



# АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.  
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2021

*Головний редактор*

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

*Заступник головного редактора*

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

*Відповідальний секретар*

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

*Редакційна колегія*

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща



# ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947  
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2021

*Editor-in-Chief*

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

*Deputy editor-in-Chief*

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

*Executive Secretary*

GAVERYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

*Editorial Board*

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

## ЗМІСТ

## CONTENTS



### Статті

- GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture  
ІВАНОВА С. В. Найдавніші кургани як знакова система  
ВЕРТИЄНКО Г. В. Коштовні метали у світоглядній системі давніх іраномовних народів за текстами Авести  
ІВЧЕНКО А. В. Нові матеріали з розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії  
ОСИПЕНКО М. С. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України)

### Articles

- 5 GULIYEVA Z. K. The Origin of Kultepe Culture  
17 IVANOVA S. V. Ancient Burial Mounds as a Symbolic System  
29 VERTIENKO H. V. Precious Metals in the Worldview System of Ancient Iranian-Speaking Peoples on the Texts of Avesta  
38 IVCHENKO A. V. New Materials From Excavation «Orient» at Olbian Necropolis  
54 OSYPENKO M. S. Horse Whip Pommels With a Special Protrusion of the XI—XIII Centuries (Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine)



### Публікації археологічного матеріалу

- ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Нові поховання передскіфського часу з Північно-Східного Приазов'я  
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі  
БУЙСЬКИХ А. В., ГАРКУША Н. М., ЧЕПКАСОВА М. І. Архітектурна теракота з Ольвії за розкопками 1920-х рр.  
КОЗЛЕНКО Р. О., ПУКЛІНА О. О. Теракоти римського часу з Нижнього міста Ольвії в зібранні Національного музею історії України

### Publication of Archaeological Material

- 72 ZABAVIN V. O., NEBRAT S. H. New Burials of the Pre-Scythian Time From the North-Eastern Azov Area  
86 HUTSALA F., HUTSAL V. A., MOHYLOVO D. Early Scythian Barrow With Cremation on the Western Podillia  
96 BUISKYKH A. V., HARKUSHA N. M., CHEPKASOVA M. I. Architectural Terracotta From Olbia According to Excavations of the 1920-ies  
108 KOZLENKO R. O., PUKLINA O. O. Roman Terracottas From the Lower City of Olbia From the Collection of the National Museum of the History of Ukraine



### *Історія науки*

ГАВРИЛЮК Н. О. Початок вивчення палеоекономіки в українській археології (До 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка)

118

### *History of Science*

GAVRYLYUK N. A. The Beginning of the Palaeoeconomics Study in Ukrainian Archaeology (To the 100<sup>th</sup> Anniversary of B. A. Shramko's Birth)



### *Рецензії*

РУДИЧ Т. О. Рец.: О. Козак, І. Потехіна, Т. Слободян, В. Гупало. Методичні рекомендації з польової антропології

127

### *Book Review*

RUDYCH T. O. Rev.: O. Kozak, I. Potiekhina, T. Slobodian, V. Hupalo. Methodical Recommendations on Field Anthropology

ПАПАКІН А. Г. Рец.: А. В. Симоненко. Сарматские всадники Северного Причерноморья

132

PAPAKIN A. H. Rev.: A. V. Symonenko. Sarmatian Horsemen of the Northern Black Sea Coast



### *Хроніка*

До 70-річчя Леоніда Залізняка

136

### *News Review*

To the 70<sup>th</sup> Anniversary of Leonid Zalizniak

Z. K. Guliyeva \*



## THE ORIGIN OF THE KULTEPE CULTURE

*The different opinions have been put forward about the neolithization of the Azerbaijan. Some researchers note that the South Caucasus' Neolithic culture is related to Mesopotamia by origin; some note that this culture developed based on local traditions. New researches conducted in the territory of Nakhchivan are essential for solving these problems.*

*New excavations conducted in Kultepe I, located near the city of Nakhchivan, led to the discovery of new facts related to the peopling history of this site and the peculiarities of the Kultepe culture. Studies show that there were various centers of Neolithic cultures' formation in the VII—VI millennia BC in Azerbaijan. Moreover, the Kultepe is the oldest ceramic Neolithic site in the South Caucasus. Outputs of these studies indicate that Azerbaijan's Neolithic cultures have no sources in the Middle East's monuments.*

**Key words:** South Caucasus, Nakhchivan, Kultepe site, Neolithic, ceramic.

### Introduction

The study of ancient agricultural cultures in the Southern Caucasus was one of the topical archaeological science issues. Although the first studies in this area appeared 70 years ago, some problems remain unresolved, including the Neolithic culture formation issues. Over time, different opinions were put forward about the origin of the Southern Caucasus' Neolithic culture. Researchers have divided the Neolithic monuments of the Southern Caucasus into two groups. The first group included the Shomutepe-Shulaveri culture, and the second, the Kultepe culture. The sites of the Mil steppe, Mugan, and Karabakh groups were attributed to the Kultepe culture (Иессен 1963, рис. 3; Мунчаев 1975, с. 31; Нариманов 1987, с. 61). However, the issues related to the origin of these cultures are not fully resolved. Several

researchers note that the Neolithic culture of the Southern Caucasus was brought from Mesopotamia (Массон 1964, с. 407; Ахундов 2019, с. 98; Hamon et al., 2016, p. 168), and some researchers argue that it developed based on the local Mesolithic culture (Kiguradze, Menabde 2004, p. 362; Бахшалиев и др. 2017, с. 33; Nishiaki et al. 2015, p. 2790). Research carried out in Nakhchivan, located at the junction of the Southern Caucasus and the Middle East, especially in the Kultepe site, is important in terms of clarifying these conflicting opinions.

### The Kultepe I site

The Kultepe I site is located on the left bank of the Araz River, at the intersection of the Southern Caucasus and the Middle East, in the center of a favorable region for living, covering the basins of the Urmia, Goycha, and Van lakes (Fig. 1). The diameter of the high hill on the left bank of the Nakhchivanchay, on which this ancient site is located, is 200 × 100 meters, and the total area is about 1.5 hectares.

The site was involved in extensive archaeological research for the first time in 1951—1964 by O. Abibullaev. It was ascertained that one of the layers of this multilayer site, located at a depth of 19 to 21.5 meters, belongs to the Neolithic era (Həbibullayev 1959, s. 14). New excavations conducted under the leadership of V. Bakhshaliyev and K. Morro in 2013—2018 in Kultepe I revealed new facts about the peopling of the site. New finds allow us to determine the features of the Neolithic culture of Kultepe.

### Method and archaeological materials

In the study of archaeological materials, the method of comparative analysis was used. An integrated approach to materials and coal samples analyses has enabled identifying the main features of the

\* GULIYEVA Zeyneb Kerim kızı — History PhD, Associate Professor, Head of the Department of «Archaeological Service» of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Nakhchivan branch, ORCID 0000-0001-8282-5898, [zeyneb.guliyeva.70@mail.ru](mailto:zeyneb.guliyeva.70@mail.ru)

© Z. K. GULIYEVA, 2021

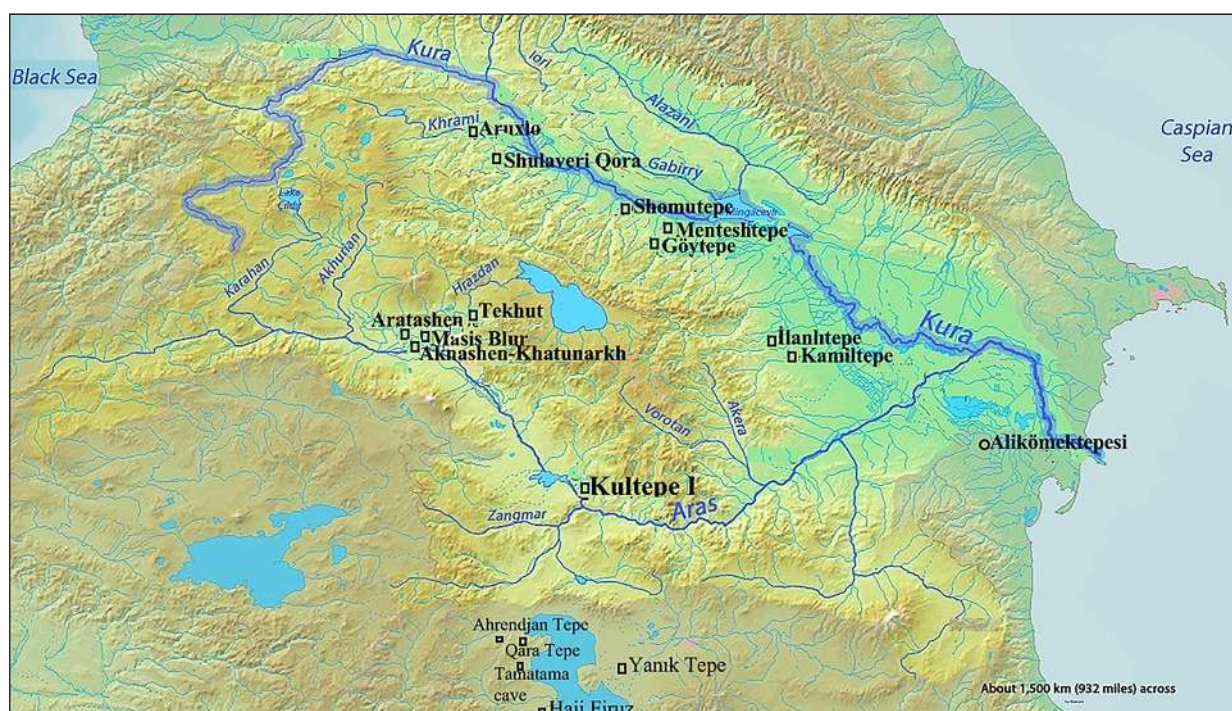


Fig. 1. Geographical location of the Kultepe I (map is taken from Google, prepared by Z. Guliyeva)

Kultepe culture. These features are more distinct in the remains of buildings.

*Stratigraphy of the Neolithic layer of the Kultepe I site.* According to the results of the excavations by O. Abibullaev, the Neolithic layer of Kultepe I was divided into two stages. These stages differed from each other in terms of soil color and architectural remains. Such a stratigraphic sequence was also traced at the 2012–2018 excavation site, which was laid at an old Soviet excavation area on the site southwestern side of the modern one. Moreover, in section E, where the stratigraphy is traced even more clearly, the lowest layer, distinguished by a dark color (depth 943–945), is characterized by semi-dugout type living quarters.

This layer is conventionally called Level 1 (Morro et al. 2019, p. 89). Analysis of coal taken from this layer showed 6372–6084/5921–5717 BC (Table 1).

The light color and many building remains distinguish the second layer (Həbibullayev 1959, s. 15; Morro et al. 2019, p. 88). During this period, living quarters were built of adobe and raw bricks. Analysis of coal from the second layer showed 5469–5228/5987–5772 BC (Table 1). The peculiarities of the Kultepe culture are especially expressed in the architectural remains, which had peculiar forms in each layer.

As already mentioned, the architectural features related to the first layer of the site were re-

Table 1. Results of coal analysis taken from the Neolithic layers of the Kultepe I (Morro et al. 2019: table 1)

| No. | Complex No. | Material    | Laboratory No. | (BP) Date  | (BC) Date<br>(95.4,0%) | Layer   |
|-----|-------------|-------------|----------------|------------|------------------------|---------|
| 1   | A123        | Charry seed | LTL 16013A     | 6158 ± 45  | 5230–4960              | Layer 2 |
| 2   | A230        | Charcoal    | LTL 16901A     | 6786 ± 45  | 5738–5624              | Layer 2 |
| 3   | B035        | Charcoal    | LTL 14889A     | 6374 ± 505 | 5473–5229              | Layer 2 |
| 4   | C015        | Charry seed | LTL 17180A     | 6999 ± 45  | 5987–5772              | Layer 2 |
| 5   | C034        | Charry seed | LTL 15113A     | 7099 ± 45  | 6070–5880              | Layer 2 |
| 6   | D078        | Charcoal    | LTL 14938A     | 6485 ± 45  | 5531–5356              | Layer 2 |
| 7   | E195        | Charry seed | LTL 16903A     | 6359 ± 45  | 5469–5228              | Layer 2 |
| 8   | E314        | Charry seed | LTL 17856A     | 6827 ± 45  | 5797–5633              | Layer 2 |
| 9   | E251        | Charry seed | LTL 16904A     | 6921 ± 45  | 5921–5717              | Layer 1 |
| 10  | E264        | Charcoal    | LTL 18620A     | 6667 ± 45  | 5663–5510              | Layer 1 |
| 11  | E362A       | Charcoal    | LTL 18618A     | 7210 ± 45  | 6210–6004              | Layer 1 |
| 12  | E362B       | Charcoal    | LTL 18619A     | 7268 ± 45  | 6226–6050              | Layer 1 |
| 13  | E362C       | Charcoal    | LTL 16900A     | 7361 ± 55  | 6372–6084              | Layer 1 |



Fig. 2. Living quarters plan of the Neolithic period (Kultepe I)

vealed due to excavations carried out in 2016–2018 at the site E. The first layer was characterized by living quarters of the semi-dugout type (Morro et al. 2019, p. 89). These semi-dugouts are rectangular and trapezoidal with rounded corners.

The premises of the second layer are built of adobe bricks. Moreover, the plans of 12 of these premises can be traced even more clearly (Table 2). These rooms are mainly represented by round buildings (8). Some of them have rectangular annexes (2). In this respect, the plans for two residential complexes are noteworthy.

One of them was discovered in 2014 at site D. This complex consists of a part of a large circular wall 50–60 cm thick. There are hearths and oval rooms with rectangular partitions on its inner side (Fig. 2). The diameter of one of these rooms is 1.8 m, the width of the wall is 23–25 cm, the floor is laid with flat river stones (Baxşəliyev, Quliyeva 2015, s. 26). The second room is located in the western part, it is 1.9 m in diameter, and its walls are 20 cm wide. Brick buildings, which occupy a central place at the second stage of the architecture of Kultepe, are also typical for the ancient sites of Transcauca-

Table 2. Types of Neolithic rooms found at Kultepe

| No. | Square | Round rooms |             | Quadrangular rooms |                 |        | Wall thickness | Building material         | Finds                                          |
|-----|--------|-------------|-------------|--------------------|-----------------|--------|----------------|---------------------------|------------------------------------------------|
|     |        | Diameter    | Height      | Length             | Width of houses | Height |                |                           |                                                |
| 1   | D      | 7 m         | 50 cm       | 2.7 m              | 70 cm           | 20 cm  | 60 cm          | adobe                     | houses, hearths, pottery                       |
| 2   | D      |             |             |                    |                 |        | 25–30 cm       | mudbrick                  |                                                |
| 3   | D      | 1.85 cm     | 15–20 cm cm |                    |                 |        | 23–25 cm       | mudbrick                  | hearth (IV type), tools, obsidian, bones       |
| 4   | D      | 1,9–1,7 m   | 13–15 cm cm | 3.8 m              | 2.8 m           | 35 cm  | 30 cm          | mudbrick                  | hearth (II type), tools, stones                |
| 5   | F      | 2.2 m       | 5 cm        |                    |                 |        | 35 cm          | adobe                     |                                                |
| 6   | E      |             |             |                    |                 |        | 50 cm          | mudbrick                  | skeleton, pottery                              |
| 7   | E      | 3/2,8 m     | 25 cm       |                    |                 |        | 55 cm          | adobe                     | 2 hearths (II type), bones                     |
| 8   | E      | 2 m         | 29 cm       |                    |                 |        | 30 cm          | mudbrick                  | hearth (I type), orange pottery, tools         |
| 9   | E      | 4 m         | 20 cm       |                    |                 |        | 35 cm          | mudbrick                  | hearth (I type), pottery, tools, obsidian      |
| 10  | E      | 3 m         | 15–20 cm    |                    |                 |        | 35 cm          | adobe                     | —                                              |
| 11  | E      | 2 m         | 29 cm       |                    |                 |        | 30 cm          | adobe on stone foundation | —                                              |
| 12  | Zh     | 7 m         | 35 cm       |                    |                 |        | 36–45 cm       | mudbrick                  | hearths (I, II types), skeleton, bones, antler |

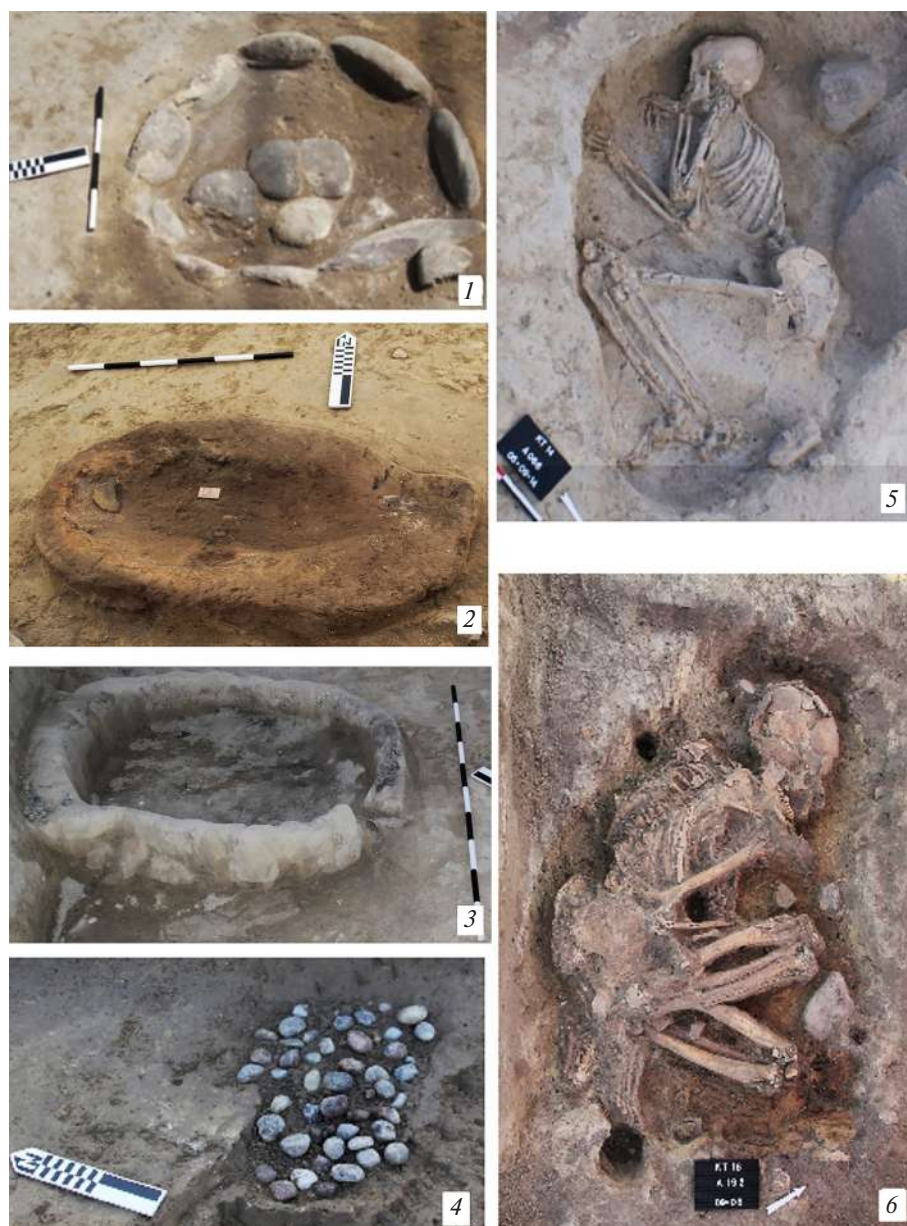


Fig. 3. Hearths (1–4) and burial monuments (5–6) discovered at the Kultepe I site

sia, including the cultural monuments of Mil-Karabakh in Chalagantepe, Shulaveri, Arukhlo I, Shomutepe (Энеолит СССР 1982, с. 104, 106), as well as the monuments of Khatunarkh, Teghut, Adablur, Mashtoblur, and Shengavit I located in the Ararat valley (Ağrı) (Narimanov, 1987, 69).

In the upper layers of Kultepe I, there are also rectangular structures. Quadrangular brick buildings in the Urmia basin appear in the middle of the VI millennium BC in the monuments of Haji-Firuz and Kichik Yanygtepe (Нариманов 1987, с. 87). Moreover, the ancient inhabitants of Kultepe I used brick buildings from the beginning of the VI millennium BC. It can be suggested that such architecture arose earlier than in other Southern Caucasus monuments and the Urmia basin.

Research shows that in the second half of the VII millennium BC in Kultepe I, semi-dugouts were used, and at the second stage, dating back to the first half of the VI millennium BC, buildings built of bricks were used. Round semi-dugouts were found in Shomutepe, Toyratepe, Gargalartepesi, and also Arukhlo I. Such semi-dugouts, dug next to each other in Arukhlo I, had an irregular round plan. The diameter of these dugouts is 4.1–4.6 m (Энеолит СССР 1982, с. 106). In contrast, the semi-dugouts of Kultepe I were rectangular in shape.

The architecture of the round and rectangular buildings of the second stage of the site of Kultepe has a certain similarity both with the architecture of the Southern Caucasus and with the architecture of the Urmia basin of that period. Research indi-

cates that the Kultepe site has a distinctive architecture. This originality was also manifested in the construction of hearths.

**Hearths.** During excavations at the Kultepe I site, the remains of 33 hearths were recorded (Table 3). They are represented by four types (Fig. 3: 1—4). The first type is represented by hearths with stone floor and a stone circle (19 pcs.). The second type is represented by hearths with a clay wall (5 pcs.); the third type — with a brick wall (5 pcs.). The fourth type (3 pcs.) is dug out in the soil and supplemented with round stones. Furthermore, 18 of 25 hearths registered by O. Abibullaev in the last century were stone hearths (Абибуллаев 1982,

c. 25, 28). Overall, 37 of 58 hearths found at the Kultepe I are made of stone. That fact may indicate that such centers occupied a special place in the life of the Neolithic tribes of Nakhchivan.

The hearths with stone circles had been in use for a longer time and are typical for the Kultepe. Such hearths are found in both I and II layers, which is important from the point of view of determining their period.

The hearths, representative for semi-dugouts recorded in layer I, had the shape of round pits dug into the floor and lined with flat river stones. O. Abibullaev noted a gradual change in the diameters of hearth pits of this type found in the I—IV

Table 3. Types of Neolithic hearths found at Kultepe

| No. | Square  | Types and forms of hearths |       |          |             | Finds                                                                | Layers  |
|-----|---------|----------------------------|-------|----------|-------------|----------------------------------------------------------------------|---------|
|     |         | Stone                      | Clay  | Brick    | Dug in soil |                                                                      |         |
| 1   | E 279   | Oval                       |       |          |             | Black-gray ash, pottery, animal bones, obsidian                      | 1 layer |
| 2   | E 270   | Round                      |       |          |             | Black-gray ash, charcoal                                             | 1 layer |
| 3   | E 264   | Round                      |       |          |             | Black-gray ash, charcoal                                             | 1 layer |
| 4   | E 254   | Round                      |       |          |             | Ash                                                                  | 1 layer |
| 5   | E 255   | Round                      |       |          |             | Ash                                                                  | 1 layer |
| 6   | E 253   | Round                      |       |          |             | Ash                                                                  | 1 layer |
| 7   | E 252   | Round                      |       |          |             | Ash                                                                  | 1 layer |
| 8   | E 251   | Round                      |       |          |             | Cobblestones                                                         | 1 layer |
| 9   | E 220   | Round                      |       |          |             | Cobblestones                                                         | 1 layer |
| 10  | E 181   |                            |       |          | Round       | Small round stones, ash                                              | 2 layer |
| 11  | E 206   |                            | Round |          |             | Ash                                                                  | 2 layer |
| 12  | E 196   | Oval                       |       |          |             | Ash                                                                  | 2 layer |
| 13  | E 194   |                            | Oval  |          |             | Black-gray ash                                                       | 2 layer |
| 14  | E 062   |                            |       | Obsidian |             | Red ocher, bone tools, obsidian, flint                               | 2 layer |
| 15  | E 31    |                            | Oval  |          |             | Burnt earth and ash                                                  | 2 layer |
| 16  | E 70    | Oval                       |       |          |             |                                                                      | 2 layer |
| 17  | E 89    | Oval                       |       |          |             |                                                                      | 2 layer |
| 18  | E 125   | Round                      |       |          |             | Fragments of red-orange pottery                                      | 2 layer |
| 19  | E 129   | Round                      |       |          |             | Pottery                                                              | 2 layer |
| 20  | E 132   | Semicircular               |       |          |             | Ash                                                                  | 2 layer |
| 21  | E 147   | Oval                       |       |          |             | Brown pottery, stones                                                | 2 layer |
| 22  | E 156   |                            |       |          | Round       | Small round stones, ash                                              | 2 layer |
| 23  | Zh 088. | Semicircular               |       |          |             | Fragments of orange pottery, bones, ash and bricks                   | 2 layer |
| 24  | Zh 039. |                            | Oval  |          |             | Ash                                                                  | 2 layer |
| 25  | Zh 050. |                            |       | Round    |             | Antler fragment, 1 piercer, clay, ash                                | 2 layer |
| 26  | Zh 023. |                            |       | Round    |             | Ash                                                                  | 2 layer |
| 27  | Zh 016. |                            |       | Round    |             | Animal bones incl. antler, charcoal, fragments of red-orange pottery | 2 layer |
| 28  | Zh 005. |                            |       | Round    |             | Ash, clay                                                            | 2 layer |
| 29  | Zh 045. |                            |       | Round    |             | Ash, stones                                                          | 2 layer |
| 30  | Zh 055. |                            | Oval  |          |             | Ash                                                                  | 2 layer |
| 31  | F 083   | Oval                       |       |          |             | Cobblestones and brick remains                                       | 2 layer |
| 32  | F 056   | Quadrangular               |       |          |             |                                                                      | 2 layer |
| 33  | D 107   |                            |       |          | Round       | Small round stones of different colors, ash                          | 2 layer |

building layers of the Kultepe site. The diameter of hearths surrounded by river stones varies between 30–60 cm (Абибуллаев 1982, с. 36, 25). The presence of such hearths is confirmed by the excavations of V. Bakhshaliyev and K. Morro. In these types of hearths found at the site E, a thick layer of ash, stone litter, and charcoal remains were revealed (Marro et al. 2019, p. 89). Analysis of coal from these hearths suggests that they were used in the second half of the VII millennium BC.

Several types represent the hearths found in layer II. At this stage, stone-lined hearths also retained their advantage. However, unlike the previous one, such hearths were not dug in pits at this stage, but laid out with flat river stones on the floor. The stone hearths of the Kultepe I differ in shapes: oval, crescent-shaped, quadrangular, rounded at the corners. An adobe structure complements stone hearths. Analogies of the hearths with stone floor are found in layer V of the Khatunarh-Aknashen (Badalyan 2010, fig. 4–3) in the lower layers of Mentestepe (Lyonnet, Quliyev 2011, s. 314).

Along with stone hearths, round-shaped brick-built hearths and oval adobe ones were found in this layer (Fig. 3: 3–2). Inside them were found the remains of various animal bones, and in some hearths, stone tools made of obsidian or flint, and pottery samples were found. The variety of hearths and finds revealed in them indicates that they were used for various purposes. In this respect, the unique hearths of the Kultepe I, particularly the hearths surrounded by stones, are a valuable attribute of the local culture formed here in the VII millennium BC. Apparently, they had not only practical applications, but also were used for religious rituals. The graves found at the Kultepe I are of particular importance in studying rituals.

**Burials.** The graves discovered during archaeological excavations carried out at the Kultepe I site during the Soviet period (Абибуллаев 1982, с. 39–51), and in the period of independence, consist of oval pits dug into the floor of living quarters. Such depth of the pits was about 25–30 cm; the diameter was  $1.0 \times 1.5$  m (Бахşəliyev, Quliyeva 2015, s. 12). Among 91 burials found at the Kultepe I, the skeletons of 48 of them are well-preserved. In 25 burials, the skeletons were buried on the left side and in 15 burials on the right side. Of these skeletons, six were stretched out on their backs, and dog skeletons were found in two graves. The directions of the skeletons are not uniform. In one part of the graves, the head of the deceased was located in the western direction and its legs — in the eastern. In other burials, skeletons were in the northwest and southeast directions. In this respect, they are simi-

lar to the burials of the VI layer of the Chatal Hoyuk site of the Anatolian burial mounds (Mellaart 1975, p. 103) belonging to the last stage of the Neolithic. Other remains were occasionally recorded on skeletons to a lesser or greater extent, both buried on the right and left flanks (Fig. 3: 5–6). Apparently, this was due to the presence of faith in the afterlife. The deceased were sometimes buried with grave goods and often without grave goods<sup>1</sup>.

The burial custom recorded at the Kultepe I is similar to burials at the Chalagantepe, Alikomektepe (Нариманов 1987, с. 87), Masis-Bloor (Martirosyan-Olshansky 2016, p. 7), Haji Firuz (Voigt 1983, p. 71) sites, which indicates a common tradition for the Southern Caucasus and the Urmia basin in the Late Neolithic.

**Tools.** The tools found at the Kultepe I were made from various types of stone, bone, and horn. Some of the tools, which are stone mortars, grain grinders of various sizes, sickle inserts, hoes, etc., are similar to the samples found at the Kultepe site earlier. The traditions of the transition from the Mesolithic to the Neolithic were even more expressed in the widespread use of obsidian and flint, typical for both periods. The discovered black, brown, gray flint and obsidian tools consist of knives, lithic cores, blades, and a significant number of unfinished fragments. Sickle inserts are mainly made of flint and obsidian (Бахşəliyev, Quliyeva 2015, s. 4).

Microliths represent a certain group of tools. Microliths of geometric shapes were recorded at Kultepe in small quantities (Həbibullayev 1959, tab. 3–4; Marro et al. 2019, p. 99). Samples of a trapezoidal, asymmetrical triangular shape of these types of tools, as well as an arrowhead discovered during excavations by O. Abibullaev, both in shape and in the processing of edges (Абибуллаев 1982, tab. XIII: 22–29) are similar to microliths found at the Firuz I and II sites of Gobustan and Damjili at Azerbaijan territory (Кушнарёва 1984, с. 36, 51, 98–99; Гусейнов 2010, fig. 98–99). The microliths samples found at the Kultepe I have their parallels among the tools discovered in the Mesolithic and Neolithic sites of the Caucasus (Connor, Sagona 2007, Plate 2, 10; Museibli 2017, figs. 1–4), which indicates the connection between these two stages of the Stone Age. The earliest examples of tool fragments, which are obsidian trapezoidal plates and cutting tools, are known in Azerbaijan from the I and II Firuz sites in Gobustan (Кушнарёва 1984, с. 45). This similarity can be traced to the manufacturing technology

<sup>1</sup> The anthropological identity of the skeletons from the Kultepe site has not been ascertained yet.

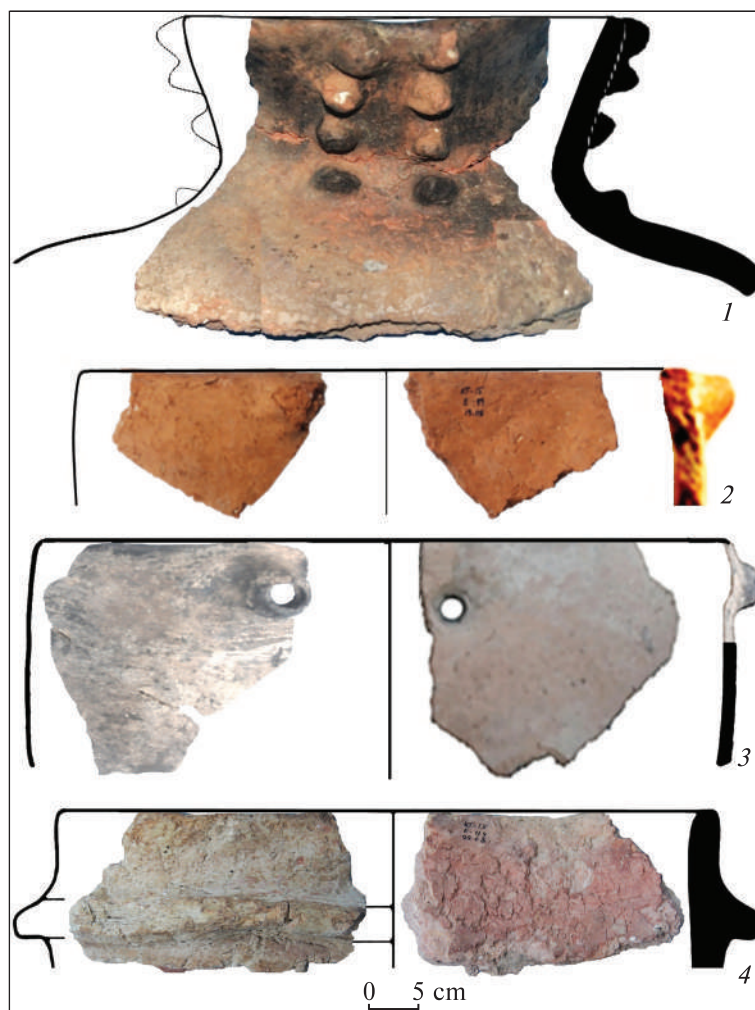


Fig. 4. Neolithic vessels of the Kultepe site

of the tools. For example, the old techniques were used to some extent in the Neolithic era. Impact and pressure flaking played an important role in the processing of labor tools during this period. Such technology was also used in the production of the Kultepe I microliths.

The obsidians found at the Kultepe I were brought from the Zangezur deposits located to the north. Studies show that the Neolithic tribes of the Kultepe I were engaged in obsidian exchange and mainly used obsidian from Geyhasar (50 %) and Zangezur (49 %) (Бахшалиев 2015, с. 143).

Metal items from the Kultepe I and other monuments of the Southern Caucasus, in which the main place is occupied by copper-arsenic admixture, indicate that mining in the Neolithic period was formed based on local raw materials. The researchers noted that arsenic ore was mined mainly in Salvarty, Bashkend, Ortakend, Paradash in Nakhchivan; the richest arsenic deposit was located in the Julfa region (Qashqai 1975, p. 122). The fauna and flora of these territories are of particular importance

in determining the features of each region's industrial economy forming. The wheat species found at the Kultepe I are soft wheat (*Triticum sativum* L), durum wheat (*Triticum Compostum* Dest), dwarf wheat (*Triticum Compastum* Hest), spherical wheat (*Triticum steriocococum*), as well as millet (naked barley), and bottle-shaped barley (*Hordeum lagunculiforme*) were also found in Shomutepe, Toyratepe, and other synchronous sites. These crops have an early history of cultivation in the Southern Caucasus region and belong to the local fauna (Абибуллаев 1982, с. 211). The bone tools found at the Kultepe I were made mainly from local animal bones, including mountain goats, and antlers. Research manifest that these species were typical for the local fauna.

Pottery of both layers is made of clay mixed with chopped straw and fired unevenly. A variety of shapes and purposes distinguishes the pottery of the second layer. The jugs, cauldrons, pots, pans, and bowls found here are of particular importance from the point of view of determining the characteristic features of the Kultepe pottery.

The jugs are divided into two groups according to cylindrical and funnel-shaped necks (Fig. 4: 1, 4). Specimens with a cylindrical neck, rounded body, and without patterns are also found in Khatunarkh (Badalyan et al. 2010, fig. 9—1, 22). One of the specimens, made of clay with a small admixture of sand and straw, is distinguished by its red-brown color and the presence of a relief ornament on it. The ornament (Fig. 4: 1), consisting of eight nipple-like protrusions, is similar to the ornament of the vessel found in Arukhlo I (Энеолит СССР 1982, таб. XXXIV: 1). This jug with a funnel-shaped neck is made of clay mixed with straw and a small sand amount. Firing is good; it finds its analogs among the materials of the late Neolithic layers of the Shomutepe (Ахундов 2012, таб. 205, d-10, 14) and Haji Firuz sites (Voigt 1983, fig. 85: g, h, v).

Vessels of the cauldron type have a cylindrical shape, and a thick gray layer can be traced between their walls. Bottoms with external projections are thin compared to the wall part. Their analogies are known from the Shomutepe layers (Ахундов 2012, табл. 214: d-11), Khatunarkh III-IV (Badalyan 2010, fig. 9: 1, 4, 6, 13).

The cups were small in size, neatly made, and varied. They are represented by convex and conical shapes (Fig. 4: 2). One of the vessels is jar-type, brown, has thin walls and a spout (Fig. 4: 3). The outer surface of the vessel is slightly polished on both sides and covered with a lining. Parallels of this vessel are found in the Near East sites such as Yanygtepe, Filia, Mersin (Mellart 1975, fig. 78, 74), and so far, no parallels are found in the Southern Caucasus monuments.

## Discussions

The difference in the stratigraphy of the Kultepe Neolithic layer is more clearly expressed in architecture and pottery production. The pottery of the first layer, which is typical for semi-dugouts, was rough and uniform. The painted pottery found in this layer consisted of only two samples; the paint was applied to the clay surface in red. The variety of pottery items increases in the second layer. In this layer, the quantity and quality of painted pottery have increased, and their painting technique has changed. However, the pottery of both layers have the same manufacturing technology. At one time, A. A. Jessen assessed pottery with an admixture of chaff, found at the Gebirli, Garakhanbeyli, Shakhtepe sites on the Mil plains, Chalagantepe, Chiraglitepe, Azginnitepe in Karabakh, as the influence of the Kultepe culture to the north (Мунчаев 1975, с. 41—62; Иессен 1963, с. 10).

The pottery with a touch of chopped straw in the Karabakh sites' Neolithic pottery on the example of Ismailbeytepe is 81 % (Алмаммадов, Quluzada 2012, s. 74), 38.9 % in Goytepe (Гулиев, Гусейнов, Алмамедов 2009, с. 28), 46 % in Khatunarkh (Badalyan et al. 2010, p. 192), and 15 % in Shomutepe (Ахундов 2012, с. 53). Based on the analysis of pottery, it can be said that the Kultepe culture had, to a certain extent, influenced the Neolithic culture of the Southern Caucasus.

Some of the pottery found at the Kultepe I is similar in shape to the Neolithic materials of the Haji Firuz (Voigt 1983, p. 99), Yanygtepe (Ayorloo 2013, p. 35) sites. Even though the materials of the Kultepe have common features with the materials of the Southern Caucasus and Lake Urmia sites, the pottery of the Kultepe site has peculiar features. On the other hand, unlike the Neolithic culture of Mesopotamia, the early stage of the ceramic Neolithic in the Kultepe is not characterized by painted pottery. As is known, the Neolithic Kultepe I layer is represented by two stages (Table 1). The early-stage I layer is dated from 6372—5663 and II layer — 5745—5200 BC. Neolithic sites in other regions of the Southern Caucasus from the point of view of periodization are synchronous with the layer II of Kultepe I. Thus, the sites in the Kura basin (Haji Alemkhanly) are dated 5987—5846 BC, sites of the Shomutepe-Shulaveri culture — 5900—5800 BC, including Hasansu I — 5992—5847 BC (Museibli 2017, p. 49), Goytepe — 5650—5460 BC (Nishiaki et al. 2018, p. 119), sites on the Miles Plain — 5650—5200 BC (Ricci et al. 2018, p. 1445), and the Neolithic layer of Khatunarkh from the Ararat (Ağrı) valley sites is dated from 5986—5054 BC (Badalyan et al. 2010, p. 210), that is, they were limited to the VI millennium.

The stratigraphic features of the Neolithic layer of the Kultepe I coincide with the Lake Urmia basin's Neolithic sites. Neolithic sites, such as Haji Firuz, Yanygtepe, Arinjan-Tepe, are dated back to 6500—5000 BC (Voigt 1983, p. 348; Ayorloo 2013, p. 36). We can trace here, as in the Kultepe, both the early and the last stages of the Neolithic pottery.

## Conclusion

Studies show that Nakhchivan is up to now the oldest ceramic Neolithic center in the Southern Caucasus. The site of the Kultepe was inhabited in the second half of the VII millennium. The Shomutepe-Shulaveri group of sites existed in the Southern Caucasus and the Neolithic period sites in Mil-Karabakh and Agra valleys are synchronous with the layer II of the Kultepe I.

Analysis of new archaeological materials indicates that the Neolithic cultures of the Southern Caucasus, including the Kultepe culture, had local features. It can be proved by the rounded architecture of the Kultepe, tools made of local obsidian, and items of the local fauna and flora. The periodization of both the Urmia basin sites, located to the south of the Araz River, and the Shomutepe-Shulaveri, Mil steppe, and Mugan cultures, indicates that these cultures had been formed after the Kultepe I. Apparently, various centers of Neolithization existed in the Southern Caucasus. Even in the advanced stage, the Neolithic culture of Azerbaijan does not entirely coincide with the Mesopotamian cultures. One can only say about cultural and economic ties or local migrations.

- Абибуллаев, О. А. 1982. *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР*. Баку, Элм.
- Ахундов, Т. И. 2012. *У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе*. Баку, Наука.
- Ахундов, Т. И. 2019. Неолит Южного Кавказа. *Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference* (Санкт-Петербург, ноябрь 18—22, 2019). Санкт-Петербург, с. 97-100.
- Бахшалиев, В., Морро, К., Бертон, Р., Кулиева, З. 2017. Археологические раскопки на поселение Кюльтепе (2013—2016). *Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит-поздняя бронза*. Баку, с. 26-41.
- Бахшалиев, В. Б. 2015. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана. *Российская археология*, 2, с. 136-145.
- Гулиев, Ф., Гусейнов, Ф., Алмамедов, Х. 2009. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан). *Азербайджан — страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII—IV тыс. до н. э.: материалы междунар. симпозиума (Баку, 1-3 апреля 2009 г.)*. Баку: German Embassy, с. 26-30.
- Гусейнов, М. 2010. *Древний Палеолит Азербайджана*. Баку: Тек Нур.
- Иессен, А. А. 1963. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 93, с. 3-14.
- Кашкай, С. 1975. Полезные ископаемые Нахичеванской АССР. *Нахичеванская АССР*. Баку: Элм, 50, с. 115-138.
- Кушнарёва, К. Х. 1984. К проблеме кавказского мезолита. *Историко-филологический журнал*, 3, с. 45-58.
- Массон, В. М. 1964. *Средняя Азия и Древний Восток*. Москва-Ленинград: Наука.
- Мунчаев, Р. М. 1975. *Кавказ на заре бронзового века*. Москва: Наука.
- Нариманов, И. Г. 1987. *Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. (Эпоха энеолита VI—IV тысячелетия до н. э.)*. Баку: Элм.
- Энеолит СССР. 1982. Массон, В. М., Мерперт, Н. Я. (отв. ред.). Москва: Изд-во «Наука».
- Ajorloo, B. 2013. The Early Neolithic Period in the Urmia Lake Region. *«jocO quarterly»*, 1, 1, Autumn, p. 31-40.
- Almëmmədov, X. İ., Quluzadə, N. V. 2012. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabatı. (Ağdam rayonu). *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011*. Bakı, “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, s. 74-81.
- Badalyan, R.S., Harutyunyan, A.A., Chataigner, Ch., Le Mort, F., Chabot, J., Brochier, J.E., Balasescu, A., Radu, V., Hovsepyan, R. 2010. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): *Excavation Results 2004—2009*. TUBA-AR, 13, p. 185-218.
- Baxşəliyev, V., Quliyeva, Z. 2015. Kültəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji araşdırmaların hesabatı. *AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxivi*. Naxçıvan, 22 s.
- Connor, S., Sagona, A. 2007. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus. *Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sur la direction B. Lyonnet*. P.: CNRS Editions, p. 21-36.
- Həbibullayev, O. H. 1959. *Kültəpədə arxeoloji qazıntılar*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.
- Kiguradze, T., Menabde, M. 2004. The Neolithic of Gergia. In a view from the Highlands: *Archaeological Studies in Honour of Ch. Burney*. *Ancient Near Eastern Studies*, 12, p. 345-398.
- Lyonnet, B., Quliyev, F. 2011. Menteştəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu). *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar*. 2010. “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, s. 314-324.
- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Berthon, R. and Thomalsky, J. 2019. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kultepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012—2018). *Paléorient. CNRS ÉDITIONS*, 45.1, p. 81-113.
- Martirosyan-Olshansky, K., Areshian, G. E. Avestiyan, P. S. and Hayrapetyan, A. 2013. “Masis Blur: A late Neolithic Settlement in the Plain of Ararat, Armenia”. *BACKDIRT*, p. 142-146.
- Mellaart, J. 1975. *The Neolithic of the Near East*. L.: Thames and Hudson Ltd.
- Museibli, N. A. 2017. The Neolithic period Hasansu settlement. *Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит-поздняя бронза*. Баку, с. 42-58.
- Nishiaki, Y., Guliyev, F., and Kadowaki, S. 2015. Chronological Contexts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon Dates for Göytepe and Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan. *American Journal of Archaeology*, 119, 3, p. 279-294.
- Nishiaki, Y., Guliyev, F., Kadowaki, S. and Omori, T. 2018. Neolithic residential patterns in the southern Caucasus: Radiocarbon analysis of rebuilding cycles of mudbrick architecture at Goytepe, West Azerbaijan. *Quaternary International*. B: №474. p. 119-130.
- Ricci, A., D’Anna, M. B., Lawrence, D., Helwing, B. and Aliyev, T. 2018. Human mobility and early sedentism: the Late Neolithic landscape of southern Azerbaijan. *Antiquity*, 92, 366, p. 1445-1461.
- Voigt M. M. 1983. *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Ph.: University of Pennsylvania.

Received 15.12.2020

## ГЕНЕЗИС КЮЛЬТЕПІНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Про неолітизації Азербайджану висувалися різні думки. Деякі дослідники відзначають, що ця культура за походженням пов'язана з Месопотамією, інші ж вважали, що вона розвивалася на основі місцевих традицій і міграцій з Месопотамії. У вирішенні цих проблем надзвичайно цінні нові дослідження, що проводяться в південному регіоні Азербайджану, зокрема на території Нахчіван.

Нові розкопки, проведені в 2013—2018 рр. на поселенні Кюльтепе І, розташованого недалеко від м. Нахчіван, привели до виявлення нових фактів, пов'язаних з історією заселення зазначеної місцевості і особливостями кюльтепінської культури. Ці знахідки свідчать, що поселення Кюльтепе утворилося в другій половині VII тис. до н. е. що відповідає пізньому періоду неоліту. Нові знахідки надзвичайно важливі для оцінки культури неоліту.

Неолітична культура Кюльтепе І загалом характеризується архітектурою округлого плану, вогнищами на кам'яній підлозі, зібганими похованнями, полірованою керамікою червоно-оранжевого кольору, виготовленої з додаванням соломи та з рельєфним орнаментом, знаряддями праці з обсидіану чорно-коричневого кольору, кремню, інших каменів, а також кісток і рогу. Матеріали, виявлені в самих нижніх шарах Кюльтепе, датовані 6370—5200 рр. Мають схожі риси з матеріалами пам'яток Ментештепе, Камільтепе, Хатунарх, Техут, Масис-Блур, що належать до VI тис. до н. е. Але кераміка Кюльтепе все ж має свої особливості. Це було пов'язано, з одного боку, з локальним розвитком культури Кюльтепе, а з іншого — з архаїчністю Кюльтепінської кераміки.

Дослідження показують, що в VII—VI тис. до н. е. в Азербайджані були різні осередки формування неолітичних культур. Кераміка месопотамського походження, виявлена з неолітичного шару Кюльтепе під час розкопок під керівництвом О. Г. Абібуллаєва показує наявність між Месопотамією і Південним Кавказом культурно-економічних зв'язків, і певних міграцій, однак неолітичні культури Південного Кавказу, зокрема культура Кюльтепе, мали локальні особливості. Про це свідчить і округла архітектура Кюльтепе, і використання на цьому поселенні місцевого обсидіану з родовищ Південного Кавказу, на відміну від країн Близького Сходу. Ймовірно, ця культура, яка сформувалася в Кюльтепе в третій чверті VII тис. до н. е., певним чином вплинула на регіони Міль-Муга-Карабах і долину Агри, в яких переважає кераміка з домішкою половини. Разом з тим у VI тис. до н. е. культура Міль-Муга-Карабаху відрізнялася певними особливостями, зокрема керамікою із відтисковою орнаментациєю.

Кюльтепе є найдавнішим поселенням керамічного неоліту на Південному Кавказі. Ця пам'ятка поряд з Південним Кавказом має спільні риси з пам'ятками басейну Урмії. Цей факт свідчить про те, що в епоху неоліту культурно-економічні зв'язки між Південним Кавказом та Урмійським басейном здійснювалися через Нахчіван. Але аналіз як пам'яток Урмійського басейну, розташованого на південь від р. Араз, так і поселень, які називаються культурою Шомутепе-Шулавері, розташованих на півночі, свідчать про те, що вони були заселені після Кюльтепе. Незважаючи на те, що під час останніх досліджень були отримані певні знахідки, що належали до епохи докерамічного неоліту, однак поки фактів недостатньо. Ймовірно, відсутність на Південному Кавказі, зокрема і в Азербайджані періоду докерамічного неоліту, було пов'язано з недостатнім вивченням цієї культури. Результати досліджень показують, що неолітичні культури Азербайджану не мають витоків у пам'ятках Близького Сходу. Вона формувалася в результаті розвитку місцевих тенденцій, мабуть, за сприяння міграції населення Близького і Середнього Сходу.

*К л ю ч о в і с л о в а:* Південний Кавказ, Нахчіван, поселення Кюльтепе, неоліт, кераміка.

### З. К. Гулієва

Доктор философии по истории, доцент, заведующий отдела «Археологическая служба» Нахчыванского отделения Национальной академии наук Азербайджана, ORCID 0000-0001-8282-5898, zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

## ГЕНЕЗИС КЮЛЬТЕПІНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

О неолитизации Азербайджана выдвигались различные мнения. Некоторые исследователи отмечают, что эта культура по происхождению связана с Месопотамией, некоторые отмечают, что она развивалась на основе местных традиций и миграций из Месопотамии. В решении этих проблем чрезвычайно ценны новые исследования, проводимые в южном регионе Азербайджана, в том числе на территории Нахчывана.

Новые раскопки, проведенные в 2013—2018 гг. на поселении Кюльтепе І, расположенного недалеко от города Нахчывана, привели к выявлению новых фактов, связанных с историей заселения указанной местности и особенностями кюльтепинской культуры. Эти находки свидетельствуют, что поселение Кюльтепе заселено во второй половине VII тыс. до н. э. что соответствует позднему неолиту. Новые находки чрезвычайно важны для оценки культуры неолита.

Неолитическая культура Кюльтепе І в основном характеризуется архитектурой округлого плана, очагами на каменном полу, скорченными погребениями, полированной керамикой красно-оранжевого цвета изготовленной из соломы с рельефным орнаментом, орудиями труда из обсидиана черно-коричневого цвета, кремня, других камней, а также костей и рога. Материалы, обнаруженные в самых нижних слоях Кюльтепе, датированные 6370—5200 гг., имеют сходные черты в материалах памятников Ментештепе, Камильтепе, Хатунарх, Техут, Масис-Блур,

которые относятся к VI тыс. до н. э. Но керамика Кюльтепе отличается своеобразными особенностями. Это было связано, с одной стороны, с локальным развитием культуры Кюльтепе, а с другой — с архаичностью Кюльтепинской керамики.

Исследования показывают, что в VII—VI тыс. до н. э. в Азербайджане имелись различные очаги формирования неолитических культур. Керамика месопотамского происхождения, обнаруженная из неолитического слоя Кюльтепе во время раскопок под руководством О. Г. Абибуллаева показывает наличие между Месопотамией и Южным Кавказом культурно-экономических связей, и определенных миграций, однако неолитические культуры Южного Кавказа, в том числе культура Кюльтепе, имели локальные особенности. Об этом свидетельствует и округлая архитектура Кюльтепе, и использование на этом поселении местного обсидиана из месторождений Южного Кавказа, в отличие от стран Ближнего Востока. Вероятно, эта культура, сформировавшаяся в Кюльтепе в третьем четверти VII тыс. до н. э., оказала определенное влияние на регионы Миль-Муган-Карабах и долину Агры, в которых преобладает керамика с примесью мякины. Наряду с этим в VI тыс. до н. э. культура Миль-Муган-Карабах отличалась определенными особенностями, больше всего керамикой с вдавленной орнаментацией.

Кюльтепе является самым древним поселением керамического неолита на Южном Кавказе. Этот памятник наряду с Южным Кавказом имеет общие черты с памятниками бассейна Урмии. Этот факт свидетельствует о том, что в эпоху неолита культурно-экономические связи между Южным Кавказом и Урмийским бассейном осуществлялись через Нахчыван. Но анализ как памятников Урмийского бассейна, расположенного к югу от р. Араз, так и поселений, называемых культурой Шомутепе-Шулаверы, расположенных на севере, свидетельствуют о том, что они были заселены после Кюльтепе. Несмотря на то, что в ходе последних исследований были получены некоторые находки, относящиеся к эпохе докерамического неолита, но пока фактов недостаточно. Вероятно, отсутствие на Южном Кавказе, в том числе и в Азербайджане периода докерамического неолита, было связано с недостаточным изучением этой культуры. Результаты исследований показывают, что неолитические культуры Азербайджана не имеют истоков в памятниках Ближнего Востока. Они формировались в результате развития местных тенденций, по-видимому, благодаря содействию миграции населения Ближнего и Среднего Востока.

*Ключевые слова:* Южный Кавказ, Нахчыван, поселение Кюльтепе, неолит, керамика.

## References

- Abibullaev, O. A. 1982. *Eneolit i bronză na teritorii Nakhchivanskoi ASSR*. Baku: Elm.
- Akhundov, T. I. 2002. *U istokov Kavkazskoi tsivilizatsii. Neolit Azerbaidzhana. Shomutepe*. Baku: Nauka.
- Akhundov, T. I. 2019. Neolit Yuzhnogo Kavkaza. *Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference* (St. Petersburg, november 18-22, 2019). St. P., p. 97-100.
- Bakshaliyev, V. B. 2015. Novyye materialy neolita i eneolita iz Nakhchivana. *Rosiiskaia arkheologiya*, 2, p. 136-145.
- Bakshaliyev, V., Morro, K., Berton, R., Kuliyeva Z. 2017. Arkheologicheskiye raskopki na poselenii Kultepi (2013-2016). *Problemy arkheologii Kavkaza i Peredney Azii. Neolit-Pozdniaia Bronza*. Baku, p. 26-41.
- Guseinov, M. 2010. *Drevnii Paleolit Azerbaidzhana*. Baku: Tek Nur.
- Guliyev, F., Guseinov, F., Almamedov, Kh. 2009. Raskopki neoliticheskogo poseleniya VI tys. do n.e. Na kholme Goitepe (Azerbaidzhan). *Azerbaidzhan - strana svyazyvaiushchaya vostok i zapad. Obmen znaniyami i tekhnologiyami v period "pervoi globalizatsii" VII-VI tys. do n. e.: materialy mezhdunar. Simpoziuma (Baku, 1-3 aprelya 2009 g.)*. Baku: German Embassy, p. 26-30.
- Eneolit SSSR*. 1982. Masson, V. M., Merpert, N. A. (eds.). Moskva: Izd-vo Nauka.
- Iiessen A.A. 1963. Kavkaz i Drevnii Vostok v IV i III tysiacheletiyakh do nashei ery. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoi kul'tury*. Moskva, 93, p. 3-14.
- Kashkai, S. 1975. *Poleznyye iskopaemye Nakhichevanskoi ASSR Nakhichevanskaia ASSR 50*. Baku: Elm, p. 115-138.
- Kushnariova, K. 1984. K problem kavkazskogo mezolita. *Istoriko-filologicheskii zhurnal*, 3, p. 45-48.
- Masson, V. M. 1964. *Sredniaia Azia i Drevnii Vostok*. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Munchaev, R. M. 1975. *Kavkaz na zare bronzovoogo veka*. Moskva: Nauka.
- Narimanov, I. G. 1987. *Kultura drevneishego zemledelchesko-skotovodcheskogo naseleniya Azerbaidzhana. (Epokha eneolita VI-IV tysiacheletiya do n. e.)* Baku: Elm.
- Ajorloo, B. 2013. The Early Neolithic Period in the Urmia Lake Region. *«jocO quarterly»*, 1, 1, Autumn, p. 31-40.
- Almammədov, X. İ., Quluzadə, N. V. 2012. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabı. (Ağdam rayonu). *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2011*. Bakı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, s. 74-81.
- Badalyan, R.S., Harutyunyan, A.A., Chataigner, Ch., Le Mort, F., Chabot, J., Brochier, J.E., Balasescu, A., Radu, V., Hovsepyan, R. 2010. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): *Excavation Results 2004-2009*. *TÜBA-AR*, 13, p. 185-218.
- Baxşəliyev, V., Quliyeva, Z. 2015. Kültərə yaşayış yerində aparılan arxeoloji araşdırmaların hesabı. *AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxiv. Naxçıvan*, 22 s.
- Connor, S., Sagona, A. 2007. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus. Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / *Sus la direction B. Lyonnet*. P.: CNRS Editions, p. 21-36.
- Həbibullayev, O. H. 1959. *Kültürdə arxeoloji qazıntılar*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.

- Kiguradze, T., Menabde, M. 2004. The Neolithic of Gergia. In a view from the Highlands: *Archaeological Studies in Honour of Ch. Burney. Ancient Near Eastern Studies*, 12. p. 345-398.
- Lyonnet, B., Quliyev, F. 2011. Menteştəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu). *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar*. 2010. "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, s. 314-324.
- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Berthon, R. and Thomalsky, J. 2019. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kultepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018). *Paléorient. CNRS ÉDITIONS*, 45.1, p. 81-113.
- Martirosyan-Olshansky, K., Areshian, G. E. Avestiyan, P. S. and Hayrapetyan, A. 2013. "Masis Blur: A late Neolithic Settlement in the Plain of Ararat, Armenia". *BACKDIRT*, p. 142-146.
- Mellaart, J. 1975. *The Neolithic of the Near East*. L.: Thames and Hudson Ltd.
- Museibli, N. A. 2017. The Neolithic period Hasansu settlement. *Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит-поздняя бронза. Баку*, с. 42-58.
- Nishiaki, Y., Guliyev, F., and Kadowaki, S. 2015. Chronological Contexts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon Dates for Göytepe and Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan. *American Journal of Archaeology*, 119, 3, p. 279-294.
- Nishiaki, Y., Guliyev, F., Kadowaki, S. and Omori, T. 2018. Neolithic residential patterns in the southern Caucasus: Radiocarbon analysis of rebuilding cycles of mudbrick architecture at Goytepe, West Azerbaijan. *Quaternary International*. B: №474. p. 119-130.
- Ricci, A., D'Anna, M. B., Lawrence, D., Helwing, B. and Aliyev, T. 2018. Human mobility and early sedentism: the Late Neolithic landscape of southern Azerbaijan. *Antiquity*, 92, 366, p. 1445-1461.
- Voigt M. M. 1983. *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Ph.: University of Pennsylvania.

С. В. Іванова \*

## НАЙДАВНІШІ КУРГАНИ ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА

*У статті йдеться про проблему раннього датування курганів Північного Надчорномор'я та Передкавказзя. Доведено, що помилковим є датування таких курганів за датами, які пов'язані з сакральними спорудами (святимищами). Треба відокремити ці комплекси та досить ранні поховання на їх території як ґрунтові, безкурганні, та визнати їх хронологічний пріоритет. Будівництво в подальшому курганів на території святилищ (38—37 ст. до н. е.) вказує на спільний сакральний простір населення епохи палеометалу.*

**К л ю ч о в і с л о в а:** курган, святилище, сакральний простір, енеоліт, бронзовий вік.

За допомогою обрядів та ритуалів людина створює навколишній світ у певних формах, що мають знаково-символічний характер. У археологічному контексті саме поховальний ритуал є найбільш виразним інструментом структування Всесвіту: він постає як «текст» (у семіотичному сенсі), а його складові елементи — як знаки.

На етапі становлення археології як науки, курган досліджували винятково як місце поховання. Лише з часом почали звертати увагу на символізм курганного насипу. В енеоліті та за доби бронзи саме курган був сакральним центром з певним семіотичним статусом й набором символічних функцій. За доби бронзи в Північному Причорномор'ї курганна традиція досягла розквіту, під курганными насипами знаходять поховання майже всіх археологічних культур. Причиною цього став не брак вільного місця для здійснення поховань і навіть не технічні можливості стародавніх суспільств, а формування і функціонування в соціумах певних світоглядних установок, їх (ре)трансляція людьми різних культур і поколінь протягом тривалого часу. Курган за доби бронзи сприймався як вже існуючий сакральний простір, як

своєрідна знакова система з високим семіотичним статусом.

Походження курганного обряду та поширення його на території Європи давно привертає увагу дослідників. Вважається, що найбільш ранні кургани з'явилися в Паризькому басейні. Це були т. зв. «довгі кургани» (мегааксілони). У Північній і Центральній Європі вони з'явилися близько 4100 р. до н. е. (поховальні комплекси лендельської культури, культури лійчастого посуду). Існує думка, що найраніші кургани класичного типу були пов'язані з Бальбергською культурою (датується в проміжку 3800—3400 р. до н. е.).

**Постановка проблеми.** Відома серія підкурганних поховань Причорноморсько-Азовського Степу, яка виділяється досить ранніми датами, що наближаються до дат Паризького басейну й значно старші за центральноевропейські. Це дозволило свого часу припустити деякими дослідниками зародження курганного обряду на сході і його поширення, разом з міграціями степових кочовиків, в західному напрямку (напр.: Гимбутас 2006). Існує і протилежна думка (напр.: Сафронов 1989).

Коли мова йдеться про найраніші кургани, то різні дослідники наводять різні списки найбільш ранніх поховань, які далеко не завжди збігаються один з одним, причому більшість комплексів в таких списках недатовані (Кореневский 2012; Котова 2006, 2013; Моргунова 2011). У цій ситуації оптимальним є розгляд комплексів Причорномор'я і Передкавказзя, для яких отримані радіовуглецеві дати (за кістками або деревом з деталей конструкцій) (табл. 1). Зауважимо відразу, що частина з найдавніших поховань, з датами або без них, трактується як не курганні, проте традиційно публікуються з індексом кургану, оскільки перебували під більш пізніми курганными насипами (напр.: Джурджулешти 2/3, Суворове 1/7 та ін.). Крім того, до основних підкурганних поховань застосовують дати, отримані з аналізу дерева стовпових святилищ, що розмішувалися за межами поховань (Красне 9/17, Са-

\* ІВАНОВА Світлана Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3318-8244, [svi1956@gmail.com](mailto:svi1956@gmail.com)

ратени 1/7), що не цілком коректно, і безпідставно подавнює дату спорудження кургану та поховання.

Є випадки, коли поховальний обряд (і культурна належність) основного поховання знаходиться в протиріччі з контекстом первинного

мегалітичного комплексу. Зазвичай в аналітичних роботах це протиріччя вирішується визнанням часткової некоректності дати або курганної стратиграфії. Але ці протиріччя можна вирішити, порушивши деякі існуючі в археології стереотипи.

Таблиця 1. Радіовуглецеві дати ранніх «підкурганих поховань»\*

Table 1. Radiocarbon timeline of early «burial mounds»

| Комплекс                                            | Лаб. шифр | Мат.    | Дата BP                                     | Дата BC (1 σ) |
|-----------------------------------------------------|-----------|---------|---------------------------------------------|---------------|
| Типки I, 2/16                                       | GrA-24442 | кч      | 5910 ± 80                                   | 4891—4694     |
| Джурджулешти 2/3                                    | Ki-7037   | кч      | 5560 ± 80                                   | 4459—4437     |
| Шевченко, курган «Шахтар», 29/4, докурганий енеоліт | Ki-13870  | кч      | 5480 ± 100                                  | 4450—4230     |
| Шевченко, курган «Шахтар», 29/5, докурганий енеоліт | Bln-5779  | кч      | 5478 ± 37                                   | 4360—4265     |
| Рєвова 1/19                                         | Ki-11174  | кч      | 5450 ± 80                                   | 4361—4165     |
| Шевченко, курган «Шахтар», 29/5 докурганий енеоліт  | Ki-13868  | кч      | 5440 ± 100                                  | 4450—4070     |
| Перегрузне 13/7                                     | GrA-9260  | кч      | 5430 ± 50                                   | 4339—4253     |
| Тоннельний 1/6                                      | Ki-14220  | к       | 5410 ± 60                                   | 4340—4220     |
| Курсавський 1/15 ск 2                               | Ki-14313  | кч      | 5310 ± 80                                   | 4307—3997     |
| Орєхів, «Тарасова могила» 1b/14                     | Hd-19715, |         | 5278 ± 28                                   | 4160—3990     |
| Курсавський 1/15 ск. 2                              | Ki-14312a | кч      | 5240 ± 70                                   | 4219—3973     |
| Виноградне 1982 3/15                                | Ki 14726  | кч      | 5230 ± 60                                   | 4230—3960     |
| Вертолетное поле 1/12                               | ИГАН-2516 | кч      | 5180 ± 100                                  | 4212—3818     |
| Красне курган 9                                     | Лу-2455   | дер     | 5180 ± 30                                   | 4040—3960     |
| Саратени курган 1                                   | ЛУ 2454   | дер     | 5140 ± 40                                   | 3990—3810     |
| Луганськ 2010 1/12-А (?)                            | Ki-1776   | д       | 5120 ± 60                                   | 3980—3800     |
| Виноградне 1984, 24/30                              | Ki-14657  | кч      | 4980 ± 70                                   | 3920—3660     |
| Катаржино 1/10                                      | Ki-11376  | кч      | 4970 ± 110                                  | 3935—3650     |
| Катаржино 1/10                                      | Ki-9523   | вугілля | 4950 ± 70                                   | 3793—3655     |
| Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/6                     | Ki-15168  | кч      | 4940 ± 70                                   | 3790—3650     |
| Виноградне 1984, 24/21                              | Ki-14722  | кч      | 4910 ± 70                                   | 3770—3630     |
| Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/14                    | Ki-15172  | кч      | 4890 ± 60                                   | 3760—3630     |
| Луганськ 2010 1/12-А или 12-Б (?)                   | Ki-17732  | кч      | 4890 ± 60                                   | 3760—3630     |
| Піщанка 2007, курган гр. 1, 1/7                     | Ki-15169  | кч      | 4880 ± 70                                   | 3770—3530     |
| Луганськ 2010 1/ перекриття п. 12-                  | Ki-17733  | кж      | 4860 ± 80                                   | 3760—3520     |
| Утконосівка 3/2                                     | Ki-11252  | вугілля | 4830 ± 70                                   | 3699—3523     |
| Шевченко, курган «Шахтар», 29/22                    | Ki-13871  | кч      | 4810 ± 80                                   | 3700—3380     |
| Шевченко, курган «Шахтар», 29/20                    | Ki-14720  | кч      | 4750 ± 60                                   | 3640—3380     |
| Кошари 3/6                                          | Ki-11211  | кч      | 4720 ± 80                                   | 3631—3377     |
| Шевченко, курган «Шахтар», 29/21                    | Ki-13872  | кч      | 4720 ± 80                                   | 3640—3490     |
| Орєхів, «Тарасова могила», курган 1b/6              | Hd-19429  | к       | 4673 ± 44                                   | 3520—3370     |
| Хаджидер I, 6/4                                     | Ki-9528   | кч      | 4640 ± 70                                   | 3617—3349     |
| Сичавка 1/22                                        | Ki—16612  | кч      | 4580 ± 90                                   | 3500—3100     |
| Вертолетное поле 1/8                                | Bln-5530  | к       | 4556 ± 50                                   | 3370—3110     |
| Каменка Дніпровська 14/2                            | OxA23083  | кч      | 4556 ± 30<br>δ13C —<br>19.27<br>δ15N + 13.1 | 3370—3120     |
| Саратени 2/3                                        | ЛУ-2477   | ?       | 4530 ± 40                                   | 3360—3110     |
| Катаржино 1/10                                      | Ki-11205  | кч      | 4510 ± 60                                   | 3345—3101     |
| Орєхів, «Тарасова могила», 1a/33                    | Hd-18822  | к       | 4460 ± 30                                   | 3330—3020     |

\* Без урахування усаївських та майкопських комплексів.

(за: Иванова та ін. 2005; Корєневский 2012; Петренко, Ковалюх 2003; Рассамкин 2009; Рассамкин 2013; Рассамкин, Черних 2017; Яровой, 2000)

**Стереотип перший.** Йдеться про визнання первинності основного курганного поховання в ставленні до мегалітичних або стовбових підкурганних конструкцій (або їх синхронності). Конструкції ці споруджуються винятково під час похоронних ритуалів, пов'язаних з першим небіжчиком у кургані.

**Стереотип другий.** Жертовні або ритуальні ями в курганах завжди пов'язані з основним підкурганним похованням, є одночасними і вторинними відносно нього.

Імовірно, традиційний підхід дослідників пов'язувати спорудження кургану з усіма похованнями, які впущені з рівня давнього горизонту, а також апіорне визнання одночасності всіх споруд і поховань, які перекриті першим насипом, й призвели до протиріч в інтерпретації подібних комплексів.

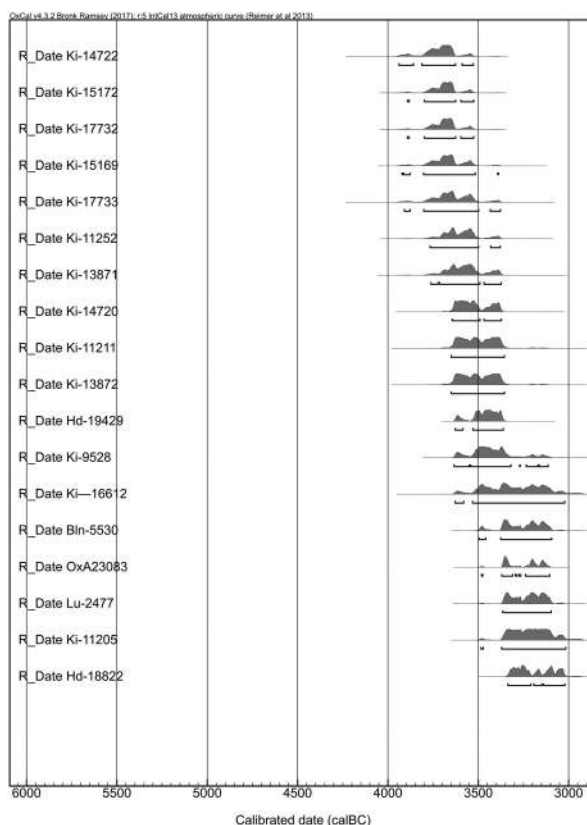
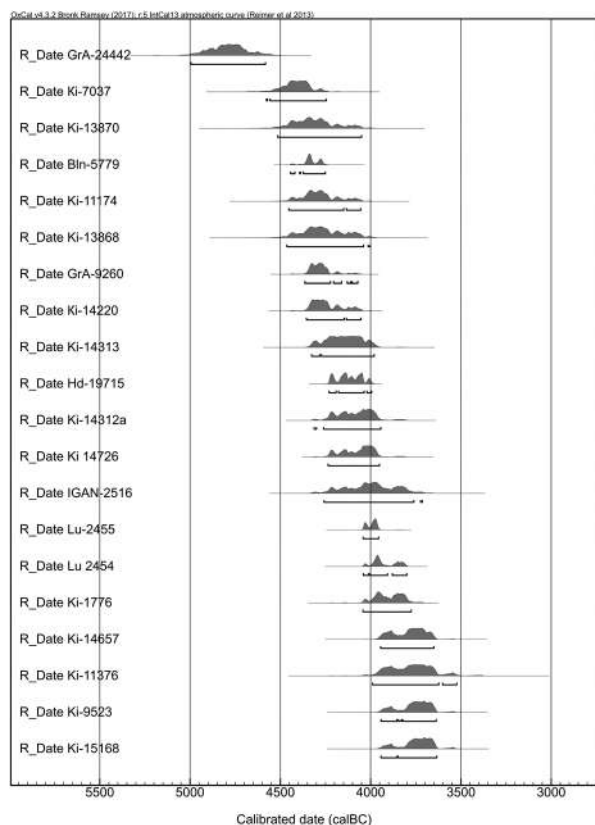
**Обговорення.** На наш погляд, слід визнати первинність тих святилищ, що мають ранні, «докурганні», дати. Вони функціонували до зведення кургану: в цих випадках мегалітичні конструкції не мають прямого стосунку до курганних насипів, що перекривають їх (або «вбудованих» у них) значно пізніше. Це припущення дозволяє пояснити складну ситуацію як загалом, так і у кожному конкретному випадку.

Наведені в табл. 1 поховальні комплекси, що пов'язані з тими курганами, де під насипами знайдені святилища, досить чітко формують дві хронологічні групи. Одна з них охоплює діапазон 45—40 ст. до н. е., друга — 38/37—31 ст. до н. е. Виняток становлять Передкавказзя, Типки-1 курган 1, поховання 16, яке датується 49 ст. до н. е. (табл. 2; 3).

Окремі комплекси з першої групи вже під час розкопок або подальших публікацій були названі ґрунтовими, хоч і перекритими згодом курганним насипом, наприклад, могильник Джурджулешти, курган 2, поховання 5—7, 11, 12 (Манзура 1997), Орджонікідзе, курган Шахтар, 29/4,5; впускне в природний пагорб поховання 14 кургану Тарасова могила (Орехів), що супроводжувалося двома кульговими ямами (Рассамакін 2009, с. 290—292). Таким чином, деякі ранні дати (до 38—37 ст. до н. е.), пов'язані із самого початку з безкурганними комплексами, і лише згодом, через деякий час, перекриваються насипом, який поєднується вже з більш пізніми похованнями, яке буде дійсно основним для цього кургану, розташованого на сакральному просторі колишнього святилища. Відомі випадки, коли зафіксовано два основних поховання, та між ними існує суттєва хронологічна

Таблиця 2. Графіки радіовуглецевих дат підкурганних святилищ

Table 2. Charts of radiocarbon timeline of mound sanctuaries





Дати саме для цього поховання немає, але пектораль традиційно є маркером поховань ранньонеолітичної доби; наприклад, Н. С. Котова зараховує їх до пам'яток середнестогівської культури/спільноти (2006, с. 82, 98).

Звісно, датування цього поховання з пектораллю за сусіднім похованням середньої бронзи неможливо. Слід визнати, що це два різних комплекси, інтервал між якими налічує декілька тисячоліть. Але обидва вони впущені з рівня давнього горизонту; перше пов'язане зі святилищем та є ґрунтовим, друге вже підкурганне, з яким пов'язано будівництво курганного насипу.

Також відомі випадки, коли кургани датують за основними похованнями, які є насправді жертвними ямами та належать до безкурганних споруд, тобто до святилищ більш ранніх часів. У кургані Типки основне т. зв. поховання 16 — це (жертвна) яма з кісткою великої рогатої худоби та фрагментом кремeneвого ножа, яка має дату 49 ст. до н. е. Завдяки цій даті, С. М. Кореневський зараховує факт виникнення кургану в Передкавказзі до першої половини V тис. до н. е., але і в нього є сумніви щодо наявності курганного насипу у цьому випадку. Є й конструктивні особливості споруди, яка була збудована на давньому горизонті — дослідник зазначає, що простежується зведення насипу як валоподібної споруди з прогином у центрі<sup>1</sup>. (Кореневський 2012, с. 27—31; 59—62). Яма умовного поховання 16 розташована не у центрі насипу, а зі значним зміщенням на північний захід від центру (Там само, с. 156, рис. 21).

У цьому випадку, найімовірніше, жертвна яма пов'язана зі святилищем, оточеним валом, а курганный насип збудовано над похованням доби середньої бронзи. Прикладом кургану такого типу є курган, який був розкопаний біля с. Нова Долина в Одеській обл. (Петренко, Островерхов, Сапожников 2002), з валом та з досить раннім похованням, також зміщеним від центру (рис. 2). І такі ранні жертвні ями є й під іншими курганными насипами, частіш за все, вони розміщувалися на відстані від центральної частини підкурганного майданчика. Важливою ознакою є відсутність материкового викиду, що може свідчити про ґрунтовий характер споруди — сакрального комплексу, що складається

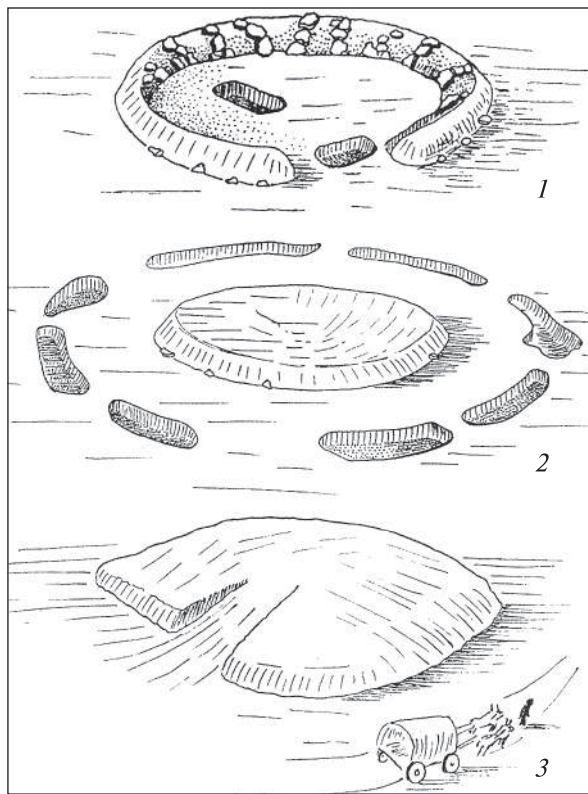


Рис. 2. Нова Долина, курган 3 в епоху енеоліту (1—2) і ранньої бронзи (3). Реконструкція, за: Петренко та ін. 2002

Fig. 2. Nova Dolyna, burial mound No. 3 of the Eneolithic (1—2) and Early Bronze Age (3). Reconstruction (Petrenko et al. 2002)

з жертвної ями або поховання<sup>2</sup>, яке оточують рів, вал або кромлех у різних комбінаціях.

Початковий етап існування святилищ припадає на «докурганний» період степового енеоліту. Зі святилищем можуть бути пов'язані кам'яні викладки, менгіри, стовпові конструкції, системи ровів, фігурні земляні або глиняні насипи, цокольні майданчики усіченоконічної форми (що відрізняє їх від традиційних курганів) та інші споруди. Відомі цокольні майданчики (платформи). Як правило, у перетині вони трапецієподібної форми, висота їх невелика, часто не перевищує рівень кромлеха, верхня площа лише трохи менше за нижню. Такі платформи відомі на давньому горизонті<sup>3</sup>. Існує припущення, що вони можуть бути пов'язані з раннім етапом освоєння традицій власне курганного будівництва (Ростунов 2007).

<sup>1</sup> Автор розкопок кургану С. В. Ляхов має інший погляд на стратиграфію кургану, він розглядає поховання 15, що належить до доби середньої бронзи, як основне, впусне згори в підготовлений для нього спеціальний насип 1, і вже над цим комплексом був насипаний курган (Ляхов 2002).

<sup>2</sup> Ці поховання частіш за все містять неповний скелет, не в анатомічному порядку або окремі кістки, що на семантичному рівні зближує їх з жертвними ямами.

<sup>3</sup> Плaskі вершини фіксують й на пізніших насипах курганів, що може бути розвитком цієї традиції.

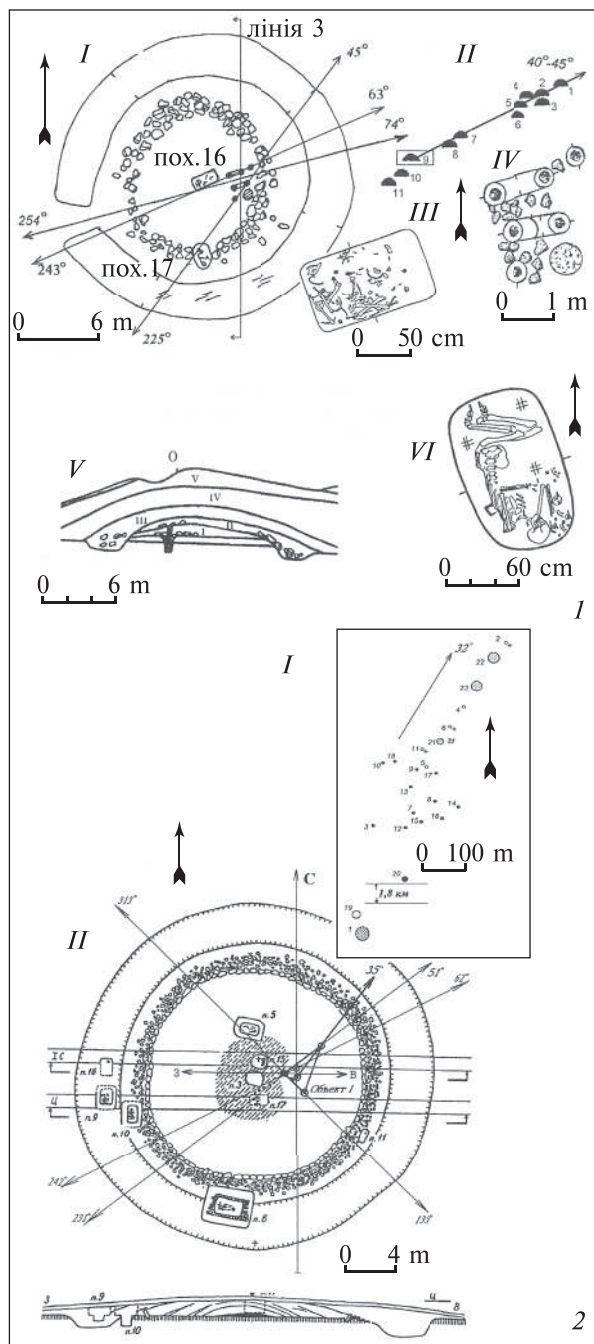


Рис. 3. Стовпові святилища: 1 — Красное, курган 9; 2 — Кубей, курган 1 (Потемкина 2004)

Fig. 3. Pillar sanctuaries: 1 — Krasnoe, mound No. 9; 2 — Kubey, mound No. 1 (Potemkina 2004)

Про докурганний час деяких ритуальних комплексів свідчить не тільки відсутність викиду, а й формування земляного покриву над якимись спорудами, ще до спорудження саме курганного насипу (наприклад, бофри в кургані 1 біля с. Борисівка Дніпропетровської обл.) (Rassamakin 2004). Але є випадки, коли поруч із ґрунтовими комплексами не простежено жодних споруд.

На наш погляд, вважати святилищами, ймовірно, слід об'єкти, не пов'язані безпосе-

редньо з похоронною обрядовістю, принаймні спочатку. Вони були відкритими і функціонували тривалий час до споруди курганів. Надалі їх конструктивні елементи були запозичені і зараховані до курганного контексту.

Розглядати кожен комплекс у межах однієї роботи неможливо, але слід вказати використувані нами критерії ідентифікації святилищ:

1) наявність плаского сакрального майданчика, спеціально виділеного за допомогою кромлеху, рову, валу або їх поєднаннями, як правило, зі слідами ритуальних дій (кострища, жертівні ями, зняття земляного покриву, «зруйновані» поховання-жертвопринесення);

2) об'ємний ритуальний майданчик (фігурні насипи, майданчики-платформи або ж цоколі), також майже завжди відокремлена від профанного світу ровом, кромлехом;

3) проходи (часом додатково позначені менгіром, кострищем, ямою, похованням і т. д.) в південно-західних, південно-східних сегментах споруд, що оздоблюють майданчик;

4) наявність системи дерев'яних стовпів, яка вже давно позначається терміном «стовпове святилище»;

5) частина таких споруд має астрономічні орієнтири (Потемкина 2001; 2004).

Дослідження подібних комплексів з точки зору археоастрономії вказують на те, що багато з них є своєрідними астрономічними обсерваторіями і мають конструктивні деталі, пов'язані з рухом небесних світил. Т. М. Потемкіна дослідила низку курганів, зокрема і в Північно-Західному Причорномор'ї (Потемкина, Иванова 2003—2004; 2011). Це — комплекси зі стовповими (Кубей, курган 1; Джурджулешти, курган 2; Красне, курган 9; Саратени, курган 1; Мокра, курган 1) або зооморфними конструкціями (Рєвова, курган 3; 1—4) (рис. 3—5). Відомий рів у формі змії (Катаржино 1/10) (рис. 6). Святилища з астрономічними орієнтирами відомі і в інших регіонах Північного Причорномор'я: Акермень I, курган 11; Виноградне, курган 24 (рис. 7). Походження їх дослідниця пов'язує з ронделями Центральної Європи. На її думку, степовим коридором йшло поширення цих традицій, пристосованих до інших культур та місцевостей, далі на схід, на Південний Урал, в Зауралля, аж до Алтаю (Потемкина 2001). У тих випадках, коли були отримані радіовуглецеві дати окремих елементів таких святилищ (дерев'яних стовпів або первинних поховань, культових ям), вони виявлялися синхронними центральноевропейським спорудам з астрономічними маркерами.

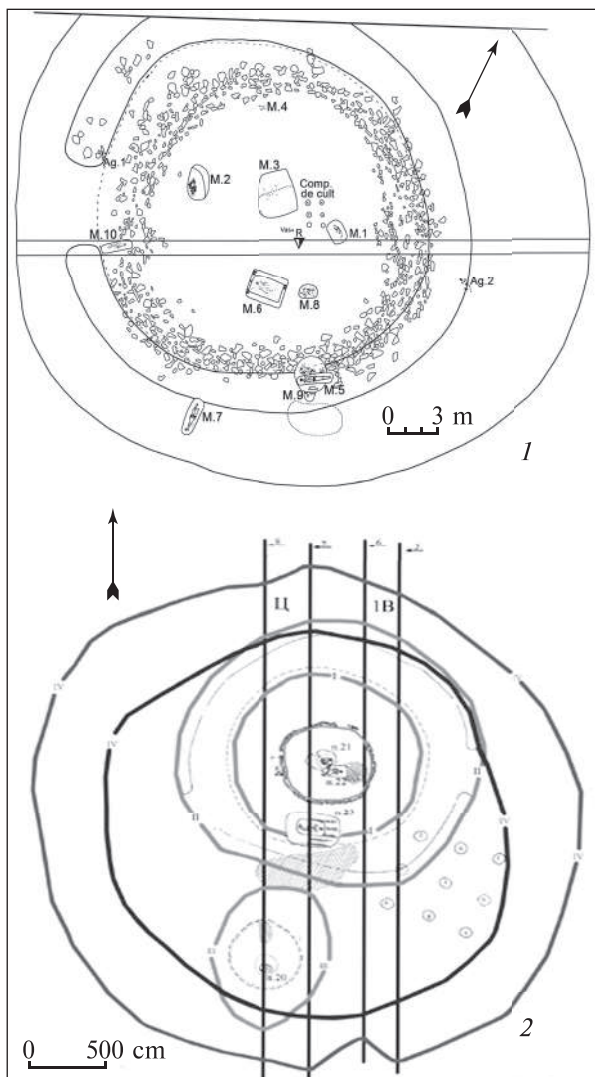


Рис. 4. Підкурганні стовпові святилища: 1 — Чимишлія, курган 1 (Popovici et al. 2016); 2 — Орджонікідзе, курган «Шахтар» (Дараган 2015)

Fig. 4. Burial mound pillar sanctuaries: 1 — Cimislia, mound No. 1 (Popovici et al. 2016); 2 — Ordzhonikidze, mound "Shakhtar" (Daragan 2015)

Імовірно, був і шлях до Причорноморського Степу. З недавно відкритих стовпових святилищ треба назвати Орджонікідзе, курган «Шахтар» (Дараган 2015), Чимишлія, курган 1 (Popovici et al. 2016) (рис. 4)

**Гіпотеза.** Аналіз ранніх дат підкурганних комплексів (друга половина V тис. до н. е.) дає можливість припустити, що вони не пов'язані безпосередньо з курганами, а належали до складних монументальних споруд — святилищ (часто з астрономічними орієнтирами), які хронологічно передували їм та функціонували довгий час без створення над ними курганного насипу. В деяких випадках знайдені поховання на території святилищ, що були одночасні їм та мали сакральний характер. Інші

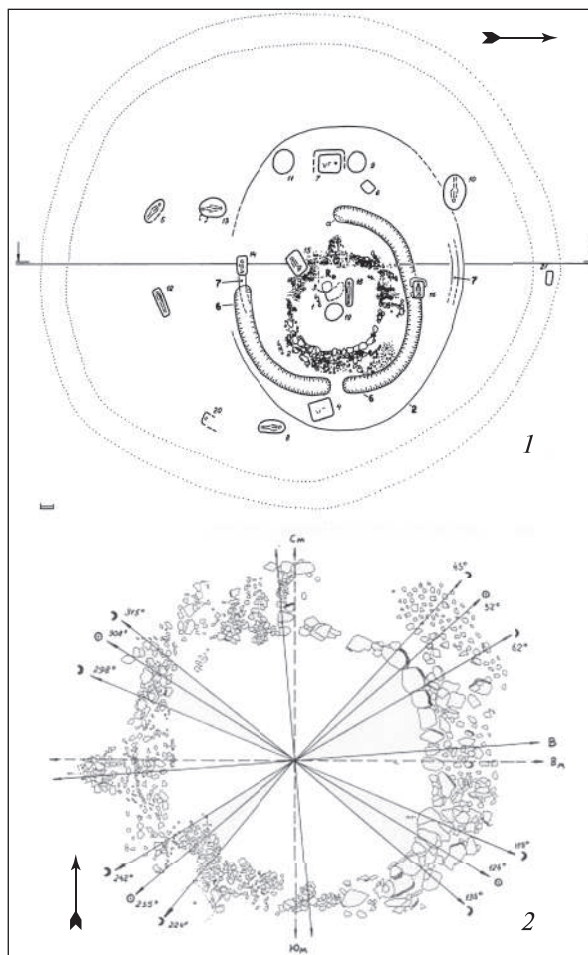


Рис. 5. Рєвова, курган 3: 1 — план кургану (Іванова та ін. 2005); 2 — астрономічні орієнтири (Потємкина 2005)

Fig. 5. Revovala, burial mound No. 3: 1 — Plan of the burial mound (Ivanova et al. 2005), 2 — astronomical landmarks (Potemkina 2005)

святилища залишалися без поховань. Курганні насипи над сакральними комплексами стали з'являтися після того, як не раніше 38/37 ст. до н. е. там були здійснені нові поховання більш пізніх епох. Саме над ними насипалися кургани, що помилково пов'язують з ґрунтовими похованнями або ґрунтовими святилищами.

Складні споруди (що були з часом перекриті курганными насипами), не могли бути побудовані і скориговані за той короткий термін, під час якого здійснювався обряд поховання. Також і поховання померлого не могло реалізувати завдання і потенційні можливості цих святилищ. Найчастіше це явища різнокультурні і різночасові. Слід визнати первинність святилищ і функціонування їх протягом тривалого часу. На час зведення кургану деякі функції вже були втрачені, тому нове населення мало знання про сакральність цього місця, але не володіло навичками використання астрономічної складової.

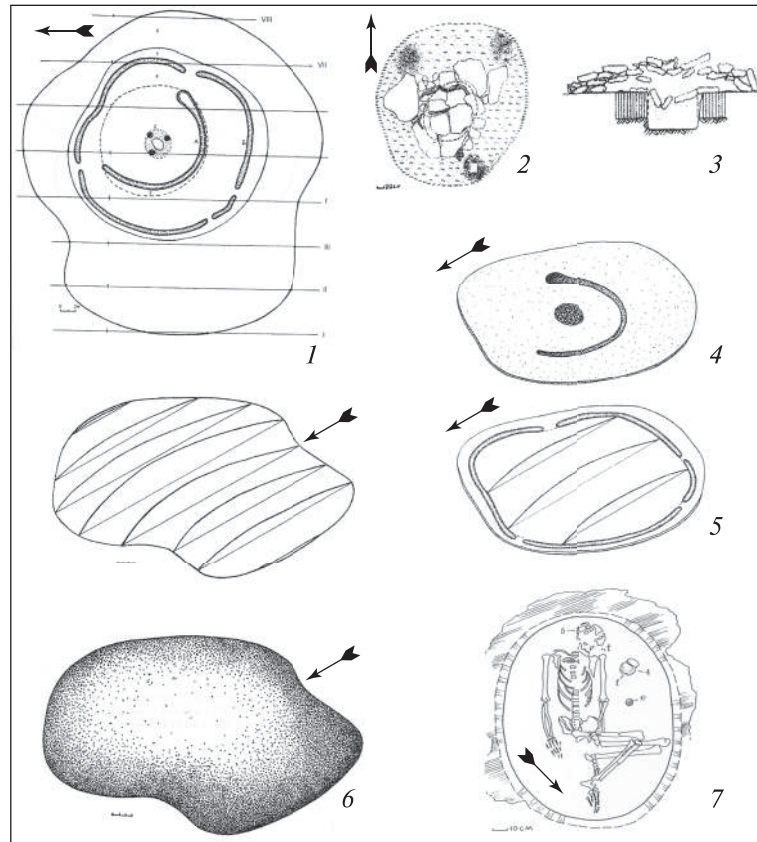


Рис. 6. Курган 1 біля с. Катаржино: 1 — загальний план шарів 1—4 і 9; 2, 3 — перший і другий етапи спорудження кургану; 4—5 — поетапна аксонометрична реконструкція (4 — третій, четвертий і п'ятий етапи; 5 — шостий і сьомий етапи); 6 — аксонометрична реконструкція шару 9; 7 — основне поховання 10 (1, 4, 5, 6 — реконструкція А. С. Илуридзе, В. Л. Ростунова (Ростунов 2007); 2, 3, 7 — Иванова и др. 2005)

Fig. 6. Burial mound No. 1 near Katarzhyno village: 1 — general plan of layers Nos. 1—4 and 9; 2, 3 — the first and second stages of construction of the burial mound; 4—5 — axonometric reconstruction (4 — the third, fourth and fifth stages; 5 — the sixth and seventh stages); 6 — axonometric reconstruction of layer No. 9; 7 — main burial No. 10 (1, 4, 5, 6 — reconstruction after A. S. Iluridze, V. L. Rostunov (Rostunov 2007); 2, 3, 7 — Ivanova et al. 2005)

Частина поховань, здійснених на території святилища (а також культові або жертвні ями) є синхронними періоду існування ґрунтового святилища (ранній енеоліт) і набагато передують спорудженню курганного насипу в середньому, пізньому енеоліті, та в добу бронзи. Цілком ймовірно, що ці поховання могли бути сакральною жертвою, або ж захороненням «жерця» чи індивіда особливого соціального статусу. Зруйнованість багатьох поховань не применшує їх значення, а, навпаки, підвищує семіотичний статус. Їх датування не стосується основного поховання, з яким насправді пов'язано майбутнє будівництво курганного насипу. Це підтверджується випадками знаходження під насипом декількох основних поховань, що відрізняються за датами та культурами.

Зазначимо, що рови у багатьох випадках також пов'язані з функціонуванням святилищ, часто демонструють факт тривалого відкритого стану. Перемички, які супроводжують більшість ровів, не потрібні за наявності курганного насипу; насправді вони надавали можливість входу на територію саме безкурганного святилища. До того ж під час археоастрономічних досліджень виявлено, що такі проходи-перемички співвідносяться з певними астрономічними і календарними маркерами. Рови, які дійсно пов'язані зі спорудженням насипу, не мали перемичок (були «кільцевими»); часом на поверхні насипу простежено викид з такого рову, або з нього брали ґрунт для спорудження кургану.

Поховання у святилищі померлого, яке вже супроводжувалося зведенням над ним кургану, змінювало статус святилища — тому що, опи-

нившись під земляним насипом, святилище переставало виконувати свої первісні функції. Але вони могли бути невідомі наступним культурам, хоча й сакральність цього міста та елементів споруди були визначені. Таким чином, можна припустити формування спільного сакрального простору епохи палеометалу, з притаманними йому фазами континуїтету та дискретності. Проявом та реалізацією основних ідей сакрального простору є залучення ґрунтових (безкурганних) святилищ до курганного контексту.

Об'єднання з часом ґрунтового поховання або жертвовної ями, власне святилища та основного для кургану поховання під єдиним курганним насипом призвело до помилкового (раннього) датування археологами самих курганів, і вплинуло на виділення необґрунтовано ранніх курганних комплексів.

Коригування дослідниками в своїх наукових працях деяких археологічних даних підтверджує нашу гіпотезу. Так, окремі поховання, що традиційно (за відсутності радіовуглецевих дат) вважалися дуже ранніми підкурганними, згодом були визначені археологами як ґрунтові, наприклад Весела Роща II, 1/15, Мухін 2/5 Шляхівський II, 3/3,4, Мокрий Чалтирь 2/4 (Rassamakin 2004). Вже давно запропоновано вважати ґрунтовими поховання суворівської культурної групи, які спочатку належали до підкурганних. Археологи не раз звертали увагу на існування ґрунтових (докурганних) поховань під час розкопок курганів, наприклад могильник Джурджулешти, курган 2, поховання 5—7, 11, 12 (Манзура 1997), курган Шахтар (Дараган 2015) та ін.

На наш погляд, практично всі поховання чи жертвовні ями першої хронологічної групи пов'язані зі святилищами (мегалітичними, «стовповими» та ін.) та є ґрунтовими, безкурганними. З точки зору Т. М. Потьомкіної, поховання чи ями, що синхронні святилищам, були саме жертвовними. Вони пов'язані з людськими жертвопринесеннями, що знаменують вибір місця і початок спорудження святилища, або стосуються календарної та поховальної обрядовості. Але дослідниця, як інші археологи, святилище та курганний насип вважає синхронними (Потемкіна 2004). Схожої думки дотримується М. Дараган, яка у своїх роботах вводить у науковий обіг досить переконливі і дуже якісні комплексні реконструкції окремих святилищ і, власне, обрядових дій, що відбувалися під час їх функціонування. Але й вона зараховує ці святилища до часів зведення курганного насипу (Дараган 2014, с. 127—136; рис. 2—5).

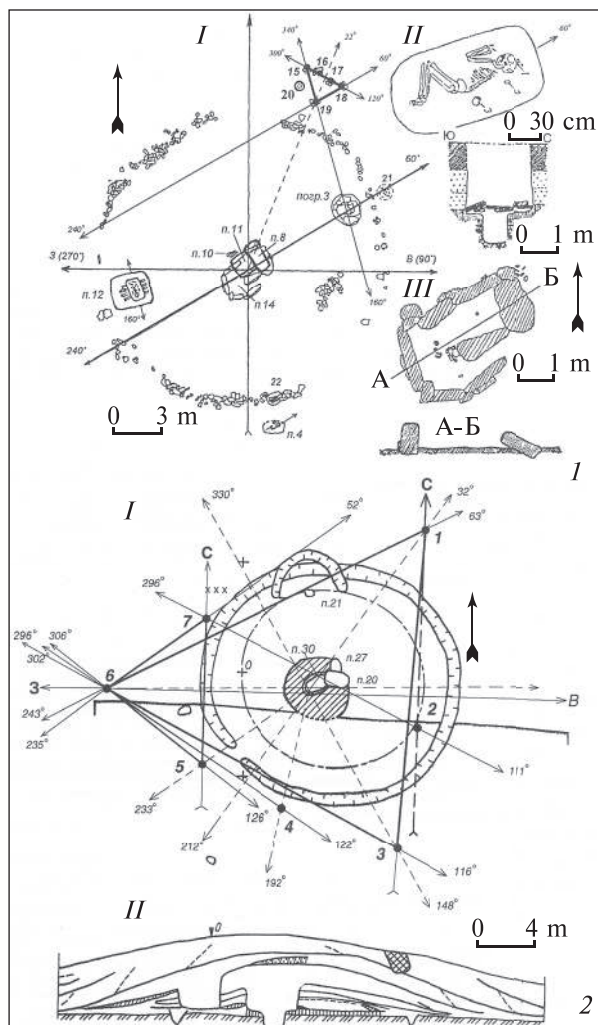


Рис. 7. Стовпові святилища: 1 — Виноградне курган 24; 2 — Аккермень I, курган 11 (Потемкіна 2004)

Fig. 7. Pillar sanctuaries: 1 — Vynohradne, burial mound No. 24; 2 — Akkermen I, burial mound No. 11 (Potemkina 2004)

Розгляд таких комплексів дозволяє дійти висновку, що їх стратиграфічні горизонти треба розділяти в часі: в таких святилищах майже завжди можна виділити докурганний і курганний періоди. Поховання чи ями, синхронні часу функціонування святилища, не є обов'язковими, хоча трапляються досить часто. Якщо поховання чи жертвовної ями не було, то маємо на момент розкопок лише досить пізнє основне підкурганне поховання, здійснене на території святилища. Якщо якесь поховання відбулося за часів функціонування святилища, то воно було ґрунтовим. Курганний насип з'являвся набагато пізніше і пов'язаний був зі ще одним похованням всередині сакрального майданчика. Тоді під час археологічного дослідження виявляють два основних поховання. В цьому випадку основним для кургану було лише одно з них — те, над яким курган був насипаний. Курган в такому випадку був роз-

ташований на сакральному місті (на святилищі), міг бути розміщений усередині кромлеху (рову, валу), а міг перекривати його.

Часто поховання, пов'язані зі святилищем, відрізняються від стандартного енеолітичного поховання неповним скелетом. Це можуть бути розрізнені кістки (Кубей 1/15), «пакет» (Рєвова 1/19) або комплекс черепів у поєднанні з «пакетом» (Вертолетное поле 1/12) і т. п. Серед недатованих поховань цього типу — окремі черепи, скелети без черепів, долілиць та в інших «неприродних» позах.

Аналіз матеріалу і зіставлення його з радіовуглецевими датами дозволяє припустити появу традиції споруди святилищ в степовому Причорномор'ї і Передкавказзі в середині V тис. до н. е., а початок курганного будівництва — в 38—37 ст. до н. е.

Можна припустити центральноєвропейський і нижньодунайський впливи на формування ідеологічних уявлень населення Степу. Зокрема, феномен ґрунтових святилищ середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом і, очевидно, мав структурну схожість з іншими об'єктами, побудованими відповідно до руху небесних світил в пізньому неоліті Центральної та Атлантичної Європи, передусім, з ронделями. Появу святилищ можна зарахувати до великого кола археологічних свідчень взаємодії світу ранніх землеробів Південно-Східної і Центральної Європи та «степового» світу скотарів.

Є різні свідчення спільного сакрального простору степового населення в енеоліті та доби бронзи. Це не тільки поховання в одному насипу, але й використання різних знакових елементів святилища, наприклад антропоморфних стел. Так, в кургані біля с. Сичавка Одеської обл. стели з кромлеху використало населення ямної, бабинської та сабатинівської культур. А поховання буджацької культури було «вписане» у внутрішню частину кромлеху, бо первісний насип над похованням пізнього енеоліту його не перекрив (Іванова, Савельєв 2011).

Ю. Лотман дійшов висновку, що «тексти» (як знакова система) не функціонують самі по собі, а лише у семіотичному континуумі, заповненому різнотипними семіотичними утвореннями. Такий континуум дослідник (за аналогією до ноосфери академіка В. Вернадського) назвав семіосферою (Лотман 2000). Незважаючи на існування за доби бронзи в Причорноморських степах різних археологічних культур, їх об'єднує загальне сприйняття символіки курганного простору, часом — деякі схожі елементи або тради-

ції поховального ритуалу. На наш погляд, можна говорити про формування єдиного «сакрального простору» епохи палеометалу, що співвідноситься з одним з елементів семіосфери Ю. Лотмана.

**Висновки.** Ранні радіовуглецеві дати багатьох курганів Понто-Каспійського степу пов'язані з іншими об'єктами — святилищами, які були більш ранніми, ніж самі кургани, що згодом перекрили їх. Вони датуються в проміжку 45—40 ст. до н. е., у той час, як найперші кургани з'являються не раніше 38/37 ст. до н. е. Феномен ґрунтових святилищ раннього та середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом. Нео-енеолітичні взаємодії Степу та світу ранніх землеробів фіксуються і за даними генетичного та антропологічного аналізу давніх популяцій.

Саме розмежування, власне, курганів і монументальних сакральних споруд за хронологічною та культурною ознакою дозволяє пояснити наявні невідповідності: помилковість датування курганів за занадто ранніми датами ґрунтових святилищ.

- Гимбутас, М. 2006. *Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы*. Москва: РОССПЭН.
- Дараган, М. Н. 2015. Опыт 3D-моделирования курганных сооружений эпохи энеолита—ранней бронзы. В: Гук, Д. Ю. (ред.). *Виртуальная археология (эффективность методов)*. Материалы Второй Международной конференции. Санкт-Петербург: Из-во Государственного Эрмитажа, с. 127-139.
- Іванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ.
- Іванова, С. В., Савельєв, О. К. 2011. Курган біля с. Сичавка Одеської області. *Археологія*, 3, с. 70-82.
- Корєневський, С. Н. 2012. *Рождение кургана*. Москва: Таус.
- Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганськ: СХУ імені В. Даля.
- Котова, Н. С. 2013. *Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа*. Харьков: Майдан.
- Лотман, Ю. М. 2000. *Семіосфера*. Санкт-Петербург: Искусство.
- Ляхов, С. В. 2002. Раскопки курганов в степной зоне Центрального Предкавказья в 1997 году. *Росархеолог* <http://rosarheolog.ru/lyahov-s-v-raskopki-kurganov-v-stepnoj-zone-centralnogo-predkavkazya-v-1997-godu/>
- Манзура, І. В. 1997. Археологія основного мифа. *Stratum plus*, 2, с. 26-46.
- Моргунова, Н. Л. 2011. Энеолит Волго-Уральского междуречья. Оренбург: ОГУ.
- Петренко, В. Г., Островерхов, А. С., Сапожников, И. В. 2002. Новый курган эпохи энеолита-бронзы в Нижнем Поднестровье. *Старожитности Степового Причорномор'я та Криму*, X, с. 39-63.
- Петренко, В. Г. Ковалюх, Н. Н. 2003. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья. *Трипільські поселення-гіганти*. Київ: Корвін прес, с. 102-110.
- Потемкина, Т. М. 2001. Энеолитические круглоплановые святилища Зауралья в системе сходных культур и мо-

- делей степной Евразии. В: Косарев, М. Ф., Дэвлет, М. А. (ред.). *Мировоззрение древнего населения Евразии*. Москва: Старый сад, с. 166-256.
- Потемкина, Т. М. 2004. Особенности структуры сакрального пространства энеолитических курганов со столбовыми конструкциями (по материалам Северного Причерноморья). В: Гей, А. Н. (ред.). *Памятники археологии и древнего искусства Евразии*. Москва: Институт археологии РАН, с. 214-251.
- Потемкина, Т. М. 2005. Археoaстрономический аспект исследования кургана 3 у с. Редова. В: Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ, с. 188-199.
- Потемкина, Т. М., Иванова, С. В. 2003–2004. Курганы эпохи энеолита–ранней бронзы у с. Редова Одесской области и его археоaстрономическая интерпретация. *Stratum plus*, 2, с. 145-163.
- Рассамакин, Ю. Я. 2009. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах*, 20, с. 289-296.
- Рассамакин, Ю. Я. 2013. Похоронения квітнянської культури в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.
- Рассамакин, Ю. Я., Черних, Є. О. 2017. Похоронения доби раннього енеоліту на Луганщині. *Археологія*, 2, с. 38-53.
- Ростунов, В. Л. 2007. *Эпоха энеолита—средней бронзы Центрального Кавказа*. Т. 3. Владикавказ: СОИГСИ им. В. И. Абаева.
- Сафронов, В. А. 1989. *Индоевропейские прародины*. Горький: Волго-Вятское книжное изд-во.
- Яровой, Е. В. 2000. *Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла*. Автореф. дисс. ... д.и.н. ИА РАН.
- Popovici, S., Ciobanu, I., Agulnicov, S. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. considerații preliminare. *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 19-28.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, 17 (I, II).

Надійшла 03.12.2020

С. В. Иванова

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины,  
ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

## ДРЕВНЕЙШИЕ КУРГАНЫ КАК ЗНАКОВАЯ СИСТЕМА

Анализ ранних дат и стратиграфии «подкурганных» комплексов (вторая половина V тыс. до н. э.) позволил прийти к выводу, что они не связаны непосредственно с курганной насыпью, а относятся к сложным монументальным сооружениям — святилищам. Святилища хронологически предшествовали курганам и функционировали долгое время без создания над ними насыпи. Часть святилищ имела астрономические ориентиры и была связана с календарно-зодиакальной символикой. Иногда на территории святилищ совершались захоронения, которые были одновременно им и имели сакральный характер. Это были грунтовые захоронения, и насыпи над ними не возводились.

Курганные насыпи над святилищами стали появляться после того, как в сакральном месте осуществлялись захоронения более поздних эпох (не ранее 38/37 вв. до н. э.). Эти насыпи ошибочно связывают с грунтовыми захоронениями или с грунтовыми святилищами. Датировка курганных насыпей по датам сакральных грунтовых погребений (а также по дереву «столбовых святилищ») ошибочно удревнила даты появления первых курганов в Степном Причерноморье и Предкавказье.

Разделение этих комплексов во времени и пространстве (грунтовое святилище и собственно курган) позволило сделать выводы о существовании грунтовых святилищ в 45–40 вв. до н. э. Курганы появляются позднее, их установка на месте святилищ связана с сакральностью места. На всей территории Европы курганы появляются практически одновременно, в 38/37 вв. до н. э., хотя и в разных культурах. Можно предположить Центрально-европейское и Нижнедунайское влияния на формирование идеологических представлений населения Степи. В частности, феномен грунтовых святилищ среднего энеолита, возможно, возник под Центральноевропейским влиянием и, очевидно, имел структурное сходство с другими комплексами, построенными в соответствии с движением небесных светил в позднем неолите Центральной и Атлантического Европы. Появление святилищ можно отнести к кругу археологических свидетельств о взаимодействии мира ранних земледельцев Юго-Восточной и Центральной Европы с подвижным населением «степного» мира. Курганы Степного Причерноморья и Предкавказья синхронны европейским курганам, их удревнение по датам святилищ является ошибочным.

К л ю ч е в ы е с л о в а: курган, святилище, сакральное пространство, энеолит, бронзовый век.

Svitlana V. Ivanova

Dr. hab., Chief Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,  
ORCID 0000-0002-3318-8244, svi1956@gmail.com

## ANCIENT BURIAL MOUNDS AS A SYMBOLIC SYSTEM

Analysis of early dates and stratigraphy of burial mound complexes (the second half of the V millennium BC) led to the conclusion, that they are not directly related to the burial embankment, but relate to complex monumental structures — sanctuaries. The sanctuaries preceded the burial mounds in chronological aspect, and they functioned for a long time without

creating an embankment above them. The part of sanctuaries had astronomical reference points and were connected to calendar-zodiac symbolism. Sometimes burials were carried out on the territory of sanctuaries; these burials had sacral nature. These were flat burials and the mound above them were not erected.

Burial mounds above the sanctuaries began to appear after burials of later epochs were carried out in sacral places (not earlier than 38/37 BC.). These mounds erroneously are associated with flat burials or ground sanctuaries. The dating of burial mounds by the dating of sacral flat burials (or by the dating of «pillar sanctuaries») mistakenly depreciated the dating of appearance of the first mounds in the Steppe Black Sea region and Transcaucasia.

The separation of these complexes in time and space (the flat ground sanctuary and the burial mound itself) allowed drawing conclusions about the existence of this sanctuaries in 45—40 BC. The burial mounds appear later, their installation in the place of sanctuaries is connected with the sacral nature of the place. Throughout Europe, barrows appear almost simultaneously, in 38/37 BC, although in different cultures. It is possible to assume the Central European and Lower Danube influence on the formation of ideological ideas of the Steppe population. In particular, the phenomenon of sanctuaries of the Middle Eneolithic may have originated under Central European influence. It obviously had structural similarities with other complexes built in accordance with the movement of the celestial luminaries in the late Neolithic of Central and Atlantic Europe. The appearance of sanctuaries can be attributed to the circle of archaeological evidence of the interaction between the world of early farmers of Southeast and Central Europe and the "steppe" world of the pastoralists. The barrows of the Black Sea and Caucasian steppe are synchronous with European burial mounds, and their ancientization and equation with the dating of sanctuaries is erroneous.

*Key words: burial mound, sanctuary, sacred space, Eneolithic, Bronze Age.*

## References

- Gimbutas, M. 2006. *Tsivilizatsiya Velikoy Bogini: mir Drevney Evropy*. Moskva: Rosspen.
- Daragan, M. N. 2015. Opyt 3d-modelirovaniya kurgannykh sooruzheniy epokhi eneolita-ranney bronzy. In: Guk, D. Yu. (ed.). *Virtualnaya arheologiya (effektivnost metodov)*. Materialy Vtoroy Mezhdunarodnoy konferentsii. Sankt-Peterburg: Iz-vo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 127-139.
- Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT.
- Ivanova, S. V., Saveliev, O. K. 2011. Kurgan bilya s. Sichavka Odeskoy oblasti. *Arheologia*, 3, p. 70-82.
- Korenevskiy, S. N. 2012. *Rozhdenie kurgana*. Moskva: Taus.
- Kotova, N. S. 2006. *Ranniy eneolit stepnogo Podneprovya i Priazovya*. Lugansk: SNU imeni V. Dalya.
- Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki Nizhnemihailovskogo tipa*. Harkov: Maydan.
- Lotman, Yu. M. 2000. *Semiosfera*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo.
- Lyahov, S. V. 2002. Raskopki kurganov v stepnoi zone Tsentralnogo Predkavkazia v 1997 godu. *Rosarheolog* <http://rosarheolog.ru/lyahov-s-v-raskopki-kurganov-v-stepnoj-zone-centralnogo-predkavkazya-v-1997-godu/>
- Manzura, I. V. 1997. Arheologiya osnovnogo mifa. *Stratum plus*, 2, p. 26-46.
- Morgunova, N. L. 2011. *Eneolit Volgo-Uralskogo mezhdurechya*. Orenburg: OGU.
- Petrenko, V. G., Ostroverhov, A. S., Sapozhnikov, I. V. 2002. Novyy kurgan epokhi eneolita-bronzy v Nizhnem Podnestrove. *Starozhitosti Stepovoho Prichernomoria ta Krymu*, X, p. 39-63.
- Petrenko, V. G., Kovalukh, N. N. 2003. Novye dannye po radiouglerodnoi khronologii eneolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Trypilski poselennia-hihanty*. Kyiv: Korvin press, p. 102-110.
- Potemkina, T. M. 2001. Eneoliticheskie krugloplanovye svyatilisha Zauralya v sisteme shodnykh kultur i modeley stepnoy Evrazii. In: Kosarev, M. F., Devlet, M. A. (red). *Mirovozzrenie drevnego naseleniya Evrazii*. Moskva: Staryi sad, p. 166-256.
- Potemkina, T. M. 2004. Osobennosti struktury sakralnogo prostranstva eneoliticheskikh kurganov so stolbovymi konstruktivnymi (po materialam Severnogo Prichernomoria). In: Gey, A. N. (ed.). *Pamyatniki arheologii i drevnego iskusstva Evrazii*. Moskva: Institut arheologii RAN, p. 214-251.
- Potemkina, T. M. 2005. Arkheoastronomicheskii aspekt issledovaniia kurgana 3 u s. Revova. In: Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT, p. 188-199.
- Potemkina, T. M., Ivanova, S. V. 2003-2004. Kurgan epokhi eneolita-ranney bronzy u s. Revova Odeskoy oblasti i ego arheoastronomicheskaya interpretatsiya. *Stratum plus*, 2, p. 145-163.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2009. Novyye daty k absolyutnoi khronologii eneolita stepnogo Prichernomoria (predvaritelnaia informatsiia). *Arheologicheskii almanah*, 20, p. 289-296.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury v konteksti absolyutnoi khronologii. *Arheologia*, 4, p. 17-41.
- Rassamakin, Yu. Ya., Chernikh, Ye. O. 2017. Pokhovannia doby rannioho eneolitu na Luhanshyni. *Arheologia*, 2, p. 38-53.
- Rostunov, V. L. 2007. *Epokha eneolita-sredney bronzy Tsentralnogo Kavkaza*. T. 3. Vladikavkaz: SOIGSI im. V. I. Abaeva.
- Safronov, V. A. 1989. *Indoevropskie prarodiny*. Gorkii: Volgo-Viatskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Yarvoi, E. V. 2000. Skotovodcheskoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomoria epokhi rannego metalla. *Avto-ref. dis. ... d.i.n I.A. RAN*.
- Popovici, S., Ciobanu, I., Agulnicov, S. 2016. Tumulul 8 de la Cimişlia. considerații preliminare. *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, III, p. 19-28.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. *Archäologie in Eurasien*, 17 (I, II).

Г. В. Вертієнко \*

## КОШТОВНІ МЕТАЛИ У СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ ДАВНІХ ІРАНОМОВНИХ НАРОДІВ ЗА ТЕКСТАМИ АВЕСТИ<sup>1</sup>

У статті надано контекстно-семантичний аналіз випадків застосування слів ‘золото’ *zaraniia-* (101 раз) та ‘срібло’ *arəzata-* (12 випадків) у корпусі Авести (Ясна, Яшти, Відеват, Аогемадаєча тощо). Контекстуальне коло цих згадок сходить до концептосфери Іншого світу, його об’єктів і мешканців, якими були і померлі. Срібло долучається до золота в авестійських текстах більш пізньої стадії та пехлевійських творах.

К л ю ч о в і с л о в а: Авеста, Ясна, Яшти, Відеват, Аогемадаєча, лексика, золото, срібло.

Звернення до заявленої тематики обумовлено намаганням зрозуміти значення, яке могли вкладати як осілі іранські народи, так і іраномовні кочовики Євразійського степу, у багато прикрашений одяг та інвентар, який супроводжував їхні поховання. Для вирішення цього кола питань, вважаємо, доцільно долучити наступні давньоіранські релігійні письмові джерела: Ясна, Яшти, Відеват, Аогемадаєча (Aogemadaēsa = Aog.).

Загалом, питання значення *золота* у світосприйнятті номадів Євразійського степу доби раннього залізного віку та його ролі в поховальному обряді (рис. 1—3) було предметом роздумів кількох поколінь скіфологів<sup>2</sup>. На сьогодні, вималювалося кілька аспектів, в межах яких розумілася ця проблема: солярна семантика; втілення соціального статусу та божественної сутності знатного померлого; зв’язок з іранським концептом ‘благодаті’ (ав. *xʷarənah-*); втілення образу бога Мітри в *золотому* вбранні представників кочової еліти (напр.: Акишев К., Акишев А. 1981, с. 144—153; Акишев 1981,

с. 54—64; Литвинский 1982, с. 34—44; Бессонова 1983, с. 13—24; Акишев 1984; Лелеков 1987, с. 25—31; Гуляев, Савченко 1999, с. 151—160; Гуляев 2010, с. 107—128). Стосовно ролі, яке могло грати *срібло* у кочовиків, влучно зазначила О. В. Переводчікова, яка наголосила, що «этому белому металлу отводилась своя роль, еще не исследованная» (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 352).

Кілька слів відносно етимології цих коштовних металів. Від і.-є. основи \*g<sup>h</sup>lel — ‘жовтий’, якій в санскр. відповідає *hari-*, а в авест. *zairi-*, походить слово *zaraniia-* ‘золото’ (Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 714; Blažek 2017, р. 267—269). При цьому, в авестійських текстах слід звертати увагу, де саме вживається лексема *zairi-* яка має ту ж етимологію, що й лексема *zaraniia-*, але має значення ‘жовтий, жовто-зелений’ (59 випадків в Авесті). На жаль, в перекладах авестійських текстів це не завжди передається. Сумарно ‘золото’ *zaraniia-* вживається в Авесті 101 раз: у 10 випадках як іменник, у 51 — як прикметник і у 40 — як іменник у компаундах кількох типів (пор.: Dostor 2004, р. 300—301) (див.: Додаток). Наступний коштовний метал *arəzata-* ‘срібло’ (Bartholomae 1904, Kol. 352) виводять з і.-є. основи \*ar(e)ǵ- ‘бути світлим, білим, блискучим’ (Pokorny 1959, S. 64—65; Bailey 1979, р. 25; Расторгуева, Эдельман 2000, с. 231). В порівнянні з золотом цей метал має набагато меншу частоту вживання (12 випадків: Яшт 5.129 = 17.14 = Аог. 84, Відеват 14.11(2) — як іменник; Ясна 10.17, Яшт 10.125, Відеват 7.75 — як прикметник; Яшт 10.112, Відеват 8.88, Аог. 17 — як складова компаундів) і до того ж він завжди контекстуально пов’язаний з золотом.

Якщо базуватися суто на авестійських джерелах, то ми не побачимо, щоб *золото* згадувалося чи то в контексті сонця, чи то *хварени*. Сонце, *хварена* та Мітра присутні в Яшті 6, але згадки про золото в ньому немає. За текстами Авести повністю *золоте вбрання* має лише покровитель воїнів і бог смерті Вайу за Яштом 15.57:

\* ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна — кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, ORCID 0000-0002-2104-0058, [vertana77@gmail.com](mailto:vertana77@gmail.com)

<sup>1</sup> Стаття підготована за матеріалами доповіді, проголошеної на Щорічний науково-практичний конференції Національного музею історії України 28—29 листопада 2019 р.

<sup>2</sup> Щодо місця коштовних металів в економіці Скіфії див.: Гаврилюк 2013, с. 496—501; 674, прил. 5.2, № 6.

© Г. В. ВЕРТІЄНКО, 2021

*«Вайу злато-шапкового вшановуємо,  
Вайу злато-коронного вшановуємо,  
Вайу злато-гривневого вшановуємо,  
Вайу злато-колісничного вшановуємо,  
Вайу злато-колісного вшановуємо,  
Вайу злато-збройного вшановуємо,  
Вайу злато-вбраного вшановуємо,  
Вайу злато-взутого вшановуємо,  
Вайу злато-оперезаного вшановуємо»*  
(Яшт 15.57; Вертієнко 2019, с. 67).

Акватична<sup>3</sup> богиня Аредві також має золоті елементи у своєму наряді (Яшт 5.64, 78, 123, 126, 127, 128 — див. Табл.), що може мати наступне тлумачення: її води течуть з гори Хукар<sup>4</sup> (Яшт 5.96 = 121), яка є золотою і саме тому, можливо, вони набувають її якісної ознаки<sup>4</sup>. Зауважимо, що атрибутивний бобровий одяг Аредві лише тільки порівнюється з блиском срібла-золота:

*«Хутро споглядачу блищить  
(ніби) усіяне сріблом (і) золотом»<sup>5</sup>*  
(Яшт 5.129; переклад за: Kotwal, Hintze 2008, S. 271 (E1, fol. 210v)).

Цілком можливо, що цією метафорою, окрім вказівки на блиск, хотіли також підкреслити й коштовність одягу цієї богині, але це жодним чином не вказує, що її одяг є з суцільного золота, як у випадку з Вайу.

Отже, можна зробити висновок, що золотий одяг має лише бог смерті Вайу і меншою мірою акватична Аредві. Взагалі, золото є невід'ємною складовою Ідеального світу та тісно пов'язане з концептом сакральної чистоти. Коли в джерелах надається опис вшанування богами чи героями, того ж Вайу, то оточуючій антураж є винятково золотим — золоте

місце, золота подушка та золотий килим (Яшт 15.2 = 7, 11, 15e-i, 19, 23, 27, 31, 35, 39)<sup>6</sup>. Воху-Мана, Ахура Мазда, Амеша Спента та праведні душі у Потойбіччі мають зроблені з золота т.зв. 'місця' (Відеват 19.31—32; Аог. 12; Яшт 17.97). Згадки, що Воху-Мана має золоте місце в Іншому світі, є і в пехлевійських творах (зокрема, Занд-і Хуртак Авестак 160, Арда Віраз Намаг 11.2).

У середньоперському трактаті Аогемадаеча, який містить 29 авестійських цитат, з коментарями пазендською, пехлеві та санскритом (JamaspAsa 1982), в §17 вказується, що померлий перебуваючи в Іншому світі прикрашений різними кольорами:

*«Чи то в срібло прикрашений,  
чи то в золото прикрашений,  
чи то в інші кольори»*  
(Аог. § 17; переклад за: JamaspAsa 1982, p. 170).

У пехлевійських та санскритських поясненнях до цього місця вказано, що Воху-Мана та Амеша Спента надають душам померлих золотий одяг та золоті трони (JamaspAsa 1982, p. 58). Також, за іншим пехлевійським твором Арда Віраз Намаг 12.9, душі праведних мають в Іншому світі одяг, прикрашений золотом і сріблом<sup>8</sup>. Характерно, що за пехлевійським Великим Бундахішном 3.4, бог смерті Вайу набуває більш розширеного спектру забарвлення ніж в Авесті, де окрім вже відомого за Яштом 15.57 золота, додається срібло та різні кольори, що перегукуються з §17 Аогемадаеча.

За Яштом 17.14 дари (данина?) срібла і золота надходять до душ праведників за сприяння богині Аші (Правди) у Верхньому світі. В §84 трактату Аогемадаеча *срібло-золото* згадуються знову в контексті, прямо пов'язаному з Потойбіччям:

*«В тлін (зійде) худоба, в тлін коні,  
в тлін срібло (і) золото,  
в тлін люди відважні»*  
(Аог. §84; переклад за: JamaspAsa 1982, p. 135).

Коштовні метали в цьому пасажі можуть виступати метафорою *багатства/добробуту*. Можна припустити, що наведений перелік «тлін-

<sup>3</sup> Зазначимо, що *arəduuī-*, *sūra-* та *anāhita-* є трьома епітетами цієї богині, але питання, чому в цьому перерахуванні пропущено епітет, пов'язаний саме з водою, залишається відкритим.

<sup>4</sup> Золотоносні водоймища та ріки згадуються в Авесті, як пов'язані з горами, що сягають Верхнього світу (Яшт 19.67; Vishtasp Yasht (Vyt.) 4; Nyāyishn (Ny) 1.8; Яшт 5.96 = 121 = Яшт 12.24 ('золота' гора Хукар'я); Яшт 10.13 (верхівки Хари, прикрашені 'золотом'); Яшт 15.15c-d (Хукар'я вся 'золота'))).

<sup>5</sup> Переклад І. М. Стеблін-Каменського: «[...] чтобы смотрящему казалось она покрыта золотом и полной серебром» (Авеста 1997, с. 198). Пор. переклади В. С. Соколової: «[...] шкурки ослепляют смотрящего обилием серебра и золота» (Соколова 2005, с. 155), Н. Еттингера: «[...] strahlen die Pelze auf die Betrachter in Fülle Silber (und) Gold» (Oettinger 1983, S. 124) та П. О. Шерве: «(Then her) furs shine (in the eyes) of the beholder on account \*of the wealth of silver and gold» (Skjærvø 2006, p. 81).

<sup>6</sup> При описі мешканців Іншого світу є згадка прикрас, що прикрашені золотом в Яшті 17.10.

<sup>7</sup> Йде мова лише про ніжки тронів.

<sup>8</sup> Див.: Чунакова, 2001, с. 105, і подальшу традицію, зокрема, новоперську версію: Колесников, 2012, с. 415.

них» речей відтворює певні ціннісні світоглядні орієнтири соціуму, до якого були спрямовані ідеї зороастризму. В коментарях до цього місця сказано, що лише праведник-зороастрієць не зійде в порошок, що, відповідно, може свідчити про протиставлення доктрини зороастрійської релігії установкам традиційного іранського суспільства, для яких згадані «нетлінні» блага (худоба, коні, дорогоцінні метали, хоробрість) включені в есхатологічну концептосферу.

Перед тим, як перейти до золоті атрибути-ки богів, хотілося окремо акцентувати на створенні ідеально-міфічного світу Йімою золотим знаряддям *суврою* та *аштрою*, прикрашеною золотом<sup>9</sup> (Відеват 2.6 ('золота' *сувра* та *аштра* прикрашена золотом), 10 = 14 = 18 ('золота' *сувра*), 30 = 38 ('золота' *сувра*)). Тобто, акцентуємо увагу на репродуктивній активності золота.

До повної картини золотого Вайу (який має золотий одяг і антураж) ще додається золота зброя та золота колісниця з золотими колесами (див. переклад Яшта 15.57 вище). Ще одним богом, який має золоту колісницю, але з одним колесом, є Мітра (Яшт 10.124, 136). У четвірки, запряжений в його колісницю, копита золоті попереду та срібні позаду (Яшт 10.125), що, ймовірно, вказує на денний та нічний шлях Мітри, бога, який «ніколи не спить» (Яшт 10.12) і підкреслює його лемінальну позицію між місяцем та сонцем (Яшт 6.5). Саме це, на нашу думку, і спричинило набуття ним атрибутивних епітетів 'срібно-дротикового' та 'золото-оточеного' (*ərəzātō. frašnəm* і *zaraniīō. vārətanəm*), до складу яких входить як срібло, так і золото (Яшт 10.112)<sup>10</sup>.

<sup>9</sup> Варіанти перекладів цих слів див.: Вертиєнко 2014, с. 55–62.

<sup>10</sup> Пор. інші варіанти перекладу: «des Fr. von Silber ist, des Brustwehr von Gold ist» (Bartholomae 1904, Kol. 352, 1679); «whose pike is of silver, whose armour is of

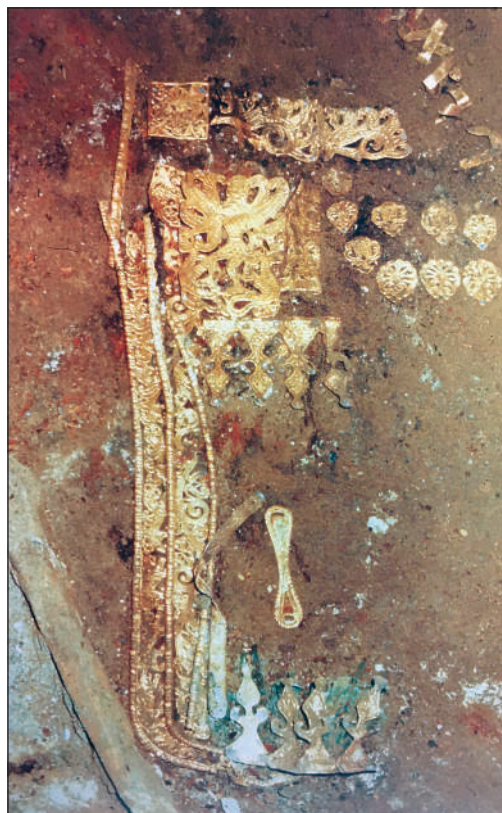


Рис. 1. Золоті аплікації горита у скіфському похованні, к. Соболева Могила, IV ст. до н. е. (за: Reeder 2001, р. 56, fig. 13)

Fig. 1. Golden applications of *gorytos* in a Scythian burial, Soboleva Mohyla barrow, IV c. BC (after: Reeder 2001, р. 56, fig. 13)

Ми розуміємо ці епітети метафорично як вказівку на промені сонця, як, наприклад, розглядається й увесь його збройний арсенал (Cantera 2017, р. 30), що концентрується на цій колісниці (Яшт 10.128–132). Його характерна зброя — бронзова *ваджра* є 'золочена'

gold» (Gershevitch 1959, р. 129); «с серебряным копьем (?) и с золотым щитом» (Соколова 2005, с. 323); «à la tiare d'argent et à la cuirasse d'or» (Pirart 2006, р. 147).

Таблиця 1. Золоті елементи в одязі богині Аредві за Яштом 5

Table 1. Golden elements in the clothes of goddess Aredvi after Yasht 5

| № | Джерело   | Транслітерація                                                    | Переклад                                                  |
|---|-----------|-------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|
| 1 | Яшт 5.64  | <i>aoθra paitišmuxta zaraniīō. uruuīxšna</i>                      | взула з золотими стрічками взуття                         |
| 2 | Яшт 5.78  | <i>zaraniīa aoθra paitišmuxta</i><br><i>yā vīspō. pīsa</i>        | золотом взуття її все прикрашене                          |
| 3 | Яшт 5.123 | <i>zaranaēnəm paiti. dānəm</i>                                    | з золотим серпанком                                       |
| 4 | Яшт 5.126 | <i>aḍkəm varjhānəm pouru. paxštəm</i><br><i>zaranaēnəm</i>        | в халаті з довгими рукавами багато-складчастому, золотому |
| 5 | Яшт 5.127 | <i>frā. gaošāuuara sīspəmna caθru. karana</i><br><i>zaranaēni</i> | сережки демонструє чотирьохгранні золоті                  |
| 6 | Яшт 5.128 | <i>pusqm ... satō. stranhqm zaranaēnīm</i>                        | корону... стозіркову, золоту                              |



Рис. 2. Золоті гривна та бляшки головного вбрання у сакському жіночому похованні, V ст. до н. е., мог. Таксай 1, курган 6, поховання 3, Казахстан (за: Золото властелинов 2018, с. 137)

Fig. 2. Golden hryvna and plaques of the headdress in the Saka women's burial, Vc. BC., Taksai 1 necropolis, barrow No. 6, burial No. 3, Kazakhstan (after: Zoloto vlastelinov 2018, p. 137)

(Яшт 10.96=132), а стріли мають 'злато-паші' наконечники (Яшт 10.129) (див.: Вертієнко 2018, с. 108).

Наступні два божества мають золоті елементи лише у своїх інкарнаціях. Бог війни та перемоги Веретрагна в одному зі своїх антро-

поморфних втілень (*vīrahe*<sup>11</sup> *kəhrpa raēuuatō* — 'в подобі Воїна сяючого') має коротку клинкову зброю *karəta*- (ніж або кинджал), що лише

<sup>11</sup> В. І. Абаєв помилково вказує, що тут використано слово *nar*- (Абаєв 1985, с. 15).

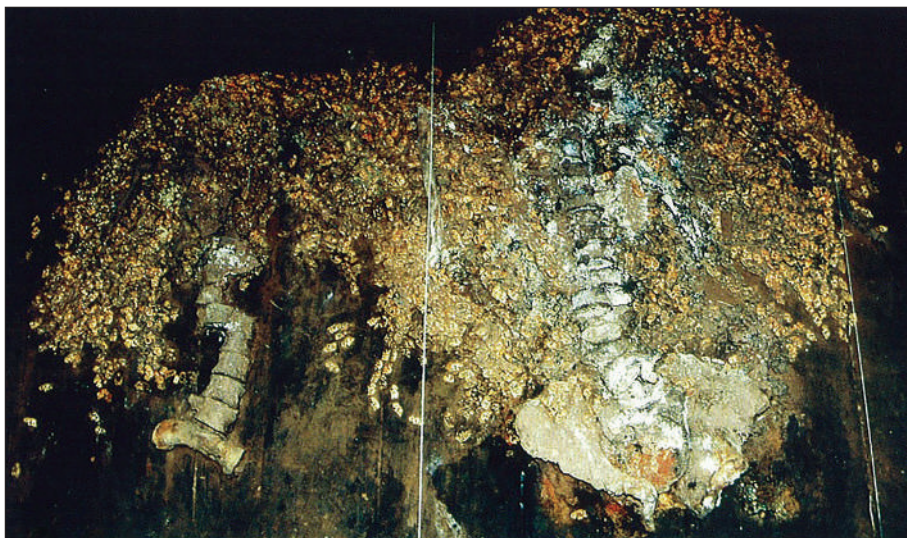


Рис. 3. Золоті аплікації одягу у парному похованні уюкської культури ранньоскіфського часу, курган Аржан 2, поховання 5, VII ст. до н. е., Тува (за: Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, S. 36, Abb. 46)

Fig. 3. Golden applications of dress in the paired burial of the Uyuk culture of the early Scythian time, Arzhan 2 barrow, burial No. 5, VII c. BC, Tuva (after: Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, S. 36, Abb. 46)

оздоблена золотом та ‘зовні вся прикрашена’ (Яшт 14.27; переклад див.: Вертієнко 2015, с. 52; прим. 76—79). Це ж божество, однак вже в зооморфних втіленнях Бика та Коня, має ‘золоті’ роги (Яшт 14.7) або ‘золоту’ вузду (Яшт 14.9) відповідно. В тих самих інкарнаціях і ті самі золоті атрибути має й Тіштрія (Яшт 8.16 (‘золоті’ роги), 18 = 20, 26, 30, 46 (‘золота’ вузда); Відеват 19.37 (‘золоті’ роги)).

Неможливо було б уявити ритуальну сферу без залучення таких металів, як золото та срібло. Такий ритуал, як приготування священного напою *хаоми* включає маніпуляції із срібним і золотим посудом (Ясна 10.17). Також золото додається в воду при клятві (Відеват 4.54—55). Срібло та золото виступають платою (жертвою), яка за Відеватом 14.11 в символічному аспекті має характер відновлення зруйнованого космічного порядку (інтерполяція на міф про Йіму) (Крюкова 2012, с. 175). В сис-

темі цінностей матеріалів срібло завжди поступається золоту (Ясна 10.17; Яшт 10.125; Відеват 7.74—75, 8.87—88), а ті випадки, де спочатку згадується срібло, а потім золото, скоріше за все, пояснюються тим, що йде порядок перелічення від менш до більш цінного (Яшт 5.129 = 17.14 = Аог. 84; Яшт 10.112; Відеват 14.11). В ритуальній сфері це проявилось в тому, що срібло більше ніж золото потребувало зусиль при очищувальних обрядах (Відеват 7.73—75).

Попри зороастрійський характер авестійських джерел, вони подекуди зберегли вказівки на базові давньоіранські уявлення про ціннісні орієнтири (худоба—коні—срібло—золото—відважність), а також на їхню надзвичайну важливість для померлого через «нетлінну» природу. Це, з одного боку, може пояснити причину наявності худоби, коней та коштовних металів у похованнях іраномовних кочів-

Додаток. ‘Золото’ та ‘срібло’ в авестійських текстах

Appendix. ‘Gold’ and ‘silver’ in the Avestan texts

| №                | Джерело                                 | Транслітерація                                                        |
|------------------|-----------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|
| 1* <sup>12</sup> | Ясна 10.17                              | <i>ərəzataēna haca tašta zaranaēnəm aoi taxše</i>                     |
| 2                | Ясна 57.27                              | <i>sruuaēna aēšqm safāṇhō zaraniia paiti.θbarštāṇhō</i>               |
| 3                | Яшт 5.64                                | <i>nizəṅga aοθra paitišmuxta zaraniio.uruuixšna</i>                   |
| 4                | Яшт 5.78                                | <i>zaraniia aοθra paitišmuxta yā vīspō.pīsa</i>                       |
| 5                | Яшт 5.96b <sup>13</sup>                 | <i>yazāi hukairīm barəzō vīspō.vahməm zaranaēnəm</i>                  |
| 6                | Яшт 5.121b                              | = Яшт 5.96b                                                           |
| 7                | Яшт 5.123                               | <i>zaranaēnəm paiti dānəm vaṇuhi hištaite dražimnō</i>                |
| 8                | Яшт 5.126                               | <i>aḍkəm vaṇhānəm pouru paxštəm zaranaēnəm</i>                        |
| 9                | Яшт 5.127                               | <i>caθru.karana zaranaēni minum baraṭ huuāzāta</i>                    |
| 10               | Яшт 5.128                               | <i>satō.straṇhqm zaranaēnīm ašta.kaozdqm</i>                          |
| 11*              | Яшт 5.129                               | <i>brāzənta frāna ərəzatəm zaranim</i>                                |
| 12               | Яшт 8.16                                | <i>gəuš kəhrpa zaraniio.sruuahe</i>                                   |
| 13               | Яшт 8.18h                               | <i>aspahe kəhrpa aurušahe [...] zaraniio.aiβidānahe</i>               |
| 14, 15—17        | Яшт 8.20g, 26g <sup>14</sup> , 30g, 46i | = Яшт 8, 18h                                                          |
| 18               | Яшт 10.13                               | <i>hū yaṭ auruaṭ aspahe yō paoiriio.zaraniio.pīsō</i>                 |
| 19               | Яшт 10.47                               | <i>yim frasrūtəm zaranimnəm pərəθu.safāṇhō vazənti</i>                |
| 20               | Яшт 10.96d-e                            | <i>vazrəm... zarōiš aiiāṇhō [...] zaraniiehe</i>                      |
| 21*              | Яшт 10.112                              | <i>ərəzatō.frašnəm zaraniio.vārəθmanəm</i>                            |
| 22               | Яшт 10.124                              | <i>vāšəm [...] vīspō.paēsəm zaranaēnəm</i>                            |
| 23*              | Яшт 10.125                              | <i>tē para.safāṇhō zaranaēna paiti.šmuxta āaṭ hē apara ərəzataēna</i> |
| 24               | Яшт 10.129                              | <i>išunqm kahrkāsō.parnanqm zaraniio.zafrqm</i>                       |
| 25               | Яшт 10.132f-g                           | = Яшт 10.96d-e                                                        |
| 26               | Яшт 10.136                              | <i>yūxta vāša θanjasāṇte aēuua caxra zaranaēna</i>                    |
| 27               | Яшт 11A.26                              | = Ясна 57.27                                                          |
| 28               | Яшт 12.24                               | <i>upa hukairīm barəzō vīspōuuaməm zaranaēnəm</i>                     |
| 29               | Яшт 14.7                                | <i>gəuš kəhrpa aršānahe srīrahe zaraniio.sruuahe</i>                  |
| 30               | Яшт 14.9                                | = Яшт 8, 18                                                           |
| 31               | Яшт 14.27                               | <i>karətəm zaraniio.saorəm frapixštəm vīspō.paēsāṇhəm</i>             |

| №      | Джерело                                  | Транслітерація                                                                            |
|--------|------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------|
| 32     | Яшт <b>14.33f</b>                        | <i>yim baraiti kahrkāsō zarānumainiš</i>                                                  |
| 33     | Яшт <b>15.2e,</b>                        | <i>zaranaēne paiti gātuuō</i>                                                             |
| 34     | <b>2f,</b>                               | <i>zaranaēne paiti fraspāiti</i>                                                          |
| 35     | <b>2g</b>                                | <i>zaranaēne paiti upastərane</i>                                                         |
| 36—41  | Яшт <b>15.7, 11c-e</b>                   | = Яшт <b>15.2e-g</b>                                                                      |
| 42     | Яшт <b>15.15c-d</b>                      | <i>hukairiāt haca barəzaṇhaṭ vīspō.bāmiiāt zaranaēnāt</i>                                 |
| 43—54  | Яшт <b>15.15e-g, 19e-g, 23e-g, 27e-g</b> | = Яшт <b>15.2e-g</b>                                                                      |
| 55—57  | Яшт <b>15.31f-h</b>                      | = Яшт <b>15.2e-g</b>                                                                      |
| 58—63  | Яшт <b>15.35d-f, 39d-f</b>               | = Яшт <b>15.2e-g</b>                                                                      |
| 64     | Яшт <b>15.57e,</b>                       | <i>vaēm zaraniīō.xaodəm yazamaide</i>                                                     |
| 65     | <b>57f,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.pusəm yazamaide</i>                                                      |
| 66     | <b>57g,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.minəm yazamaide</i>                                                      |
| 67     | <b>57h,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.vāšəm yazamaide</i>                                                      |
| 68     | <b>57i,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.caxrəm yazamaide</i>                                                     |
| 69     | <b>57j,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.zaēm yazamaide</i>                                                       |
| 70     | <b>57k,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.vastrəm yazamaide</i>                                                    |
| 71     | <b>57l,</b>                              | <i>vaēm zaraniīō.aodrəm yazamaide</i>                                                     |
| 72     | <b>57m</b>                               | <i>vaēm zaraniīō.aiβiiāṇhanəm</i>                                                         |
| 73     | Яшт <b>16.13h</b>                        | = Яшт <b>14.33f</b>                                                                       |
| 74     | Яшт <b>17.9</b>                          | <i>hukərəta barəziš hauuaṇtō zaraniiapaxšta pādāṇhō</i>                                   |
| 75     | Яшт <b>17.10</b>                         | <i>caḡru.karana minuca zaraniīō.pisi</i>                                                  |
| 76*    | Яшт <b>17.14</b>                         | <i>aēšqm ərəzatəm zaranim nibərəḡi ābərəta baraiti</i>                                    |
| 77     | Яшт <b>19.41</b>                         | <i>janaṭ zaraniīō.pusəm hitāspəm</i>                                                      |
| 78*    | Яшт <b>19.67</b>                         | <i>uruuadca pouru vāstra ərəzica zarānumatica</i>                                         |
| 79, 80 | Відеват <b>2.6</b>                       | <i>suβrəm zaranaēnīm aštrmqca zaraniīō.paēsīm</i>                                         |
| 81     | Відеват <b>2.10e</b>                     | <i>hō imqm zqm aiβišuuat suβriia zaranaēniia</i>                                          |
| 82, 83 | Відеват <b>2.14e<sup>15</sup>, 18e</b>   | = Відеват <b>2.10e</b>                                                                    |
| 84     | Відеват <b>2.30h</b>                     | <i>aiβica tē varəšsuua suβriia zaranaēniia</i>                                            |
| 85     | Відеват <b>2.38h</b>                     | = Відеват <b>2.30h</b>                                                                    |
| 86     | Відеват <b>4.54c</b>                     | <i>āpəm saokəṇtauuaitīm zaraniīāuuaitīm vīḡušauiuitīm</i>                                 |
| 87     | Відеват <b>4.55b</b>                     | = Відеват <b>4.54c</b>                                                                    |
| 88*    | Відеват <b>7.74e, 75a</b>                | <i>kuua aēuua yezi aṇhaṭ zarənaēniš</i><br><i>āat yezi aṇhaṭ ərəzataēniš</i>              |
| 89*    | Відеват <b>8.87b, 88b</b>                | <i>yō ātrəm pisraṭ haca zaraniīō.saēpāt</i><br><i>yō ātrəm pisraṭ haca ərəzatō.saēpāt</i> |
| 90*    | Відеват <b>14.11b-c</b>                  | <i>hakərət ərəzatəm hakərət zaranim</i>                                                   |
| 91*    | Відеват <b>14.11f, 11k</b>               | <i>yauuaṭ ərəzatəm</i><br><i>yauuaṭ zaranim</i>                                           |
| 92     | Відеват <b>19.31</b>                     | <i>vohu manō haca gātuuō zaraniīō.kərətō</i>                                              |
| 93     | Відеват <b>19.32</b>                     | <i>auui gātuuō zaraniīō.kərətō</i>                                                        |
| 94     | Відеват <b>19.37</b>                     | <i>tištrīm stārəm [...] gəuš kəhrpa zaraniīō.srauuahe</i>                                 |
| 95     | Nyāyišn <b>1.8</b>                       | <i>zarānumaṇtəm sūrəm yazamaide</i>                                                       |
| 96     | Vishtasp Yasht <b>4<sup>16</sup></b>     | <i>yaḡa āḡrəm zaranumaṇtəm bauuāhi</i>                                                    |
| 97     |                                          | <i>yaḡa yaṭ asti zaranumatō mašiiānahe</i>                                                |
| 98     | Afrin i Zaratst <b>4<sup>17</sup></b>    | <i>yaḡa zarōnəm mašiiānqm</i>                                                             |
| 99     | Aogemadaēca <b>12<sup>18</sup></b>       | <i>usəhištaṭ vohu manō haca gātuuō zaraniīō.kərətō</i>                                    |
| 100*   | Aogemadaēca <b>17</b>                    | <i>yaḡa vā ərəzatō.paiḡi yaḡa vā zaraniīō.paiḡi</i>                                       |
| 101*   | Aogemadaēca <b>84</b>                    | <i>pqsnuš ərəzatəm zaranim</i>                                                            |

<sup>12</sup> Позначка \* вказує, що у джерелі згадано обидва коштовні метали.

<sup>13</sup> У випадках вживання слова в рефренах, надано конкретизацію із застосуванням буквеної нумерації рядків за <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest.htm>.

<sup>14</sup> Не враховано в: Doctor 2004, p. 301.

<sup>15</sup> Не враховано в: Doctor 2004, p. 301.

<sup>16</sup> Це джерело не враховане в: Doctor 2004, *passim*.

<sup>17</sup> Це джерело не враховане в: Doctor 2004, *passim*.

<sup>18</sup> Це джерело не враховане в: Doctor 2004, *passim*.

ників. З іншого боку, контекстуальне використання лексем *zaraniia-* та *ərəzata-* стійко пов'язане зі сферою Іншого світу та атрибутикою його мешканців та божеств. Саме за допомогою божественного *золотого* знаряддя Йіма створює перше царство — ідеальний світ, який перетворюється на потойбічне місце перебування душ, що демонструє уявлення про існування у золота певних репродуктивних функцій, необхідних для посмертної регенерації.

- Абаев, В. И. 1985. Avestica. In: Ölberg, H. M. & Schmidt, G. (eds). *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch. Zum 65. Geburtstag am 5. Januar 1984 dargebracht von Freunden und Kollegen*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 23). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, p. 7-19.
- Авеста 1997. *Авеста в русских переводах (1861—1996)*; Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И.В. Рака. Санкт-Петербург: Журнал «Нева»; РХГИ.
- Акишев, А. К. 1981. Костюм «золотого человека» и проблема исыфракского погребального обряда. В: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск: Издательство «Наука». Сибирское отделение, с. 54-64.
- Акишев, А. К. 1984. *Искусство и мифология саков*. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР.
- Акишев, К. А., Акишев, А. К. 1981. К интерпретации символики исыфракского погребального обряда. В: *Культура и искусство древнего Хорезма*. Москва: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, с. 144-153.
- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Вертиченко, А. В. 2014. Младоавестийский термин *aštrā-* — нарративный контекст и визуальный образ. В: Тарасенко, М. О. (ред.). *Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура*. К: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Крымського НАН України, с. 55-62.
- Вертиченко, Г. В. 2015. «Хто серед безтілесних божеств найбільш озброєний?» (втілення Веретрагні за 14-м Яштом). *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 48-54.
- Вертиченко, Г. В. 2018. До питання про метал в Авесті. В: Немченко, І. В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, Вип. XII, Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, с. 108-116.
- Вертиченко, Г. В. 2019. 'Золото' в Яштах: до семантики образу Вайу. *Східний світ*, 2, с. 63-80.
- Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика степной Скифии*. 2-е изд. перераб. и дополн. Киев: Видавець Олег Філюк.
- Гамкрелідзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Т. 1—2. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Гуляев, В. И. 2010. Золото в погребальном искусстве скифов и их восточных соседей. В: Герасимов, М. М. (ред.). *Археология и палеоантропология Евразийских степей и сопредельных территорий*. Сборник научных трудов, посвященный 60-летию доктора ист. наук Л. Т. Яблонского. (Материалы и исследования по археологии России, 13). Москва: Таус, с. 107-128.
- Гуляев, В. И., Савченко, Е. И. 1999. К вопросу о роли золота в погребальном ритуале скифов. В: Мелюко-

ва, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов В. А. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гравову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: ИА РАН, с. 151-160.

- Золото владыкинов казахских степей. 2018. Сеул: Национальный научно-исследовательский Институт культурного наследия Республики Корея.
- Колесников, А. И. 2012. *Сасанидский Иран: История и культура*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Крюкова, В. Ю. 2012. Восстановление утраченного мира как искупительная жертва (Видевдат 14). Альбедиль, М. Ф., Савинова, Д. Г. (ред.), *Жертвоприношение в архайке: атрибуция, назначение, цель*. (Теория и методология архайки, 5). Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 166-178.
- Лелеков, Л. А. 1987. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира). В: Мартынов, А. И., Молодин, В. И. (ред.). *Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Издательство «Наука». Сибирское отделение, с. 25-31.
- Литвинский, Б. А. 1982. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии (опыт истолкования в свете истории религии). *Советская этнография*, 4, с. 34-44.
- Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2019. О расположении коней в кургане Козёл. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 349-354.
- Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. 2000. *Этимологический словарь иранских языков*. Т. 1: а-ā. Москва: Наука. Восточная литература РАН.
- Соколова, В. С. 2005. *Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод*. Санкт-Петербург: Наука.
- Чунакова, О. М. (пер.). 2001. *Пехлевийская божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вирах намаг) и другие тексты*. (Памятники письменности Востока, СХХVI). Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Bailey, H. W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Bartholomae, Chr. 1904. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl. J. Trubner.
- Blažek, V. 2017. Indo-European 'Gold' in Time and Space. *Journal of Indo-European Studies*, 45, nos. 3-4, p. 267-311.
- Cantera, A. 2017. Miθra and the Sun: the Role of Miθra in the Arrangement of the Avestan Liturgical Calendar. In: Cantera A. & Ferrer-Losilla J. (eds). *Fērā amāšā spəntā gāθā gēuruuāin. Homenaje a Helmut Humbach en su 95º aniversario*. (Estudios Iranios y Turanio, No. 3). Girona, Sociedad de Estudios Iranios y Turanios, p. 25-58.
- Čugunov, K. V., Parzinger, H. & Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Doctor, R. 2004. *The Avestā: A Lexico-Statistical Analysis (Direct and Reverse Indexes, Hapax Legomena and Frequency Counts)*. (Acta Iranica, T. 41). Leuven: Peeters.
- Gershevitch, I. 1959. *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JamAspasa, K. M. 1982. *Aogəmandāēčā a Zoroastrian Liturgy*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Oettinger, N. 1983. *Untersuchungen zur avestischen Sprache am Beispiel des Ardvīsūr-Yašt*. München: Habilschrift.
- Kotwal, F. K. & Hintze, A. 2008. *The Khord a Avesta and Yašt Codex E1. Facsimile Edition*. (Iranica, 16). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pirart, É. 2006. *Guerriers d'Iran. Traductions annotées des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna*. Paris: Kubaba.

Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern & München: A. Francke.  
Reeder, E. D. (ed.) 2001. *L'Or des Rois Scythes. Galeries nationales du Grand-Palais, Paris, 25 septembre-*

*31 décembre 2001*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.  
Skjærvø, P. O. 2006. *Introduction to Zoroastrianism*. Harvard: Harvard University.

Надійшла 15.11.2020

A. B. Vertiienko

Кандидат исторических наук, научный сотрудник Института востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, ORCID 0000-0002-2104-0058, vertana77@gmail.com

## ДРАГОЦЕННЫЕ МЕТАЛЛЫ В МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ДРЕВНИХ ИРАНОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ПО ТЕКСТАМ АВЕСТЫ

В статье представлен контекстно-семантический анализ случаев применения лексем 'золото' (*zaraniia-*) и 'серебро' (*ərəzata-*) в корпусе авестийских источников (Ясна, Яшты, Видевдат, Аогемадаеча и др.). 'Золото' употребляется в Авесте 101 раз. 'Серебро' имеет лишь 12 случаев применения, при этом, данный металл всегда контекстуально связан с золотом. Серебро имеет семантическую связь с акватической сферой. Золото является материалом, из которого, по текстам, изготовлены одеяния нескольких божеств (Вайю, Аредви Суры (частично)). Золотые или украшенные золотом атрибуты или орудия имеют ряд богов и героев (Йима, Митра, Веретрагна, Тиштрия, Сраоша). В мифе о Йиме божественные орудия, золотая *суфра* и позолоченная *аштра*, наделены репродуктивными свойствами и помогают создать первое царство (Видевдат 2.6—38). Этот идеальный мифический мир превращается в мир потусторонний. Комплекс семантических признаков указывает, что золото имеет непосредственное отношение к Иному миру, куда попадают души праведных умерших, где они получают золотые места, золотую или серебряную одежды (Видевдат 19.31—32; Аог. 12, 17). Эти же представления отображены и в пехлевийских произведениях. Тот факт, что к золоту добавляются серебро и другие «цвета», может свидетельствовать о расширении спектра ценных металлов и проникновения их в сферу заупокойных представлений. В трактате Аогемадаеча (84) *серебро-золото* (метафора богатства) вместе со скотом, лошадьми и храбростью, включено в систему понятий, относящихся к танатологической концептосфере дозораострийских представлений древнеиранских племен.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Авеста, Ясна, Яшты, Видевдат, Аогемадаеча, лексика, золото, серебро.

Hanna V. Vertiienko

PhD (in History), Research Fellow at the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2104-0058, vertana77@gmail.com

## PRECIOUS METALS IN THE WORLDVIEW SYSTEM OF ANCIENT IRANIAN-SPEAKING PEOPLES ON THE TEXTS OF AVESTA

An overview and contextual-semantic analysis of the cases of usage the lexeme 'gold' (*zaraniia-*) and 'silver' (*ərəzata-*) in corpus of Avestan sources (Yasna, Yashts, Videvdat, Aogəmadaēca, etc.) are provided in the article. 'Gold' is used in the Avesta 101 times. 'Silver' — only 12 uses, while this metal is always contextually linked with gold. Silver has a semantic connection with the aquatic sphere. Gold is the material from which, according to the texts, the garments of several deities are made (Yayu, Aredvi Sura (partially)). Gold attributes or decorated with this metal tools have a number of gods and heroes (Yima, Mithra, Verethragna, Tishtria, Sraosha) are made completely or partially from it. In the myth of Yima, the divine instruments, the golden *suṣṣrā* and gilded *aštrā*, are endowed with reproductive features and help to create the first kingdom (Videvdat 2.6—38). This ideal mythical world turns into the Afterworld. A set of semantic attributes show that gold is directly related to the Otherworld, where the souls of the righteous deceased receive gold places, golden or silver clothes (Videvdat 19.31—32; Aog. 12, 17). The fact that silver and other «colors» are added to gold may indicate the expansion of the spectrum of precious metals and their penetration into the sphere of funeral beliefs. In the treatise of Aogəmadaēca (84), *silver-gold* (a metaphor of wealth), along with cattle, horses and bravery, is included in the system of concepts related to the Thanatological worldview of the pre-Zoroastrian representations of ancient Iranian tribes.

K e y w o r d s: Avesta, Yasna, Yashts, Videvdat, Aogəmadaēca, lexica, gold, silver.

## References

- Abaev, V. I. 1985. Avestica. In: Ölberg, H. M. & Schmidt, G. (eds). *Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch. Zum 65. Geburtstag am 5. Januar 1984 dargebracht von Freunden und Kollegen*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 23). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, p. 7-19.  
Avesta 1997. *Avesta v russkikh perevodakh (1861-1996)*; Sost., obshch. red., primech., sprav. razd. I. V. Raka. Sankt-Peterburg: Zhurnal 'Neva'; RKHGI.  
Akishev, A. K. 1981. Kostium 'zolitogo cheloveka' i problema katafraktriia. In: Khudiakov, Yu. S. (ed.). *Voiennoie delo drevnikh plemen Sibiri i Tsentralnoi Azii*. Novosibirsk: Izdatelstvo Nauka. Sibirskoie otdeleniie, p. 54-64.

- Akishev, A. K. 1984. *Iskusstvo i mifologiya sakov*. Alma-Ata: Izdatelstvo Nauka Kazakhskoi SSR.
- Akishev, K. A. & Akishev, A. K. 1981. K interpretatsii simvoliki issikskogo pogrebnogo obriada. In: *Kultura i iskusstvo drevnego Khorezma*. Moscow: Izdatelstvo Nauka. Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury, p. 144-153.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vertiienko, A. V. 2014. Mladoavestiiskii termin *aštrā* – narrativnyi kontekst i vizualnyi obraz. In: Tarasenko, M. O. (ed.). *Doislam-skii Blyzskii Skhid: istoriia, relihiia, kultura*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, p. 55-62.
- Vertiienko, H. V. 2015. 'Khto sered beztilenlykh bozhestv naibilsh ozbroienyi?' (vtilennia Veretrahni za 14-m Yashtom). *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), p. 48-54.
- Vertiienko, H. V. 2018. Do pytannia pro metal v Avesti. In: Nemchenko, I. V. (ed.). *Starodavnie Prichornomoriia*, Vyp. XII, Odesa: Odeskii natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnikova, p. 108-116.
- Vertiienko, H. V. 2019. 'Zoloto v Yashtakh: do semantyky obrazu Vaiu. *Shidnij svit*, 2, p. 63-80.
- Gavrilyuk, N. A. 2013. *Ekonomika stepnoi Skifii*. 2-e izd. pererab. i dopoln. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Gamkrelidze, T. V. & Ivanov, V. V. 1984. *Indoevropskii yazyk i indoevropeitsy. Rekonstruktsiia i istoriko-tipologicheskii analiz praiazyka i protokultury*. T. 1-2. Tbilisi: Izdatelstvo Tbilisskogo universiteta.
- Guliaiev, V. I. 2010. Zoloto v pogrebnom iskusstve skifov i ikh vostochnykh sosedei. In: Gerasimov, M. M. (ed.). *Arkheologhiia i paleoantropologhiia Evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii. Sbornik nauchnykh trudov, posviashchennyi 60-letiiu doktora ist. nauk L. T. Yablonskogo*. (Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii, 13). Moscow: Taus, p. 107-128.
- Guliaiev, V. I. & Savchenko, E. I. 1999. K voprosu o roli zolota v pogrebnom ritualie skifov. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Bashilov V. A. (eds). *Evrasiiskie drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arkhivnye materialy, publikatsii, stati*. Moscow: IA RAN, p. 151-160.
- Zoloto vlastelinov kazakhskikh stepei*. 2018. Seul: Natsionalnyi nauchno-issledovatel'skii Institut kulturnogo naslediiia Respubliki Koreia.
- Kolesnikov, A. I. 2012. *Sasanidskii Iran: Istoriia i kultura*. Sankt-Petersburg: Nestor-Istoriia.
- Kriukova, V. Yu. 2012. Vosstanovleniie utrachennoogo mira kak iskupitelnaia zhertva (Videvdat 14). Albedil, M. F., Savinova, D. G. (eds), *Zhertvoprinosheniie v arkhaïke: atributsiia, naznacheniiie, tsel*. (Teoriia i metodologhiia arkhaïki, 5). Sankt-Peterburg: MAE RAN, p. 166-178.
- Lelekov, L. A. 1987. O simvolizme pogrebnynykh oblachenii ('zolotyie liudi' skifo-sakskogo mira). In: Martynov, A. I., Molodin, V. I. (eds). *Skifo-sibirskii mir. Iskusstvo i ideologhiia*. Novosibirsk: Izdatelstvo Nauka. Sibirskoe otdeleniie, p. 25-31.
- Litvinskii, B. A. 1982. 'Zolotyie liudi' v drevnikh pogrebeniiaakh Tsentralnoi Azii (opyt istolkovaniia v svete istorii religii). *Sovetskaia etnografiia*, 4, p. 34-44.
- Perevodchikova, E. V. & Firsov, K. B. 2019. O raspolozhenii konei v kurgane Koziol. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 349-354.
- Rastorguieva, B. C., Edelman, D. I. 2000. Etimologicheskii slovar iranskikh yazykov. T. 1: a-ā. Moscow: Nauka. Vostochnaia literatura RAN.
- Sokolova, V. S. 2005. *Avesta. Opyt morfologicheskoi transkriptsii i perevod*. Sankt-Petersburg: Nauka.
- Chunakova, O. M. (transl.). 2001. *Pekhleviiskaia bozhestvennaia komediia. Kniga o pravednom Viraze (Arda Virakh namag) i drugiie teksty*. (Pamiatniki pismennosti Vostoka, CXXVI). Moscow: Izdatelskaia firma Vostochnaia literatura RAN.
- Bailey, H. W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Bartholomae, Chr. 1904. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl. J. Trübner.
- Blažek, V. 2017. Indo-European 'Gold' in Time and Space. *Journal of Indo-European Studies*, 45, nos. 3-4, p. 267-311.
- Cantera, A. 2017. Miθra and the Sun: the Role of Miθra in the Arrangement of the Avestan Liturgical Calendar. In: Cantera A. & Ferrer-Losilla J. (eds). *Fārā amāšā spāntā gāθā gāuruuāin. Homenaje a Helmut Humbach en su 95º aniversario*. (Estudios Iranios y Turanio, No. 3). Girona, Sociedad de Estudios Iranios y Turanio, p. 25-58.
- Čugunov, K. V., Parzinger, H. & Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstengraban Aržan 2 in Tuva*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Doctor, R. 2004. *The Avestā: A Lexico-Statistical Analysis (Direct and Reverse Indexes, Hapax Legomena and Frequency Counts)*. (Acta Iranica, T. 41). Leuven: Peeters.
- Gershevitch, I. 1959. *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JamAspasa, K. M. 1982. *Aogāmādaēcā a Zoroastrian Liturgy*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Oettinger, N. 1983. *Untersuchungen zur avestischen Sprache am Beispiel des Ardvīsūr-Yašt*. München: Habilschrift.
- Kotwal, F. K. & Hintze, A. 2008. *The Khord a Avesta and Yašt Codex E.1. Facsimile Edition*. (Iranica, 16). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pirart, É. 2006. *Guerriers d'Iran. Traductions annotées des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna*. Paris : Kubaba.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern & München: A. Francke.
- Reeder, E. D. (ed.) 2001. *L'Or des Rois Scythes. Galeries nationales du Grand-Palais, Paris, 25 septembre-31 décembre 2001*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Skjærvø, P. O. 2006. *Introduction to Zoroastrianism*. Harvard: Harvard University.

А. В. Івченко \*

## НОВІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПА «ОРІЄНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

*На некрополі Ольвії десять років досліджується широкою площею розкоп «Орієнт». Ця територія використовувалася впродовж майже усього періоду існування античної Ольвії виключно для відправлення поховально-поминальних та пов'язаних з ними обрядів, зокрема у римській час. Саме для цього періоду тут зафіксовано максимальну щільність та кількість поховальних об'єктів у порівнянні з попередніми періодами та велику кількість їх типів. Тому виникла необхідність залучення до наукового обігу нового значного масиву археологічного матеріалу.*

*Ключові слова:* античний час, Ольвія, некрополь, поховання, поховально-поминальні ритуали, підбій, склеп.

Розкоп «Орієнт» некрополя Ольвії досліджується з 2010 р. З цього часу до 2019 р. включно на площі 1064 м<sup>2</sup> (Буйских, Івченко 2019, с. 4–5) було знайдено 70 античних (з середини VI ст. до н. е. до кінця II ст. н. е.) поховань різного типу та 62 інших об'єкти, що були пов'язані з поховально-поминальною традицією. Загальну характеристику розкопу та аналіз пам'яток пізньоархаїчного—ранньокласичного, класичного, пізньокласичного—елліністичного часу, що досліджено до 2018 р. включно, було представлено в іншій роботі (Івченко 2019) (рис. 1)<sup>1</sup>. Римський період там було розглянуто лише конспективно. Ця стаття присвячена аналізу комплексів римського часу (рис. 2)<sup>2</sup>.

У римський час територія розкопу «Орієнт», у порівнянні з попередніми періодами існування полісу, була найбільш віддаленою від житлової частини ольвійського городища,

а насиченість об'єктами була максимальною. Тут знайдено 24 поховання та десять інших об'єктів<sup>3</sup>. За конструкцією поховальні комплекси розподіляються на кам'яні склепи, ґрунтові склепи, підбійні поховання у дромосах ґрунтових склепів, поховання у підбоях, поховання ямні, поховання ямні в амфорах.

Єдиний кам'яний склеп (16/1)<sup>4</sup> було знайдено у південно-східній частині розкопу (Івченко 2016, с. 13–30, табл. 5–20, 38–40, 50–52). Він складався з прямокутної скрині з двосхилим перекриттям без дромосу (рис. 3: 1; 4: 1), був орієнтований з півдня — південного сходу на північ — північний захід. У шарі передматерикового суглинку з рівня давньої денної поверхні було викопано прямокутну яму, що за розмірами майже відповідала майбутньому склепу (рис. 4: 2). У ямі була споруджена кам'яна скриня з прямокутних добре оброблених плит, поставлених у два ряди вертикально (рис. 3: 2, 4; 4: 2, 4, 7). Дно ґрунтового. Верх скрині відповідав рівню давньої денної поверхні. Над скринею було споруджено двосхиле перекриття з добре оброблених кам'яних плит, дещо відмінних за розмірами від плит скрині. Верх плит західного боку спирався на пази відповідних плит східного боку. З торців на верх скрині було поставлено фронтонне каміння: з південного боку два каменю (рис. 3: 2, 3; 4: 6, 7), що разом складають форму рівнобічного трикутника, з північного — велику прямокутну плиту (рис. 3: 4; 4: 2, 4).

На рівні давньої денної поверхні вздовж західного боку впритул до верхньої кромки скрині зафіксовано смугу дрібної кам'яної крихти

\* ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології Національної Академії наук України, ORCID 0000-0003-1357-310X, [comandor\\_a@ukr.net](mailto:comandor_a@ukr.net)

<sup>1</sup> У статті 2019 р. було надано загальний план розкопу до 2018 р. включно. На рис. 1 приведена південна частина розкопу, де проводилися розкопки саме у 2019 році.

<sup>2</sup> Розгорнута характеристика стану досліджень Ольвійського некрополя з бібліографією до початку XXI ст. включно наведена у роботі В. А. Папанової (Папанова 2006, с. 73–76).

© А. В. ІВЧЕНКО, 2021

<sup>3</sup> Для порівняння: періодом пізньої архаїки — ранньої класики (друга половина VI — межа VI — перша половина V ст. до н. е.) датовано 17 поховань та три об'єкти, класичним (середина V — друга половина IV ст. до н. е.) — 12 поховань та чотири об'єкти, пізньокласичним — елліністичним (кінець IV — початок III—II ст. до н. е.) — сім поховань та сім об'єктів.

<sup>4</sup> Нумерація поховань наводиться за такою схемою: рік (без перших двох цифр) / номер поховання у відповідному звіті.

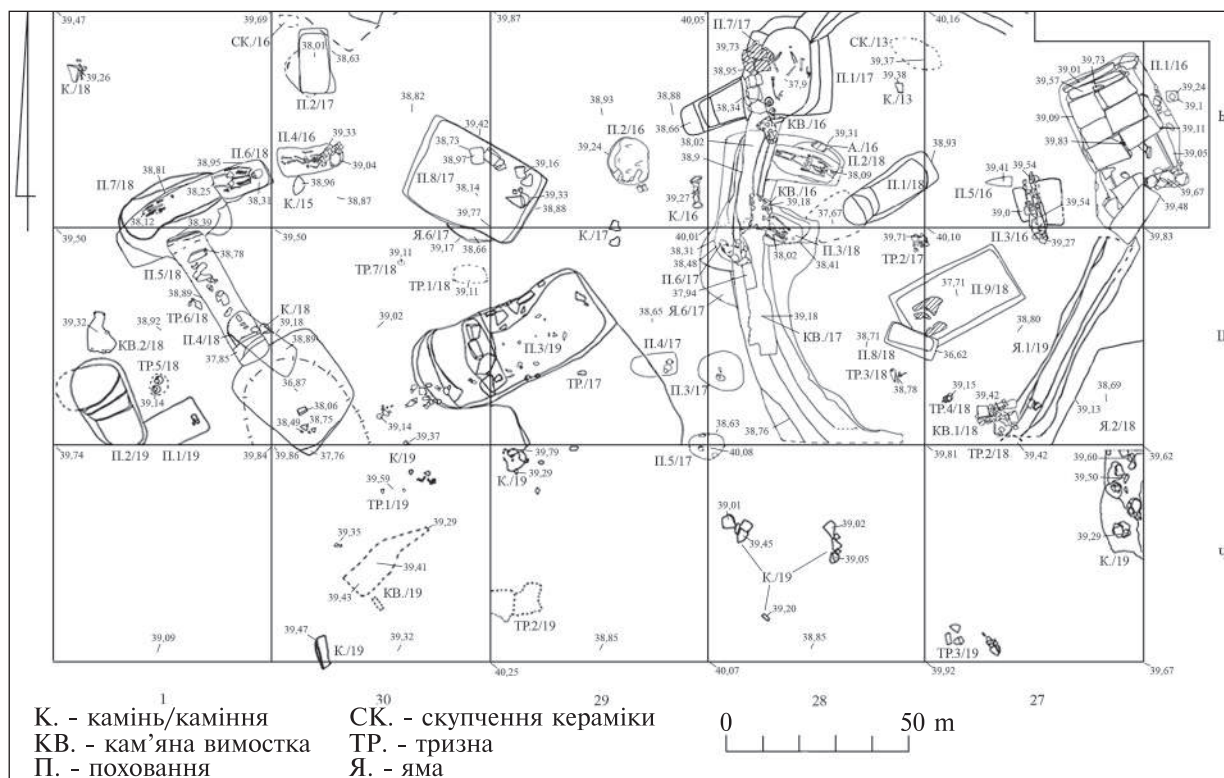


Рис. 1. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», загальний план південної частини

Fig. 1. Olbia, necropolis, excavation «Orient», general plan of the southern part

(рис. 4: 4). Можливо, це залишки остаточної до-робки каменів перекриття. З північно-східної сторони на тому ж самому рівні біля склепу було поставлено невеличкий кам'яний жерт-вовник прямокутної форми з округлим чашо-подібним заглибленням у центрі та вертикаль-ним стоком з одного боку (рис. 3: 1; 4: 1).

Зазвичай ольвійські кам'яні склепи тако-го типу відносять до елліністичного часу, не виключаючи можливість їх повторного вико-ристання у римський період (Папанова 2006, с. 115—118). Перекриття склепу 16/1 частково було порушено, а сам склеп повністю пограбо-вано. Відповідно, через великий отвір (відсут-ні були дві поруч розташовані плити східного боку) до заповнення скрині потрапив різнома-нітний, у тому числі випадковий, матеріал, се-ред якого було знайдено три археологічно цілі форми (одна червоноглиняна з покриттям та дві червонолакові посудини). Весь матеріал був знайдений не *in situ*.

Питання датування цього об'єкту є дещо складним. У верхній частині заповнення кот-ловану між його стінкою та зовнішнім боком кам'яної скрині було знайдено червоногли-няний лекіф другої половини IV — початку III ст. до н. е. (Буравчук 2007, с. 41, рис. 16). Його перекривав шар дрібної кам'яної крихти (рис. 4: 3; 5: 4). У шпарині між верхньою пів-

нічною торцевою плитою скрині та фронтон-ним камінням було знайдено скручений свин-цевий букраній другої половини III — початку II ст. до н. е. (Зайцева 1971, с. 89—92, 96, рис. 4; 2004, с. 367), закладений згори невеличким ка-мінцем (рис. 4: 5; 5: 5). Обидві знахідки дату-ються елліністичним часом. Але за характе-ром виявлення їх можливо вважати жертвни-ми речами, що були використані у ході певних обрядів у першому випадку при спорудженні склепу, а у другому — за час його викорис-тання, коли перекриття споруди було відкритим та височіло над давньою денною поверхнею. У таких випадках можливим було використання речей більш раннього часу, що вже не перебу-вали у повсякденному обігу (Івченко 2015b, с. 170; 2019, с. 68).

Між фронтонним камінням та верхом кам'яної скрині з південної сторони було зна-йдено два дрібні фрагменти червонолако-вої кераміки. У нижній частині заповнення скрині біля її дна зафіксовано матеріал пере-важно римського часу: напівсферична чаша (рис. 5: 2) за матеріалами Афінської агори від-носиться до кінця I ст. до н. е. — 50-х рр. н. е. (Hayes 2008, р. 134, fig. 5: 110), а у Північному Причорномор'ї — четвертою чвертю I ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 143, табл. 26: 180), червоно-глиняний з покриттям кубок (рис. 5: 1) у ціло-

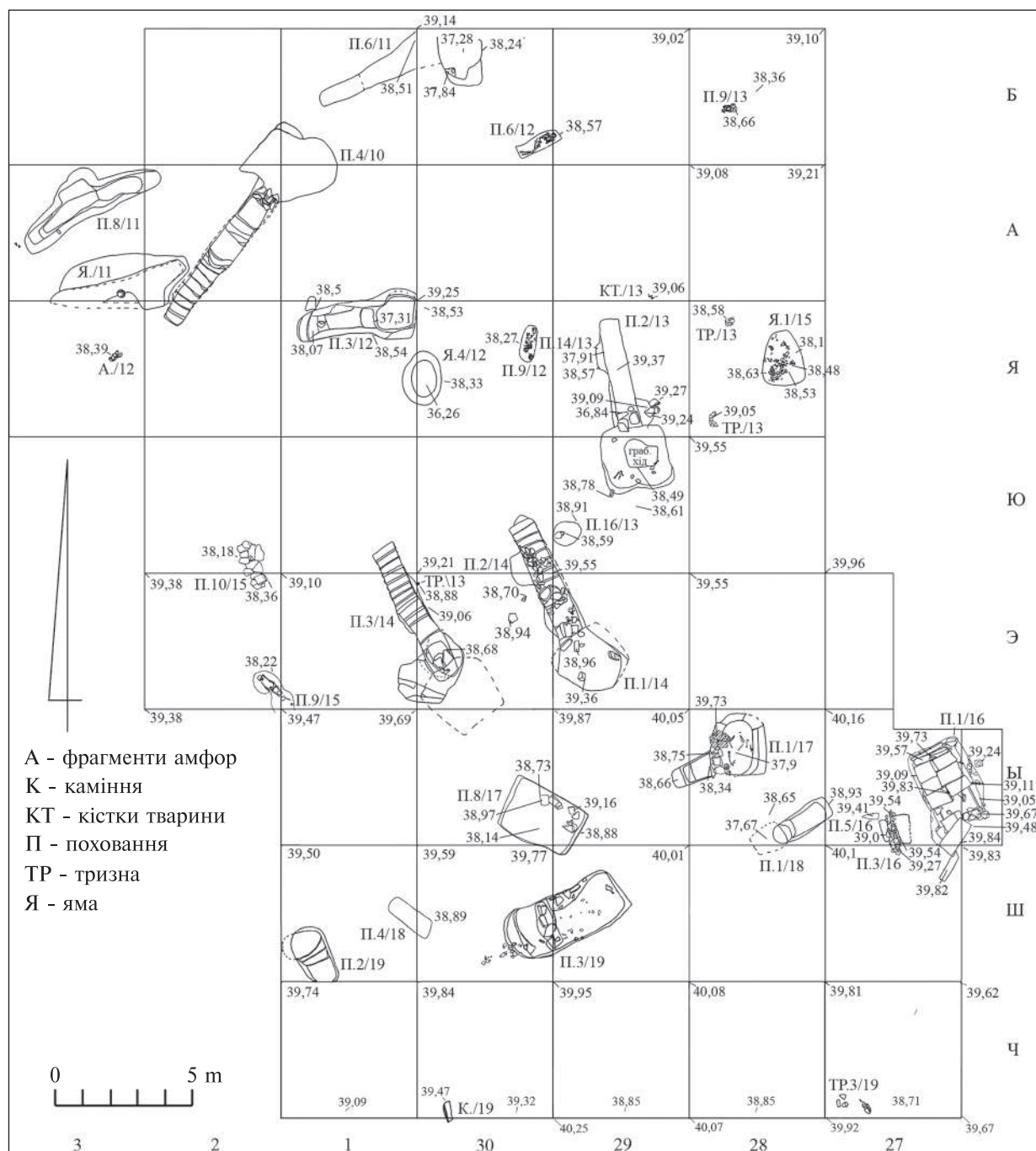


Рис. 2. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», римський період

Fig. 2. Olbia, necropolis, excavation «Orient», Roman period

му датується останньою чвертю I — початком II ст. н. е. (Гущина, Журавлев 2016а, с. 150, 151, 161, 189; 2016b, табл. 90: 8, 93: 12, 203: 9, 292: 2), невеличка профільована чаша (рис. 5: 3) — першою половиною II ст. н. е. (Hayes 2008, р. 139, fig. 7: 165). У придонній частині знайдено фрагменти вузькогорлих червоно- та світлоглиняних амфор і червонолакового посуду. Це надає змогу віднести принаймні останній етап існування цієї споруди до кінця I — середини II ст. н. е.

До невеликих кам'яних склепів ольвійсько-го некрополю, ймовірно, відноситься ще одна знахідка (Буйських, Івченко 2019, с. 33, чер. 2, 35, табл. 24, 25). Впритул до південної стінки розкопу, незначною частиною виходячи за його межі, було зафіксовано не *in situ* вапнякову плиту трикутної форми. Плита стояла на ребрі майже вертикально, розміщувалася у шарах гумусу та супіску і спиралася на шар передматерикового суглинку. Жодних ознак перекопу навколо зафіксовано не було. За формою

ця плита є частиною фронтона невеличкого кам'яного склепу, що була кинута на давню денну поверхню під час руйнації склепу. До римського часу це каміння було віднесено за аналогією зі склепом 16/1.

Грунтових склепів знайдено сім. Усі мають сліди повторних проникнень, давніх та сучасних, у деяких випадках зроблених неодноразово. За розмірами їх можна розподілити на дві групи: великі та малі<sup>5</sup>. Великих склепів знайдено чотири: 10/4, 13/2, 14/1, 14/3 (Ивченко 2011, с. 21—34, чер. 5—11, табл. 10—32, 68—71, 87, 99; Івченко 2014а, с. 191—192; 2015а, с. 144). Вони групуються у північно-західній та центральній частині розкопу. Орієнтовані по-різному: єдиний склеп у північно-західній частині (10/4) спрямований на північний схід, а три склепи у центральній частині — на південь. Усі об'єкти мають типову конструкцію: довгий східчато-пандусний дромос, кам'яний заклад та поховальну камеру. Кількість шаблів, пандусів та їх співвідношення за довжиною варіюється для кожного об'єкту (у одному випадку наявності сходинок дві, у інших від семи до десяти).

Кам'яні заклади були споруджені у дромосі. В одному випадку (10/4) дворядний у плані кам'яний заклад висотою 0,88—1,20 м було зафіксовано *in situ*, у інших їх було зруйновано<sup>6</sup>. Привертає увагу, що у цих випадках стінки дромосу були непошкодженими, а каміння було розкидане по його площі, інколи частково потрапляючи до камери. Це дає змогу припустити, що на момент руйнації закладу дромос не було засипано, або було засипано лише частково<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> Враховуються загальна довжина та максимальна глибина об'єктів. Для великих склепів мінімальна довжина сягає 6,25 м, максимальна — 8,52 м, середня — 7,34 м, відповідно глибина складає 2,37, 3,45 та 3,06 м. Для маленьких склепів відповідно зафіксовано наступні показники: довжина 2,18, 3,73 та 3,01 м, глибина 0,83, 1,65 та 1,27 м. Слід зазначити, що співвідношення між середніми значеннями довжини та глибини у першому випадку є 2,4, у другому — 2,37. Розміри вкладаються у загальні характеристики ґрунтових склепів ольвійського некрополя та, зазвичай, під час вивчення цього типу поховальних конструкцій розглядалися як єдиний масив (Козуб 1974, с. 15—17; Папанова 2006, с. 99—123; Парович-Пешикан 1974, с. 19—38; Фармаковский 1908, с. 12).

<sup>6</sup> Можливо, збереженість закладу у даному випадку пов'язана з тим, що цей склеп було пограбовано лише у сучасності вертикальним «колодязем», що дійшов з рівня сучасної денної поверхні безпосередньо до камери.

<sup>7</sup> Аналогічні випадки на ольвійському некрополі простежуються ще з елліністичного часу (Буйських, Івченко 2020, с. 123).

Перехід від дромосу до камери в усіх випадках оформлено шаблем, що характерно для ольвійських ґрунтових склепів римського часу. Висота шабля варіюється від 0,20 до 0,65 м. Камера склепу 13/2 за деякими конструктивними показниками була дещо відмінна від інших. Її форма була майже квадратна, центральна вісь камери приблизно відповідала центральній осі дромосу. Камери склепів 14/1 та 14/3 мали форму трапеції, більшу основу якої було спрямовано у бік дромосу. Довга вісь камери була дещо повернута на схід відносно довгої осі дромосу. Вхід до камери був зміщений на схід відносно центральної осі об'єкту. Камера склепу 10/4 мала форму майже прямокутну, була повернута на 90 градусів відносно довгої осі дромосу. Південно-східна стінка останнього безпосередньо переходила у південно-східну стінку камери.

Кістяки людини *in situ* було знайдено лише у камері склепу 10/4. Загалом в ході досліджень склепу було зафіксовано на різних рівнях останки принаймні п'яти осіб. Виходячи зі стратиграфічної ситуації (сучасний грабіжницький хід, що міг пошкодити об'єкти іншого часу або поховання у центрі камери), беззаперечно до цього поховання можна віднести лише два кістяки, знайдені на підлозі камери та на піщаній лежанці, спорудженій на ній. Обоє небіжчиків було покладено на спині, з випростаними кінцівками, головою до входу камери вздовж її бічних сторін. Вони розмішувалися у легких збірних дерев'яних конструкціях, які було скріплено залізними цвяхами. Під небіжчиками зафіксовано залишки органічних підстилок, а у кістяка на лежанці — ще й залишки невеличкої подушки, що була виготовлена з органічної сировини. Обидва поховані були жінками віком 25—35 років<sup>8</sup>. Біля обох кістяків *in situ* було знайдено поховальний інвентар (прикраси, деталі одягу та побутові речі, монети), що дає змогу віднести цей об'єкт до II ст. н. е. (Ивченко 2011, с. 21—34, табл. 10—32, 68—71, 87, 99). У заповненні інших об'єктів матеріал було знайдено не *in situ*, але у кожному була присутня суттєва кількість знахідок римського часу.

Додатковим підтвердженням приналежності двох склепів (13/2 та 14/1) до римського часу є підбійні поховання 13/14 та 14/2 відповідно (Ивченко 2015b, с. 168—171, рис. 1—3), зробле-

<sup>8</sup> Антропологічні визначення матеріалів з 2010 по 2017 рр. зроблені Т. О. Назаровою, з 2018 р. — О. Д. Козак та Н. Котовою.

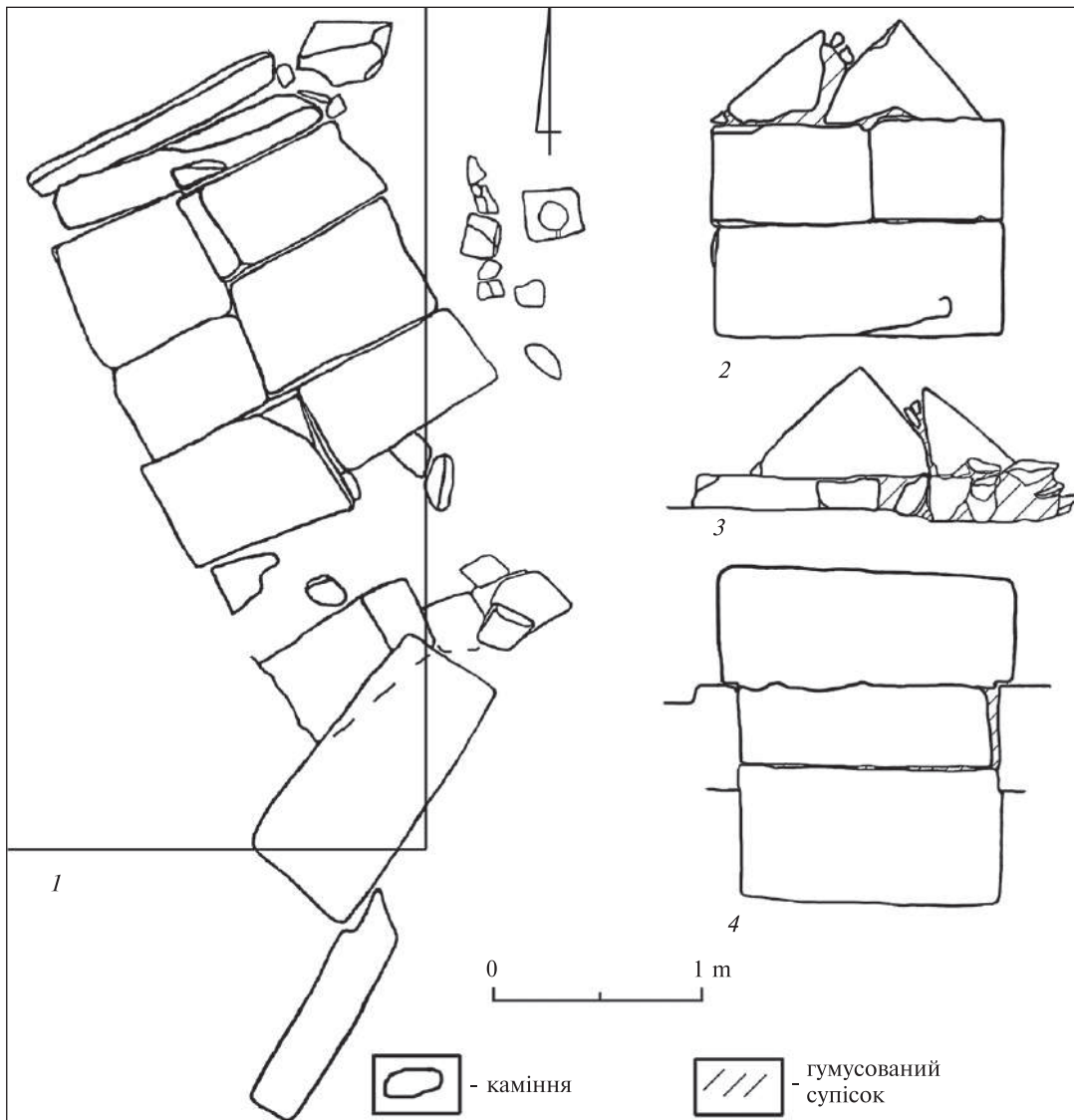


Рис. 3. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», кам'яний склеп 16/1, креслення: 1 — рівень давньої денної поверхні, план; 2 — південно-східна стіна склепу, вид з північного заходу; 3 — південно-східний фронтон, вид з південного сходу; 4 — північно-західна стіна, вид з південного сходу

Fig. 3. Olbia, necropolis, excavation «Orient», stone crypt 16/1, drawings: 1 — level of an ancient surface, plan; 2 — southeast wall of the crypt, view from the northwest; 3 — southeast pediment, view from the southeast; 4 — northwest wall of the crypt, view from the southeast

ні у стінках їх дромосів. Цей тип поховань відомий на ольвійському некрополі з елліністичного часу, хоча такі об'єкти досить нечисленні. Обидва поховання зроблені біля початку дромосів у їх лівих стінках. Вхід до поховальних камер у обох випадках закритий кам'яними закладами: у першому випадку заклад складався з одного великого необробленого каменю та чотирьох досить дрібних, у другому масивний двохаровий заклад містив 29 каменів великих та середніх розмірів та п'ять дрібних бутів.

Камери могил мали у плані трапецієподібну форму, великою основою спрямовані у бік дромосу. У перетині ями мали дещо відмінну

конструкцію. У першому випадку склепіння камери було майже горизонтальне, трохи заокруглене до практично вертикальної задньої стінки. Дно підбою було рівне, пласке, утворювало зі стінкою підбою прямий кут. У другому яма мала форму неправильного півовалу, трохи сплюсненого у нижній частині. На вході до камери було зроблено невеличкий поріг.

В обох випадках зафіксована наявність легких дерев'яних конструкцій, до яких було покладено дітей<sup>9</sup>. Збереженість кістяків дуже по-

<sup>9</sup> У першому випадку вік не встановлено, другий небіжчик мав вік 1–1,5 роки. Обидва кістяки мали



Рис. 4. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», кам'яний склеп 16/1: 1 — рівень давньої денної поверхні, жертovníк, перекриття та північно-західний фронтон, вид з півночі; 2 — заповнення котловану, вид зі сходу; 3 — лекіф в заповненні котловану, вид зі сходу; 4 — кам'яна скриня та смуга кам'яної крихти з південного заходу, вид з південного сходу; 5 — північно-західний фронтон, каміння над букранієм, вид зі сходу; 6 — фронтонне каміння з південного сходу, вид з південного сходу; 7 — фронтонне каміння з південного-сходу, вид з північного заходу

Fig. 4. Olbia, necropolis, excavation «Orient», stone crypt No. 16/1: 1 — level of the ancient surface, altar, overlap and northwestern pediment, view from the north; 2 — filling of the pit, view from the east; 3 — lekythos in the filling of the pit, view from the east; 4 — a stone box and a strip of stone chips from the southwest, view from the southwest; 5 — northwestern pediment, stones over bucranium, view from the east; 6 — south-east pediment stones, view from the south-east; 7 — south-east pediment stones, view from the north-west

гана. Обидва були спрямовані головою до входу дромосу, покладені горілиць з випростаними кінцівками. Черепи мають сліди прижиттєвої деформації<sup>10</sup>. Обоє небіжчиків супроводжує значний та різноманітний матеріал (монети, червонолаковий та скляний посуд, численні елементи одягу, включаючи розстібнуті фібули та прикраси). Матеріал розташований як у домовинах, так і поза ними. Поховання 13/14 датується першою половиною II ст. н. е. Привертає увагу, що для цього небіжчика можна виокремити декілька елементів обряду, що на ольвійському некрополі зустрічаються не часто. У правому кулаці дитини був затиснутий «обол Харону» — ольвійська бронзова монета 300—280 рр. до н. е. Під черепом небіжчика було покладено три необроблених астрага-

приблизно однакові розміри, що дає можливість вважати їх майже ровесниками.

<sup>10</sup> Внаслідок поганої збереженості кісток, характер деформації не ясний (природна чи штучна).



Рис. 5. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», кам'яний склеп 16/1, знахідки у «скрині» та котловані склепу: 1—4 — кераміка; 5 — свинець

Fig. 5. Olbia, necropolis, excavation «Orient», stone crypt No. 16/1, finds in the «box» and the pit of the crypt: 1—4 — ceramics, 5 — lead

ли та бронзова голка. В ногах померлого окремо було покладено намисто, що ситуативно не мало відношення до елементів одягу або власних прикрас. До його складу входили вісім різноманітних пастових намистин (зокрема одна дольчата з «єгипетського фаянсу»), бронзо-



Рис. 6. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», ґрунтовий склеп 17/1: 1 — зруйнована частина кам'яного закладу, вид з заходу; 2 — дромос та заклад, вид з півночі; 3 — кістки людини на дні камери склепу, вид з заходу; 4 — кераміка в куті камери склепу, вид з півночі

Fig. 6. Olbia, necropolis, excavation «Orient», grave crypt No. 17/1: 1 — destroyed part of the stone wall, view from the west; 2 — dromos and a stone wall, view from the north; 3 — human bones at the bottom of the crypt chamber, view from the west; 4 — pottery in the corner of the crypt chamber, view from the north

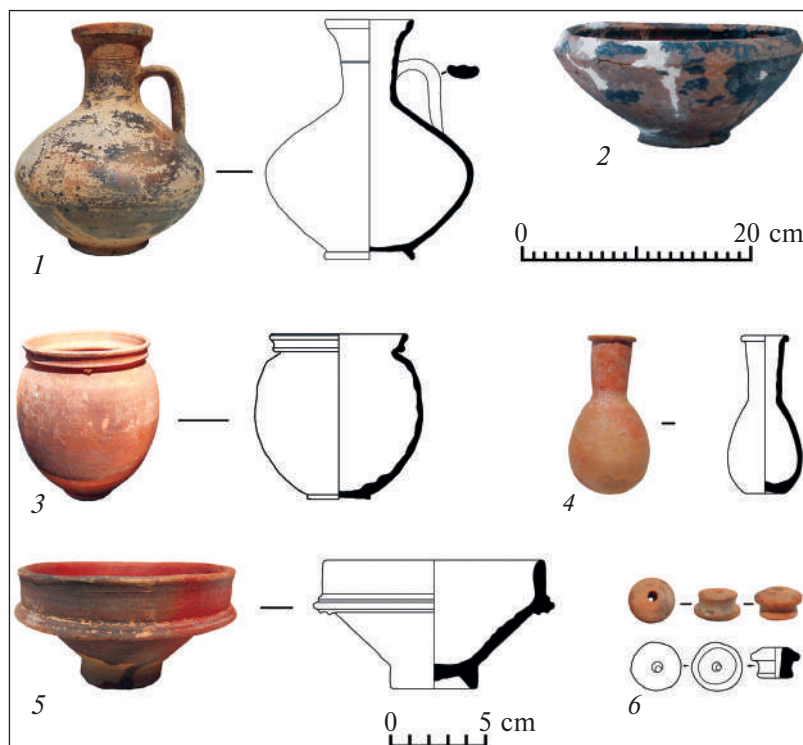


Рис. 7. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», ґрунтовий склеп 17/1, керамічні знахідки

Fig. 7. Olbia, necropolis, excavation «Orient», grave crypt No. 17/1, ceramic finds

ве кільце з дроту, пласка намистина з кістки, фрагмент зуба викопної акули, а також сильно потерта монета з невеличким отвором. Монета (ольвійській дуподій) була карбована біля 85—86 рр. н. е. та надкарбована у 98—161 рр. н. е. Поховання було датоване першою половиною II ст. н. е. (Ивченко 2015b, с. 168—171, рис. 1—3). Знахідки у другому похованні були дещо бідніші, але за такою ж самою номенклатурою. Зокрема зазначу монету біля кисті правої руки (ассарій бронзовий початку 50-х рр. н. е. з надкарбованим штемпелем «кадуцей»). Об'єкт було датовано кінцем I — початком II ст. н. е. (Ивченко 2014b, с. 13—17).

Маленькі склепи знайдено у південній частині розкопу. Два (17/1 та 18/1 (Ивченко 2017, с. 8—16, чер. 2, 4—8, таб. 7—15, 39—41, 63—67; Буйских, Ивченко 2018, с. 8—10, чер. 2, 10, 11, таб. 6, 63, 64, 94)) розташовані біля східного кордону, один (19/2 (Буйских, Ивченко 2019, с. 17—19, чер. 2, 17—19 — табл. 9, 10, 42)) — біля західного. Усі вони пограбовані та частково зруйновані. Орієнтування різноманітне. Склепи 17/1 та 18/1 розташовані на відстані приблизно 1,7 м один від одного та орієнтовані практично паралельно по лінії південний захід — північний схід. При цьому камера склепу 17/1 спрямована на північний схід, а камера склепу 18/1 — на південний захід. Склеп 19/2 орієнтований на північ — північний захід. У кожному випадку дромоси мали різну конструкцію. Вхід до дромосу склепу 17/1 знаходився на рівні фіксації об'єкту: донизу йшли три невеликі сходинки (рис. 6: 2), далі було зроблено майже горизонтальний пандус. Вхід до дромосу склепу 19/2 був «сліпим»: він розпочинався пандусом з вертикальною торцевою стінкою, початок пандусу знаходився на глибині 1,06 м від рівня фіксації; дві неглибоких сходинки були зроблені з боку камери. У третьому випадку (склеп 18/1) «сліпий» дромос складався лише з горизонтального пандусу, дно якого було на глибині 0,5—0,7 м від рівня фіксації.

Кам'яний заклад зафіксовано лише одного разу (17/1). Його верхня частина була зруйнована. Каміння було складено купою біля склепу на рівні його фіксації (рис. 6: 1). Камери двох склепів (17/1 та 19/2) мали овальну форму та були розгорнуті поперек довгої вісі об'єктів (рис. 6: 3). Камера третього склепу мала трапецієподібну із заокругленими кутами форму, більшою основою спрямовану до дромосу. Довга вісь камери співпадає з довгою віссю дромосу. Усі дромоси відносно камер розташовані

несиметрично: у двох випадках праві, а в одному — ліва стінка дромосу переходила безпосередньо у відповідну стінку камери. Як і у великих склепах, дно камери було нижче за край дромосу (висота сходинки від 0,18 до 0,65 м, середня 0,37 м).

Кістяк людини, що зберігся фрагментарно, було знайдено лише в камері склепу 17/1 (рис. 6: 3). Виходячи із залишок кісток, жінку віком до 35 років було покладено випростано на спині головою на південь, руки випростані, ноги зігнуті в колінах. На схід від неї було зафіксовано фрагменти кісток ще двох осіб (дорослого та дитини 9—10 років). Для двох інших поховань ситуація дещо відмінна. У склепі 18/1 дрібні уламки кісток дорослого (можливо, жінки) та дитини 3—4 років були розкидані по всьому об'єму заповнення камери. Жодної кістки не було знайдено *in situ* чи в заповненні дромосу. У похованні 19/2 дрібні уламки кісток двох дорослих 25—40 та 20—30 років (останній, можливо, чоловік) були знайдені по всьому об'єму заповнення склепу, при чому залишки першого були знайдені лише в камері, а другого — як в камері, так і в дромосі. В хребті останнього наявні сліди окису заліза, можливо, від ураження стрілою. На дні камери склепу 17/1 під кістками було зафіксовано рештки органічної підстилки фіолетового кольору. В заповненні склепу 19/2 було зафіксовано 22 залізних цвяхи, що дає змогу припустити наявність певної дерев'яної конструкції.

Поховальний інвентар було знайдено лише в камері склепу 17/1 (рис. 7). Він складався з п'яти посудин (три червонолакових (гличик, чаша та кубок) та дві червоноглиняні з покриттям (миска і флакон)) та глиняного складнопрофільованого прясла, що були покладені біля входу до камери окремо від небіжчиків (рис. 6: 4) та бронзового ассарію, знайденого серед кісток другого дорослого. Монету було викарбовано у 50—51 рр. н. е. (Анохин 1989, №№ 345—346). Миска датується I ст. до н. е. — II ст. н. е. (рис. 7: 2) (ред. Малышев 2011, с. 49—50, рис. 35: 1), гличик — кінцем I — першою половиною II ст. н. е. (рис. 7: 1), чаша — (рис. 7: 5) останньою чвертю I — початком II ст. н. е. (Гущина, Журавлев 2016a, с. 130, 138, 139, 149; 2016b, табл. 35: 21, 53: 8, 57: 2, 90: 2; Hayes 2008, р. 158, fig. 13: 389). Сам об'єкт датовано другою половиною I — початком II ст. н. е. (Ивченко 2017, с. 16).

У заповненні двох інших склепів знахідок *in situ* або цілих виробів зафіксовано не було. Матеріал був різноманітний, аналогічний за скла-

дом знахідкам у шарі, що перекривали об'єкт. Переважна кількість знахідок зі склепу 18/1 була зафіксована у дромосі (в камері було кілька невиразних дрібних керамічних фрагментів). За денцем синопської амфори з жолуде-подібною ніжкою (Внуков 2006, с. 167) та фрагментом вінець посудини «terra nigra» цей склеп було датовано I ст. до н. е — I ст. н. е. (Буйських, Івченко 2018, с. 10). У заповненні склепу 19/2 матеріал був виключно дрібний та невиразний. Знайдений у «взваженому» стані, підстав для датування об'єкту не давав. Завдяки типологічній близькості зі склепом 18/1, поховання було віднесено до римського часу.

Три недобудовані склепи: 11/6, 11/8 та 12/3 (Івченко 2011, с. 40—43, чер. 5, 14; табл. 44—45, 73; 2012, с. 16, 21—24, 46—47, чер. 4—5, 15, табл. 11, 17—19, 46) було знайдено у північно-західній частині розкопу. Вони оточували склепове поховання 10/4 та мали орієнтування, близьке до нього: два об'єкти (11/6 та 11/8) розміщувалися на північ від нього та були орієнтовані на схід — північний схід, а поховання 12/3 розташовувалися на південь від поховання 10/4 та було спрямоване на схід<sup>11</sup>. У кожному випадку було зафіксовано недороблені східчасто-пандусні дромоси. В одному випадку (11/8) жодних ознак камери не було виявлено<sup>12</sup>. У двох інших місцях майбутніх камер було пошкоджено грабіжницькими шурфами.

У склепі 11/6 з північного боку недобудованої камери, що був непошкоджений грабіжницьким ходом, на глибині приблизно 0,15 м нижче краю дромосу, на материковому ґрунті було зафіксовано фрагменти черепу людини<sup>13</sup>. У верхній частині заповнення недобудованого дромосу поховання 11/8 біля входу до нього було знайдено череп людини (вірогідно, молодої жінки (*adultus*)), який було поставлено вертикально поперек довгої осі об'єкту. З боку входу до дромосу недоробленого поховання 11/8 на рівні його фіксації було зафіксовано поховання маленького собаки<sup>14</sup>. У запо-

вненні об'єктів зафіксовано кілька невиразних керамічних фрагментів, що було знайдено не *situ*. Об'єкти було віднесено до римського часу виключно на підставі планиграфії та стратиграфії.

Поховання у підбої лише одне — 16/3 (Івченко 2016, с. 32—36, чер. 2, 13—15, табл. 23—25, 42—43, 56—58). Воно виявилось дитяче, розташоване у південно-східній частині розкопу, орієнтоване з півночі на південь. Підбій зроблено зі сходу. Вхідна яма та верхнє склепіння підбою не простежені. Заклад комбінований, був зроблений з двох частин. Верхню утворював однорядний ланцюг із каміння та горла й стінок амфор. Нижню частину утворювали три великі камені. Усе каміння було поставлено вертикально, фрагменти амфор лежали горизонтально вздовж довгої осі закладу.

За закладом простежено неглибоку невелику яму трапецієподібної форми, великою основою спрямовану на північ. На дні зафіксовано кістяк дитини віком до 7 років у дуже поганому стані, покладений головою на північ. Небіжчика супроводжували червонолаковий кубок, бронзова лучкова підв'язна фібула та намисто (переважно дрібний бісер з «єгипетського фаянсу»). На підставі наявності кубку (мезійська чи дакійська сігіллата, форма I: Журавлев 2010, с. 36, 130, табл. 9: 54; Гущина, Журавлев 2016а, с. 156; 2016b, табл. 111: 1) та фібули (Кропотов 2010, с. 159, рис. 47: 5), поховання можна датувати кінцем I, можливо, межею I—II ст. н. е.

Ямних поховань сім: 12/6, 12/9, 15/9, 15/10, 17/8, 18/4, 19/3 (Буйських, Івченко 2018, с. 12—13, чер. 2, 13, 14 — табл. 10, 64; 2019, с. 19—24, чер. 20—23 — табл. 11—15, 43, 48; Івченко 2012, с. 25—26, 34—41, чер. 4, 6, 12, табл. 22, 36, 39, 80—81; 2015b, с. 24—28, чер. 2, 7, 8, 14, 15, табл. 20—23, 38, 61, 66; 2017, с. 25—29, чер. 2, 13, 14, табл. 5, 23, 24, 45, 74). Їх можна розподілити на дві групи: поховання у маленьких та великих ямах<sup>15</sup>. Поховань у маленьких неглибоких ямах п'ять (12/6, 12/9, 15/9, 15/10, 18/4). Вони розташовані по всій площі розкопу. Орієнтування різноманітне. Два об'єкти у північній частині розкопу спрямовані на північний

вою у вигляді усного повідомлення та підтверджені Є. Яніш.

<sup>15</sup> Ями розподіляються на групи за лінійними показниками. Усі такі показники першої групи майже вдвічі менші за показники другої групи. При цьому співвідношення довжина/ширина для обох груп залишається майже тотожним. Середні розміри у плані для першої групи 1,75 × 0,80 м (співвідношення показників 2,2), для другої — 3,80 × 1,75 м (співвідношення показників 2,1).

<sup>11</sup> Поховання 10/4 було орієнтовано камерою на північний схід.

<sup>12</sup> Для перевірки вздовж нижньої торцевої стінки дромосу 11/8 у 2012 році у материковому суглинку на рівні дна розкопу було закладено шурф розмірами 2,0 × 2,0 × 2,0 м. Жодних ознак поховальної камери виявлено не було.

<sup>13</sup> У звіті материковий «останець» було помилково інтерпретовано як сходінку, залишену у південній стінці камери в ході її побудови. Ймовірно, це та частина недоробленої поховальної камери, яку не було пошкоджено грабіжницьким ходом.

<sup>14</sup> Усі палеозоологічні визначення зроблені О. Марко-

схід та південь (12/6 та 12/9). Три у центральній та південній частинах орієнтовані по лінії південний схід - північний захід, але ті з них, що розташовані неподалік поховання (15/9 та 15/10), спрямовані у різні боки. У похованні 4/18 подрібнені кістки людини знаходилися у перевідкладеному стані, тому орієнтування небіжчика встановити було неможливо. В інших об'єктах зафіксовано більш менш цілі кістяки. Загалом знайдено залишки однієї дитини віком 1—2 роки, одного підлітку та трьох дорослих, серед яких один чоловік, одна жінка (ймовірно) та людина віком 40—50 років.

Конструкція ям типова. Вони мали прямокутну або прямокутну з заокругленими кутами форму, в одному випадку (дитяче поховання 9/12) — овальну. Усі неглибокі (до 0,5 м, середня глибина 0,25 м), у більшості випадків виконані досить дбайливо (стінки вертикальні, дно рівне). В одному випадку (поховання дорослого чоловіка 15/10) над ямою була зафіксована масивна двошарова кам'яна вимостка прямокутної форми. У ямі одна з довгих стінок була викладена обробленим та необробленим камінням. В одному випадку (дитяче поховання 12/9) в ямі знайдені залишки дерев'яної конструкції.

Інвентаря у похованнях дуже мало. У зруйнованому похованні 18/4 знайдено лише залізні цвяхи, у жіночому похованні 15/9 — парні прості дротяні сережки зі срібла низької якості, у похованнях 12/6 та 15/10 — фрагментована та ціла фібули відповідно. Лише у дитячому похованні 12/9 зафіксовано багатий набір поховального інвентарю (фрагменти світлоглинної гераклейської амфори, три червонолакових посудини, одинадцять виробів з бронзи та 19 різноманітних намистин). Відповідно перші два об'єкти віднесено до римського часу лише на підставі стратиграфії, поховання 12/6 та 15/10 за фібулами та їх частинами датуються кінцем I—II ст. н. е., а поховання 12/9 — II ст. н. е. за сукупністю інвентарю.

Обидва поховання у великих ямах (17/8, 19/3) сконцентровані у південній частині розкопу, поблизу одне від одного. Орієнтування широтне: перше спрямоване по лінії північний захід — південний схід, друге — південний захід — північний схід. Трохи вище рівня виявлення обох об'єктів були зафіксовані горизонтальні ланцюги необробленого каміння, що їх частково перекривали. У першому випадку камені були достатньо великих розмірів (максимальні показники  $1,37 \times 0,31 \times 0,12$  м), у другому — дрібне бутове каміння. Ями у плані

прямокутні з дещо заокругленими кутами. Їх стінки були чіткі, майже прямовисні, дно рівне. Конструкція ями першого поховання проста, другого — має додаткові елементи (східці біля довгої та торцевої стінок, поперечне прямокутне заглиблення у західній частині, необроблене каміння вздовж довгої та торцевої стінок та у заглибленні).

Характер обох об'єктів не зовсім ясний. Людських кістяків *in situ* жодного разу знайдено не було. Але в обох випадках у перевідкладеному стані у заповненні була зафіксована велика кількість дрібних фрагментів людських кісток. У похованні 17/8 були виявлені залишки підлітку 10—13 років у верхній частині заповнення, а нижче — кістки дітей та дорослих. У похованні 19/3 — кістки дорослої людини 30—50 років та жінки 35—40 років. На підставі цих знахідок зазначені об'єкти було інтерпретовано як поховання.

Заповнення обох об'єктів за фактурою та кольором суттєво відрізняється від суглинку, у якому поховання були зроблені. В ньому зафіксовано велику кількість різноманітного та різночасового матеріалу, що був перевідкладений та розміщувався не *in situ*. Значну кількість складали фрагменти амфор межі ер та перших століть нової ери. У заповненні поховання 17/8 було знайдено фрагментовану бронзову «військову» фібулу I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 61—62, рис. 27: 11). Саме ці знахідки дали змогу віднести ці об'єкти до римського часу.

Поховань ямних у амфорах три: 13/9, 13/16 та 16/5 (Ивченко 2013, с. 39—40, 51—53, чер. 2, 8, 10, 15, 16, табл. 31, 51, 64, 65, 79—80, 105, 111; 2016, с. 39, чер. 2, 14, табл. 28, 44). Усі вони розташовані у східній частині розкопу, орієнтовані на схід, витягнуті ланцюгом з півдня на північ. Всі амфори було пошкоджено до моменту поховання (тулуб амфори без вінець і ніжки (13/9), половина тулубу амфори з вінцями без денця, що було розпиляне по вертикалі (13/16), тулуб амфори від денця до плічків (16/5)). У двох випадках під амфорами були зафіксовані окремі кістки дуже поганої збереженості, що належали немовлятам, в одному (13/16) випадку жодних слідів кісток людини простежено не було, але це може бути пов'язано з властивостями ґрунту. Неглибока недбало виконана яма простежена лише в одному випадку (13/16). Поховання 13/9 супроводжувалося поховальним інвентарем: червонолакова миска та кубок, денце скляної посудини і кам'яне грузило. Миску було покладено

безпосередньо біля амфори, а кубок, денце та грузило на тій же глибині, але на відстані біля 0,5 м від поховання. Над похованням 13/16 ланцюгом було покладено розвали тулубів принаймні двох амфор без денце та вінець, а також червоноглиняну миску, аналогічну знайдений у похованні 13/9. Поховання 16/15 було безінвентарним, за амforoю відноситься до 20—15 рр. до н. е. — першої третини I ст. н. е. (Внуков 2006, с. 15). Два інших поховання за матеріалом датуються кінцем I — першою половиною II ст. н. е.

Поминальні об'єкти, умовно визначені як тризни, котрих на розкопі «Орієнт» було знайдено шість, за формальними ознаками можна розподілити на два типи: багаторазові у ямах (два) та одноразові на рівні давньої денної поверхні (чотири). Багаторазові об'єкти сильно відрізняються один від одного. У центрі розкопу на межі верхньої частини шару супіску на 0,5 м на південь від південно-східного кута недоробленої камери склепу 12/3 було зафіксовано яму 12/4 овальної у плані форми, розмірами 1,82 × 1,24 м, глибиною 2,25 м від рівня фіксації, орієнтовану з півночі на південь (Ивченко 2012, с. 44—46, чер. 15, 16; табл. 49, 50, 84). Стінки ями виконані недбало, бугристі, звужуються донизу (у розрізі яма трапецієподібна, але нижній контур відповідає верхньому). Заповнення ями по всій глибині складав сірий супісок з незначними домішками гумусу, нерівномірно розподілений по всій глибині об'єкту. Матеріал у заповненні було розділено нерівномірно. У нижній частині (до глибини 1,1 м від рівня фіксації) йшов стерильний прошарок без знахідок. Вище у прошарку слабо гумусованого супіску завтовшки близько 0,2 м було знайдено чотири невеличких уламки керамід, шістнадцять невиразних фрагментів стінок та ручок амфор, три дрібних фрагменти сіроглиняного посуду та шість побутових камінців. Вище знов йшов стерильний прошарок без матеріалу завтовшки біля 0,5 м. Над ним знаходився прошарок завтовшки до 0,2 м, насичений дрібними уламками різноманітного матеріалу. З-поміж іншого тут була знайдена незначна кількість ранньокласичної кераміки (уламки чорнофігурних та чорнолакових посудин), фрагменти амфор (ідентифіковані серед них відносяться до межі ер — перших століть н. е.), уламки черепу людини, близько тридцяти дрібних уламків кісток тварин та декілька десятків невеликого побутового каміння. Вище залягав тонкий (до 0,1 м) стерильний прошарок, а у верхній частині

ями знов було зафіксовано знахідки: близько семидесяти фрагментів амфор (у тому числі римського часу), близько п'ятдесяти уламків кісток тварин та дрібне побутове каміння. Наявність фрагментів амфор межі — перших століть н. е. у прошарках, що були розділені стерильним ґрунтом, дало змогу віднести цей об'єкт до римського часу.

Друга багаторазова тризна була зафіксована у східній частині розкопу. Верхню частину об'єкту складало скупчення фрагментів кераміки та дрібних кісток тварин (Ивченко 2013, с. 17, чер. 2, 8, табл. 25, 26). Воно було розташоване на передматериковому суглинку в нижньої частині шару супіску, мало форму, близьку до овалу, розмірами 1,75 × 1,10 м, орієнтовану з півдня — північного заходу на північ — північний схід. Фрагменти амфор з незначною кількістю уламків посудин інших категорій було покладено переважно в один шар. У південній частині скупчення фрагменти лежали щільно, впритул, а у північній між ними спостерігалася певна відстань. Між керамікою було зафіксовано велику кількість дрібних уламків кісток тварин, у тому числі нижні щелепи дрібної рогатої худоби. Серед знахідок було зафіксовано фрагменти світлоглиняних вузькогорлих амфор та червоноглиняного посуду римського часу.

Під скупченням у шарі суглинку було зроблено яму майже овальної форми, орієнтовану з півдня на північ, розмірами 2,05 × 1,04 м, глибиною 0,25—0,45 м (Ивченко 2015с, с. 33—34, чер. 2, 10, 13, табл. 28, 38, 61). Яму викопано недбало, стінки та дно нерівні. Знахідки у ямі були майже аналогічні знахідкам, що були зроблені у скупченні (не знайдено уламків червонолакового посуду, але присутні стінки посуду з прозорого скла). Фрагменти кісток тварин були дрібніші, їх було знайдено менше, щелепи дрібної рогатої худоби відсутні.

Залишки однократних тризн розташовані по всій площі розкопу. Два випадки, а саме знахідки 2013 р. у південно-західному та північно-західному кутах квадрата 28Я (Ивченко 2013, с. 17—18, чер. 2, 8, табл. 23, 24) складають великі розвали тулубів амфор без профільних частин, що були покладені горизонтально у різних напрямках на давню денну поверхню. Тип та центри виробництва цих амфор встановлено не було. Римським часом датовано лише на підставі стратиграфії та планіграфії.

Третій випадок однократної тризни було зафіксовано у південно-східній частині розкопу (тризна 19/3) (Буйских, Ивченко 2019, с. 26,

чер. 2, 28, табл. 20, 45). Тут горизонтально лежав розвал тулубу світлоглиняної амфори з двоствольними ручками. З профільних частин зберіглася лише одна ручка. Амфора належить до межі 60-х — 50-х рр. I ст. до н. е. — першого сторіччя нової ери (Внуков 2006, с. 167). Поблизу розвалу було знайдено ще близько трьох десятків амфорних фрагментів.

До іншого типу однократних тризн належить червонолакова чаша, знайдена у верхній частині шару супіску (Ивченко 2013, с. 16—17, чер. 2, табл. 6, 93). Її було покладено горизонтально на бік, вінцями спрямовано на північ. Будь-яких ознак перекопу або інших знахідок біля чаші знайдено не було. Аналогічні форми датуються останньою чвертю I — початком II ст. н. е. (Гущина, Журавлев 2016а, с. 130, 138, 139, 149; 2016b, табл. 35: 21, 53: 8, 57: 2, 90: 2; Крапивина 1993, с. 108, рис. 55: 1; Hayes 2008, p. 158, fig. 13: 389).

До окремих жертвоприношень, що не пов'язані з певними похованнями, віднесено три об'єкти. У північно-західній частині розкопу безпосередньо на захід від склепу 10/4 та приблизно на 1,0 м на південний схід від недоробленого дромосу склепу 11/8 на рівні передматерикового суглинку було знайдено велику яму (Ивченко 2011, с. 43—45, чер. 5, 12, 15, таб. 47—48, 74). Вона мала у плані аморфну форму, орієнтовану зі сходу на захід. Її розміри  $4,17 \times 1,90$  м, максимальна глибина 0,65 м. У розрізі яма мала складну форму, що кількома східцями знижувалася з півночі на південь та з північного сходу на південний захід. У заповненні було знайдено невелику кількість дрібного невиразного керамічного матеріалу та декілька невеликих уламків кісток тварин.

Біля південної стінки цієї ями приблизно посередині було зроблено невелике заглиблення напівовальної форми, у розрізі дугоподібне, орієнтоване зі сходу на захід. Посередині заглиблення біля його південної стінки вертикально стояв тулуб амфори на «жолудеподібній» ніжці з відбитими горлом, ручками та вінцями. Амфора була заповнена супіском, аналогічним заповненню ями. У верхній третині заповнення амфори було знайдено фрагмент щелепи корови. Під нею було зафіксовано кістки цуценяти. Амфора датується межею ер — I—II ст. н. е.

Близький за типом об'єкт було знайдено у 2012 р. на 1,5 м південніше вищезгаданого (Ивченко 2012, с. 19, табл. 13, 14, 70, 95). На рівні суглинку вертикально було поставлено

тулуб амфори без профільних частин. Верхня частина тулуба була розбита та фрагменти лежали горизонтально. Нижня частина амфори знаходилася у початковому положенні. Навколо верхньої частини амфори у шарі супіску було зафіксовано залишки невеличкого перекопу, чіткі межі якого не простежено. Тут було знайдено незначну кількість матеріалу, в тому числі фрагменти південнопонтієвських та світлоглиняних вузькогогорлих амфор й уламок червонолакової посудини.

У південно-східній частині розкопу (південна межа квадрату 29А), а саме у верхній частині шару супіску було знайдено кістки кінцівок невеликої тварини (собаки). Кістки в анатомічному порядку було зафіксовано на відстані приблизно 1,3 м від північно східного кута дромосу поховання 13/2, але майже на 0,5 м вище за рівень фіксації останнього (Ивченко 2013, с. 20—21, чер. 2, 8, табл. 28). Біля кісток тварини було знайдено фрагмент стінки посудини з прозорого патинованого скла голубого (блакитного) кольору. На підставі стратиграфії, планиграфії та аналогій зі склепом 8/11, об'єкт було віднесено до римського часу.

Дослідниками ольвійського некрополя вже були зроблені спроби виділити окремі ділянки, на яких поховання та відправлення поховальних культів робилися певною групою населення полісу протягом дуже тривалого часу, з V до I ст. до н. е. (Папанова 2001). Ситуація на розкопі «Орієнт» дещо відмінна (Ивченко 2019). По-перше, за приблизної схожості абсолютної кількості зафіксованих об'єктів, територія останнього використовувалася значно довше: з середини VI ст. до н. е. до початку III ст. н. е. без суттєвих хронологічних лакун. По-друге, тут знайдено більше різноманітних типів поховальних споруд. Тому щодо дослідженої ділянки римського часу, слід зазначити наступне.

1. Враховуючи велику різноманітність поховальних споруд на розкопі «Орієнт» саме для цього періоду, було зафіксовано їх типи, які не часто зустрічаються на території Ольвії. Кам'яних склепів усіх типів на ольвійському некрополі було відомо 36 (Папанова 2006, с. 115) для елліністичного та римського часу (можливість їх повторного використання та великий ступінь руйнації ускладнюють точне датування). Підбійних поховань у дромосах — 18, що загалом на ольвійському некрополі складає 5,2 % від надійно задокументованих ґрунтових склепів. На розкопі «Орієнт» таких об'єктів зафіксовано два: у 25 % випад-

ків від готових ґрунтових склепів загалом та у 28,5 % для аналогічних споруд римського часу. Загальний відсоток ґрунтових склепів на розкопі «Орієнт» біля 2,3 % від досліджених на некрополі Ольвії, а відсоток впускних поховань у їх дромосах — 11 %.

Недобудовані склепи вже були відомі на некрополі Ольвії (Козуб 1969, с. 20—21, табл. XXX). На ділянці «Орієнт» таких споруд три, при чому їх згруповано в одному місці. Слід зазначити, що у дромосі недобудованого склепу 69/16 також було знайдено череп людини.

Дитячих поховань у керамічних посудинах, що були здійснені з VI ст. до н. е. по I ст. н. е., введено до наукового обігу вісімнадцять (Стоянов 2001, с. 130). При чому до початку римського часу I ст. до н. е. — I ст. н. е. з них відносяться лише три. Усі поховання безінвентарні, якщо не враховувати частини посудин, якими вони накриті, розташовані поблизу одне від одного, але спрямовані у різні боки (Козуб 1965, с. 9; 1971, с. 175). Поховання на розкопі «Орієнт» розташовані на певній відстані одне від одного (хоча всі знаходяться у східній частині розкопу), але спрямовані в один бік (на схід) та два з них мають виразний супроводжувачий інвентар.

2. Звертає увагу орієнтування поховальних об'єктів. Якщо не брати до уваги кам'яний склеп, що представлений в одному екземплярі, то вона більш менш стабільна лише для двох типів поховальних конструкцій: великих ґрунтових склепів (включаючи недобудовані споруди) та дитячих поховань в амфорах. При чому перші територіально розподілені на дві групи, що спрямовані у різні боки: північна група, до якої входять усі недобудовані споруди — на схід та північний схід, та південна — з орієнтуванням на південь та південний захід. З чим пов'язане таке різниця — поки що не ясно.

3. Загалом на розкопі «Орієнт» з 70 досліджених могил було знайдено вісім ґрунтових склепів (не враховуючи недобудованих), з яких сім датуються римським часом. Приналежність восьмого до доби еллінізму досить проблематична. Об'єкт було неодноразово пограбовано, знахідки знаходилися не *in situ* або не були хроноіндикаторами. На родовій ділянці на північному схилі Широкої балки, територія якої використовувалася з кінця V ст. до I ст. до н. е. (Папанова 2001, с. 103), знайдено 60 поховань, з яких лише одно є

ґрунтовим склепом. На ольвійських сільських поселеннях такі споруди з'являються у другій половині IV ст. до н. е., а більшість їх належить до кінця IV — першої половини III ст. до н. е. (Снитко 2015, 89). Можливо, це є опосередкованим свідченням того, що і на некрополі Ольвії такі споруди з'являються трохи пізніше, ніж це вважалося раніше (на межі V—IV ст. до н. е. (Папанова 2006, с. 99), або на початку IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 15)), а саме у другій половині IV ст. до н. е., так само, як і на хорі.

4. На розкопі «Орієнт» досліджено певну кількість різноманітних об'єктів, що можна віднести до римського часу. Але не знайдено жодного надгробку, хоч вони достатньо типові для цього періоду історії Ольвії (Козуб 2002; Папанова 2006, с. 133—135).

У цілому до наукового обігу введена нова ділянка ольвійського некрополя, яка активно використовувалася населенням Ольвії у римські часи.

- Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Київ: «Наукова думка».
- Буйских, А. В., Ивченко, А. В. 2018. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2018 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2018/бн.
- Буйских, А. В., Ивченко, А. В. 2019. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2019 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 2019/бн.
- Буйских, А., Ивченко, А. 2020. Дослідження ольвійського некрополя. В: Болтрик, Ю. В. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018*, Київ, с. 121–124.
- Буравчук, О. Е. 2007. Арибаллические лекифы из собрания Одесского археологического музея. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия, Скифия, Боспор*. Москва; Киев; Запорожье, с. 36–59.
- Внуков, С. Ю. 2006. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (петрография. Хронология, проблемы торговли)*, II, Санкт-Петербург: «Алетейя».
- Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. 2016а. *Некрополь римского времени Бельбек IV в юго-западном Крыму*. Труды Государственного исторического музея, 205, 1. Москва.
- Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. 2016б. *Некрополь римского времени Бельбек IV в юго-западном Крыму*. Труды Государственного исторического музея, 205, 2. Москва.
- Журавлев, Д. В. 2010. *Краснолаковая керамика юго-западного Крыма I—III вв. н. э. (По материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины)*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, Supplementum, 9. Симферополь.
- Зайцева, К. И. 1971. Ольвийские культовые свинцовые изделия. *Культура и искусство античного мира*. Ленинград: «Аврора», с. 84–100.
- Зайцева, К. И. 2004. Свинцовые изделия в виде головок быков, баранов и секир из Ольвии (музейные собрания). *Боспорские исследования*, VII, с. 356–390.

- Ивченко, А. В. 2011. *Отчет о раскопках на территории предместья и некрополя Ольвии в 2011 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2011/15.
- Ивченко, А. В. 2012. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2012 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2012/116.
- Ивченко, А. В. 2013. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2013/21.
- Ивченко, А. В. 2014а. Роботи на некрополі та передмісті Ольвії. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні*, 2013. Київ, с. 191–193.
- Ивченко, А. В. 2014б. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 2014/б/н.
- Ивченко, А. В. 2015а. Роботи на некрополі Ольвії. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні*, 2014. Київ, с. 142–144.
- Ивченко, А. В. 2015б. Подбойные погребения в дромосах земляных склепов некрополя Ольвии. *Археологія і давня історія України. OLBIO. In Memoriam V.V. Kravivina*, 1 (14), с. 164–173.
- Ивченко, А. В. 2015с. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2015 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2015/бн.
- Ивченко, А. В. 2016. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2016 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 2016/34.
- Ивченко, А. В. 2017. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2017 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 2017/бн.
- Ивченко, А. В. 2019. Розкоп «Орієнт» некрополя Ольвії. *Археологія*, 4, с. 60–71.
- Козуб, Ю. И. 1965. *Отчет о раскопках территории ольвийского некрополя в 1965 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 1965/8.
- Козуб, Ю. И. 1969. *Отчет о раскопках на территории Ольвии к западу от Заячьей балки (некрополь и поселение) в 1969 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 1969/176.
- Козуб, Ю. И. 1971. Раскопки западной окрестности Ольвии. В: *Археологические исследования на Украине в 1968 г. Информационные сообщения*, III. Киев: «Наукова думка», с. 171–175.
- Козуб, Ю. И. 1974. *Некрополь Ольвии V–IV ст. до н.е.* Київ. Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I–IV вв.* Київ.
- Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи.* Киев: «АДЕФ-Украина».
- Малышев, А. А. (ред.). 2011. *Население предгорий Северо-Западного Кавказа в римскую эпоху: по материалам некрополя в Широкой балке.* Некрополи Черноморья, IV. Москва: Институт археологии РАН.
- Папанова, В. А. 2001. Основные итоги охранных раскопок участка семейных захоронений на некрополе Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України.* Київ: ІА НАНУ, с. 103–105.
- Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской).* Київ: Знання України.
- Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени.* Киев.
- Снитко, І. О. 2015. *Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н. е.* Київ: видавець Олег Філюк.
- Стоянов, Р. В. 2001. Детские погребения в сосудах в некрополе Ольвии VI в. до н. э. — I в. н. э. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника НАН України, 19–22 листопада 2001 р.* Київ, с. 130–131.
- Фармаковский, Б. В. 1903. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 8. Санкт-Петербург.
- Hayes, John W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Import. The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, XXXII.* Princeton, New Jersey: the American School of Classical Studies at Athens.

Надійшла 27.12.2020

А. В. Ивченко

Младший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины,  
ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor\_a@ukr.net

## НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ С РАСКОПА «ОРИЕНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

На раскопе Ольвии в 2010—2019 гг. широкими площадями исследовался новый участок, получивший название раскоп «Ориент» по названию ближайшего репера. Были установлены специфические особенности этого участка, который использовался для совершения погребений с середины VI в. до н. э. до начала III в. н. э. В связи с этим актуальным стало обобщение полученных результатов и введение в научный оборот находок римского периода.

Всего в процессе исследования вскрыто 1064 м<sup>2</sup>. Средняя глубина составила 1,0—1,1 м от современной дневной поверхности. Стратиграфия раскопа проста: сверху залегает слой дерна и гумуса толщиной до 0,2 м, ниже лежит слой светлой (темно-желтой) супеси с различными примесями, а под ним — слой предматерикового суглинки рыжего цвета с отдельными включениями «белоглазки». На этой площади было обнаружено 70 разновременных погребений различных типов, а также 62 других объекта, связанных с погребально-поминальной традицией.

К периоду Рима относятся 24 погребения и 10 других объектов. Выделено 8 типов погребальных конструкций. На основе этого сделаны следующие выводы. В римский период на исследуемой площади появляются редкие типы погребальных конструкций в количестве большем, чем на остальной территории некрополя. Сохраняется отсутствие единообразия в планировке и направлении погребений. Для мемориальных объектов характерно полное отсутствие надгробий, известных на ольвийском некрополе римского времени.

**К л ю ч е в ы е с л о в а:** античное время, Ольвия, некрополь, погребение, погребально-поминальные ритуалы, подбой, склеп.

## NEW MATERIALS FROM EXCAVATION «ORIENT» AT OLBIAN NECROPOLIS

At the excavation site in Olbia in 2010–2019 a new sector was investigated in wide areas, which was called the «Orient» after the name of the nearest benchmark. The specific features of this site were established, which was used for burials from the middle of the VI c. BC before the beginning of the III c. AD. In this regard, the generalization of the results obtained has become relevant, as well as the introduction of finds from the Roman period into the scientific circulation.

In total, 1064 m<sup>2</sup> were uncovered during the research. The average depth was 1,0–1,1 m from the modern surface. The stratigraphy of the excavation is simple: a layer of turf and humus up to 0,2 m thick lies on top, below there is a layer of light (dark yellow) sandy loam with various impurities, and under it is a layer of red-colored pre-continental loam with separate inclusions of «white-eye». In this area, 70 burials of various types of different time periods were discovered, as well as 62 other objects associated with the funeral and memorial tradition.

24 burials and ten other objects are dated by the Roman period. Eight types of burial structures have been identified. Based on this, the following conclusions were identified. In the Roman period, rare types of burial structures appeared in the area under study, in number greater than in the rest of the necropolis. There is a lack of uniformity in the layout and direction of burials. The memorial sites are characterized by the complete absence of gravestones known at Olbian necropolis of the Roman period.

*Key words:* Classical antiquity, Olbia, necropolis, burial, funeral rituals, undercut grave, crypt.

## References

- Anohin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Buiskykh, A. V., Ivchenko, A. V. 2018. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2018 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 2018/bn.
- Buiskykh, A. V., Ivchenko, A. V. 2019. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2019 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 2019/bn.
- Buiskykh, A., Ivchenko, A. 2020. Doslidzhennia olviiskoho nekrolia. In: Boltryk Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*, Kyiv, p. 121–124.
- Buravchuk, O. E. 2007. Ariballicheskie lekify iz sobraniia Odesskogo arheologicheskogo muzeia. In: Maslennikov, A. A., Gavriluk, N. A. (ed.). *Anticnyi mir i varvary na yuge Rossii. Olviia, Skify, Bospor*. Moskva; Kyiv; Zaporizhzhia, p. 36–59.
- Vnukov, S. Yu. 2006. *Prichernomorskie amfory I v. do n. e. – II v. n. e. (petrografiia, khronologiia, problemy tovgovli)*, II. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Gushhina, I. I., Zhuravlev, D. V. 2016a. *Nekropol rimskogo vremeni Belbek IV v yugo-zapadnom Krymu*. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 205, 1. Moskva.
- Gushhina, I. I., Zhuravlev, D. V. 2016b. *Nekropol rimskogo vremeni Belbek IV v yugo-zapadnom Krymu*. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 205, 2. Moskva.
- Zhuravlev, D. V. 2010. *Krasnolakovaia keramika yugo-zapadnogo Kryma I–III vv. n. e. (Po materialam pozdnieskikh nekropolei Belbekskoi doliny)*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki, Supplement, 9. Simferopol.
- Zaiczeva, K. I. 1971. Olviiskie kultovye svintsovyie izdeliia. *Kultura i iskusstvo antichnogo mira*. Leningrad: Avrora, p. 84–100.
- Zaiczeva, K. I. 2004. Svintsovyie izdeliia v vide golovok bykov, baranov i sekir iz Olvii (muzeinye sobraniia). *Bosporskie issledovaniia*, VII, p. 356–390.
- Ivchenko, A. V. 2011. *Otchet o raskopkakh na territorii predmestia i nekropolia Olvii v 2011 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2011/15.
- Ivchenko, A. V. 2012. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2012 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2012/11b.
- Ivchenko, A. V. 2013. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2013 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2013/21.
- Ivchenko, A. V. 2014a. Roboty na nekropoli ta peredmisti Olvii. In: Kozak, D. N. (edd.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*, Kyiv, pp. 191–193.
- Ivchenko, A. V. 2014b. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2014 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2014/bn.
- Ivchenko, A. V. 2015a. Roboty na nekropoli Olvii. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013*, Kyiv, pp. 142–144.
- Ivchenko, A. V. 2015b. Podboinye pogrebeniia v dromosakh zemlianykh sklepov nekropolia Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. OLBIO. In Memoriam V. V. Krapivina*, 1 (14), p. 164–173.
- Ivchenko, A. V. 2015c. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2015 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 2015/bn.
- Ivchenko, A. V. 2016. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2016 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 2016/34.
- Ivchenko, A. V. 2017. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2017 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 2017/bn.
- Ivchenko, A. V. 2019. Rozkop 'Orient' nekropolia Olvii. *Arheologia*, 4, pp. 60–71.
- Kozub, Yu. I. 1965. *Otchet o raskopkakh na territorii olviiskogo nekropolia v 1965 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 1965/8.

- Kozub, Yu. I. 1965. *Otchet o raskopkakh na territorii Olvii k zapadu ot Zaiachej balki (nekropol i poselenie) v 1969 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 1969/17b.
- Kozub, Yu. I. 1971. Raskopki zapadnoi okrestnosti Olvii. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g. Informatsionnye soobshheniia*, III. Kyiv: Naukova dumka, p. 171-175.
- Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V-IV st. do n.e.* Kyiv.
- Kozub, Yu. I. 2002. Nadgrobii nekropolia Olvii rimskogo vremeni. *Bosporskii fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishha. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*, 2. Sankt-Peterburg, pp. 37-41.
- Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaya kultura I-IV vv.* Kyiv.
- Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly sarmatskoi epokhi.* Kyiv: "ADEF-Ukraina".
- Malyshev, A. A. (ed.). 2011. *Naselenie predgorii Severo-Zapadnogo Kavkaza v rimskuyu epokhu: po materialam nekropolia v Shirokoi balke.* Nekropoli Chernomoria, IV. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Papanova, V. A. 2001. Osnovnye itogi okhrannykh raskopok uchastka semeinykh zakhoroneni na nekropole Olvii. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia ta antychnyi svit. Materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 75-richchii utvorennia istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka „Olviia” NAN Ukrainy, 19-22 lystopada 2001 r.* Kyiv: IA NANU, p.103-105.
- Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi).* Kyiv: Znannia Ukraini.
- Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni.* Kyiv.
- Snytko, I.O. 2015. *Davnogretski nekropoli khory Olvii VI-III st. do n.e.* Kyiv: vydavets Oleg Filiuk.
- Stoianov, R. V. 2001. Detskie pogrebeniia v sosudakh v nekropole Olvii VI v. do n. e. - I v. n.e. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia ta antychnyi svit. Materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 75-richchii utvorennia istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka „Olviia” NAN Ukrainy, 19-22 lystopada 2001 r.* Kyiv: IA NANU, p. 130-131.
- Farmakovskii, B. V. 1903. Raskopki nekropolia drevnei Olvii v 1901 g. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissi*, 8. Sankt-Peterburg.
- Hayes, John W. 2008. Roman Pottery: Fine-Ware Import. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, XXXII. Princeton, New Jersey: the American School of Classical Studies at Athens.

М. С. Осипенко \*

## ТИЛЬНИКИ КАНЧУКА ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМ ВИСТУПОМ XI—XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України)

*Розглядається категорія знахідок, що належить до складових частин канчука, т. зв. тильники — завершення руків'я характерної форми, що за своїми обрисами нагадують голівку птаха. Здійснено спробу систематизації відомих на сьогодні типологічних схем, картографовано та створено каталог відповідних знахідок. Також вводиться до наукового обігу декілька раніше не публікованих предметів.*

*Ключові слова:* канчук, спорядження вершника, середньовічна ударна зброя, давньоруське озброєння.

Підкорення бойового коня волі вершника відбувається шляхом використання упряжі та іншого спеціального спорядження, яке закріплювалося на тварині чи приводилося в дію людиною. Окрім цього, задля ефективнішого виконання наказів керуючого, міг застосовуватися канчук (нагайка, камча). Останній займає проміжне положення між предметами кінського спорядження та гнучкої ударної зброї, а в кочових суспільствах виступав певним оберегом та культовим атрибутом у поховально-поминальній обрядності (Чхаидзе 2016, с. 353).

Будова канчука передбачала наявність таких складових частин: бич, сплетений зі шкіряних ремінців, пужално та руків'я із завершенням (тильником, кінців'ям). Петля-темляк протягалася або через залізне кільце на кінці стрижня, що розклинював кінців'я, або у спеціальні отвори на самому виробі. Відповідні знахідки з території земель, на які поширювалася влада давньоруської держави, вперше були систематизовані А. Кіпрічниковим і поділені за хронологічним принципом на дві групи та чотири типи. Перша група (тип I і II) представлена залізним пужалном із кільцями під ремінці, була поширена від Південно-Східного Приладощя

до Смоленщини і датується IX—XI ст. Предмети другої групи походять як із поховань, так і поселенських структур XI—XIII ст. та репрезентовані тильниками руків'я: тип III — кістяні чи металеві кінців'я бочкоподібної форми із виступом; тип IV — у вигляді стилізованої пташиної голівки. На думку дослідника, різниця використання в управлінні конем шпор, в окремих випадках з канчуком, чи винятково канчука, визначали манеру їзди кавалеристів Русі в XI—XIII ст.: важка кіннота — західна манера, легка кіннота та союзні кочовики — східна (Кирпичников 1973, с. 71—72).

Детальніше тильники канчука класифіковані Ф. Хузіним. Опрацьовуючи знахідки із Білярського городища (виділено 26 цілих екземплярів, не рахуючи уламків), як окрему категорію матеріалу, дослідник ділить їх на групи за матеріалом виготовлення (метал, кістка) та типи за оформленням завершення руків'я. В I групі виділено такі типи: тип I — зооморфні кінців'я; тип II — із циліндричним корпусом із дзьобоподібним виступом. Для II групи також виділено три типи: тип I — зооморфні з подовженою трубкоподібною втулкою; тип II — бочкоподібні з виступом; тип III — бочкоподібні без виступу (Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX).

В. Флерова, базуючись на саркельських матеріалах, виготовлених із кістки, простежує морфологічну зміну відповідних завершень, а саме тенденцію збільшення та подовження пропорцій і зміни форм. В ранніх культурних нашаруваннях пам'ятки вироби округлих, дещо сплюснених, інколи біконічних, форм з невеликими дзьобоподібними відростками з'являються із середини X ст. У XI ст. фіксуються зооморфні кінців'я у вигляді голівки птаха, а з XII ст. — подовжені бочкоподібні із зіставними чи цільними різкозігнутими подовженими виступами, що продовжують побутувати і в наступні два століття. На думку дослідниці, саме відростки демонструють, як з часом змінювалося використання канчука — від батога до само-

\* ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7974-877X, [osypenko.ms@gmail.com](mailto:osypenko.ms@gmail.com)

достатньої допоміжної ударної зброї (нагайки, камчі). Спочатку виступ запобігав випаданню руків'я із кисті вершника, а згодом — її фіксував (Флерова 2001, с. 61—64, рис. 20).

В. Чхайдзе розглядає кістяні завершення канчука із дзьобоподібним виступом як певну етномаркуючу ознаку, пов'язану із військовим прошарком кочового соціуму. Вченому вдалося виділити 21 знахідку серед інвентарю поховань середньовічних номадів Східної Європи XI—XIII/XIV ст. Також дослідник звертає увагу на певні конструктивні особливості виробів: окрім цілих трапляються й зіставні руків'я, коли виступ вставлявся у спеціально пророблений канал; петлі під темляк могли виходити з отворів самих тильників, або ж знаходилися за межами виробу чи у спеціальних кільцях на кінці канчука тощо (Чхайдзе 2016, с. 355—360).

У Національному музеї історії України зберігається вісім предметів, які репрезентують відповідні тильники чи їх частини: чотири одиниці виготовлені з рогу, три з кольорового металу на основі міді та одна із заліза; шість знахідок локалізовані, решта — невідомого походження. Метричні дані предметів винесені до табл. 1.

Рогове завершення тильної частини камчі було знайдене на городищі поблизу Набутова під час розкопок, які проводив В. Гезе у 1903 р. Автор досліджень згадує предмет серед випадкових знахідок, отриманих під час закладання пробних траншей в уроч. Очаків як «кістяний предмет у вигляді кулі з відростком, що нагадує носик чайника» (Гезе 1904, с. 91). Укріплення урочища, що розташовані на мису лівого берега р. Рось, науковці пов'язують із центральною частиною Дернового — літописного населеного пункту, загальна площа якого разом із прилеглим посадом та селищами становить 10,3 га (Борисов 2019, с. 93, 162).

Виріб (Інв. № B5352, ст. інв. № 10467, 12) має корпус бочкоподібної форми з дещо звуженою стороною з боку масивного виступу. Сам виступ підтрикутний у перетині із заокругленими гранями, поступово звужується до кінця, нахилений до корпусу приблизно під кутом 45° та виступає за його межі з нижньої сторони. Наскрізний отвір для кріплення розміщений у центрі тильника. Декорований виріб сімома невеличкими округлими врізаними заглибленнями хрестоподібно розташованими вздовж центральної осі з однієї сторони корпусу. Кінців'я поліроване, місцями фіксуються затертості та сколи, які виникли в результаті експлуатації предмета. Вздовж орнаментованої сторони та навколо з'єднання виступу з корпусом проходять глибокі тріщини. Виготовлений із розетки та першого відростка рогу оленя, на що вказує губчаста поверхня внутрішньої частини виробу (рис. 1: 1).

Три знахідки виявлені на городищі Кононча та пов'язані із косторізним ремеслом пам'ятки, яку досліджував В. Хвойка у 1899 р. (Шовкопляс 1971, с. 193—194). Давньоруське поселення загальною площею 3,94 га, розташоване на мисоподібних відрогам плато лівого берега р. Рось і складається із городища (уроч. Замковище) та укріпленого селища (уроч. Жолуб), а також, ймовірно, може належати літописному Товарову (Борисов 2019, с. 30, 88). Серед кістяних речей, виявлених на пам'ятці та розглянутих Г. Шовкопляс, фігурують колодки та орнаментовані ручки ножів, томари, деталі сагайдака, заготовки, а також завершення руків'я камчі зі стилізованим зображенням голівки тварини на виступі (Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 3). Однак дослідниця розглянула не весь асортимент кістяних виробів. Нами було виділено ще дві незавершені тильні частини нагайок, які з позицій технік косторізного вироб-

Таблиця 1. Метричні дані тильників із колекції музею

Table 1. Metric data of the whip pommels from the museum collection

| № | Походження       | Група/ Тип / Підтип | Інв. №     | Габарити корпусу (мм) | Довжина / товщина виступу (мм) | Отвір             |
|---|------------------|---------------------|------------|-----------------------|--------------------------------|-------------------|
| 1 | Набутів          | I.2.1               | B5352      | 48 × 38               | 54 × 13                        | 16                |
| 2 |                  | I.2.1               | B611/1     | 30,5 × 23             | 13 × 5                         | 10                |
| 3 | Кононча          | I.3.1               | B4744      | 45 × 13               | 45 × 8                         | 8                 |
| 4 |                  | I.4                 | B611/2     | 66 × 13               | 62 × 13                        | 10                |
| 5 | Шарки            | II.1                | B4608/37   | 52 × 36               | ? × ≈10                        | 14                |
| 6 | МЗН              | II.3.1              | Вд4221/135 | 35,6 × 11             | 15 × 7,5                       | 7,5               |
| 7 | МЗН (Київщина ?) | II.3.2              | B39        | 75 × 15               | 19 × 11                        | 15                |
| 8 | Княжа гора       | II.4                | B25/1315   | 23 × 23               | 33/8                           | 10 × 10 / 13 × 13 |

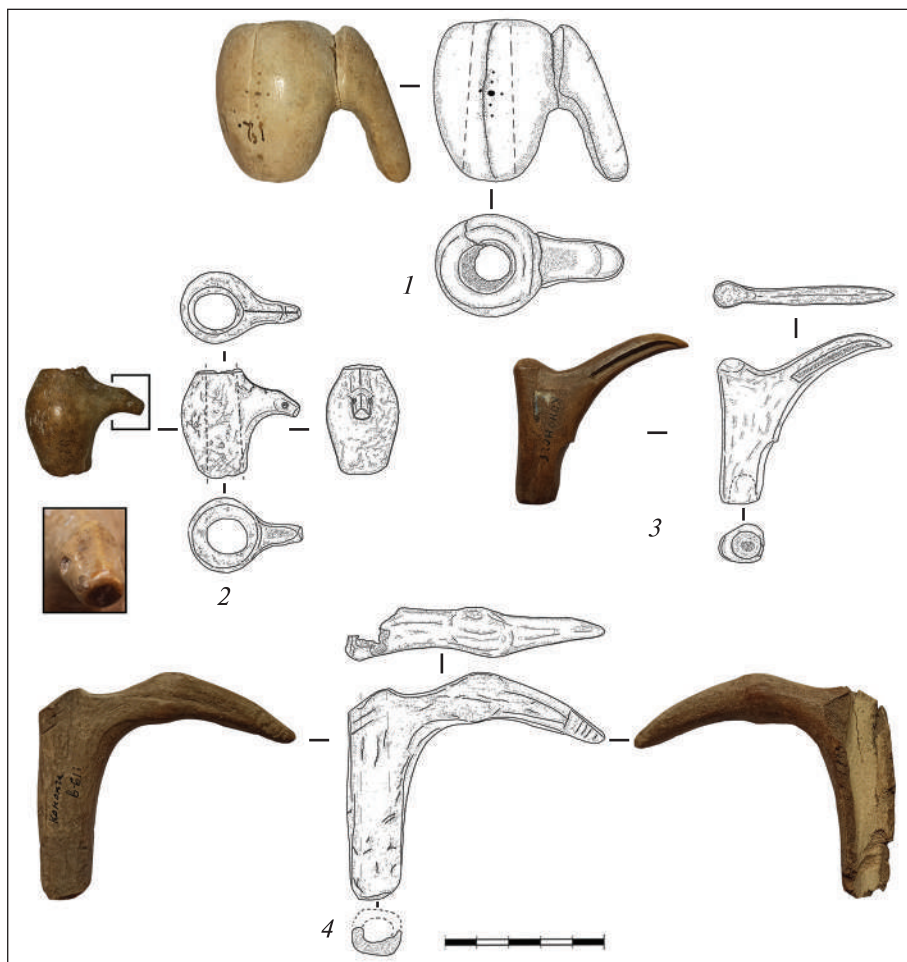


Рис. 1. Тильні частини канчука I групи із зібрання Національного музею історії України: 1 — Набутів; 2—4 — Кононча

Fig. 1. Whip pommels of group I from the collection of the National Museum of History of Ukraine: 1 — Nabutiv; 2—4 — Kononcha

ництва представляють часткове використання природньої форми вигинів паростків рогу.

Згадане кінців'я (Інв. № В611/1) має бочкоподібну форму з певним звуженням донизу з боку невеликого дещо похилого виступу та рельєфним валиком зверху. Наскрізний отвір для руків'я проходить по середині корпусу. На виступі розміщується стилізоване зображення голови істоти (змія?), представлене овальною підграненою голівкою з плавним звуженням до кінця, що формує шестикутну морду тварини. Очі звіра передають невеличкі заглиблення з обох боків. Верхню грань виступу (хребет) декоровано перпендикулярними рідкими насічками. Виріб виготовлений із рогу оленя, полірований, але місцями має шерехатість та дрібні тріщинки (рис. 1: 2). Прямі аналогії, які б мали зображення істоти на виступі, невідомі.

Загалом, тильні частини канчука виготовлені з рогу чи кістки із характерним виступом та формою корпусу, подібні згаданим кінців'ям

із музейної колекції, широко представлені серед матеріалів городищ Давньої Русі. Вироби, або ж їх заготовки, виявлені серед ремісничих комплексів косторізів XII — першої половини XIII ст., походять із культурних нашарувань XI—XIII ст. Новгород, Москви, Рязані, городища Гринчук та Рюрикового, а зіставна частина руків'я була знайдена у Воїні (Медведев 1959, с. 190, рис. 20: 1, 2; Пачкова 1979, с. 84, рис. 3: 1; Артемьев, Молчанов 1995, с. 190, рис. 2: 3; Даркевич, Борисевич, 1995, табл. 10, 8; табл. 53: 1; Беляев, Векслер 1999, с. 117, рис. 7: 3; Андриенко 2006, рис. 2: 10; Гупало 2014, с. 150, рис. 32). За межами Русі подібні знахідки зафіксовано в Саркелі, Родановому городищі та Волзькій Булгарії (Федоров-Давыдов 1966, с. 22; Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 5—8; Флерова 2001, с. 63, рис. 20: 9—11). Присутні серед поховань східноєвропейських кочовиків XI—XIV ст.: небіжчики супроводжувалися клинковою зброєю, стрілами та кістяними



Рис. 2. Тильники II групи із зібрання Національного музею історії України з музейної колекції: 1 — Шарки; 2 — Княжа Гора (?); 3—4 — місця знахідок невідомі

Fig. 2. Whip pommels of the second group from the collection of the National Museum of History of Ukraine: 1 — Sharky; 2 — Knyazha Hora (?); 3—4 — unknown locations

деталлями лука й пластинами сагайдака, захисними обладунками, стременами, упряжжю, а, іноді й рештками коня (рис. 3: 1—10) (Плетнева 1973, рис. 3: 10; с. 38, табл. 18: 12; Чхаїдзе 2016, с. 355—360, рис. 6—24; Голэмбовская-Тобиаш 2017, с. 193; Ливох 2017, с. 196).

Наступний тильник (Інв. № B4744, ст. інв. № 9125) із відростка рогу косулі має чіткі орнітологічні обриси з високо піднятим відносно корпусу виступом-дзьобом, з обох боків якого, від початку до кінця, проходить невеличке заглиблення, що розділяє щелепи тварини. В основі виробу розміщений уступ під руків'я. Отвір глибиною 10 мм розташований у центрі, і, очевидно, був зроблений для кріплення. Відсутність отворів для закріплення темляка наводить на думку про незавершений стан кінців'я, хоча всі природні виступи максимально знівельовані, а сам виріб відполірований (рис. 1: 3).

Прямі аналогії невідомі, але наближена знахідка походить із монгольського могильника XIII—XIV ст. Сопка 2 (Соловьев 2003, рис. 6: б). Очевидно, що майстер робив предмет за

прикладом зооморфних завершень із кістки. Знахідки виявлені в комплексі кінця XI — першої половини XIII ст. на київському Подолі, в культурних нашаруваннях XII ст. Троїцького розкопу Новгорода та кінця XI — початку XII ст. Саркела (Флерова 2001, с. 63, рис. 20: 11; Андриенко 2006, рис. 2: 10; Сергеева 2011, с. 20, рис. 2: 1). Схожі артефакти знайдені серед старожитностей Дорогобужа, Воїня та Новогрудка (рис. 3: 11, 12) (Сергеева 2012, с. 141, рис. 16: 7, 8; Сергеева 2015, с. 58; Прищепа 2011, с. 182, рис. 163: 3). Заготовка під тильник була знайдена в косторізній майстерні XII ст. Чернігова (Моця, Казаков 2011, с. 129, с. 177). Також, подібні знахідки виготовлені із кольорового металу, але розглядатимуться нижче.

Ще одне завершення руків'я (Інв. № B611/2) із відростка рогу оленя, найімовірніше, було не завершене майстром через розколювання стінок під час свердління наскрізного каналу для пужална. Поверхня шерехата, покрита зазубринами, але зі слідами спилювання зайвих частин відростка у верхній частині (рис. 1: 4). Аналогічні тильники із відростків рогу виявлені на горо-

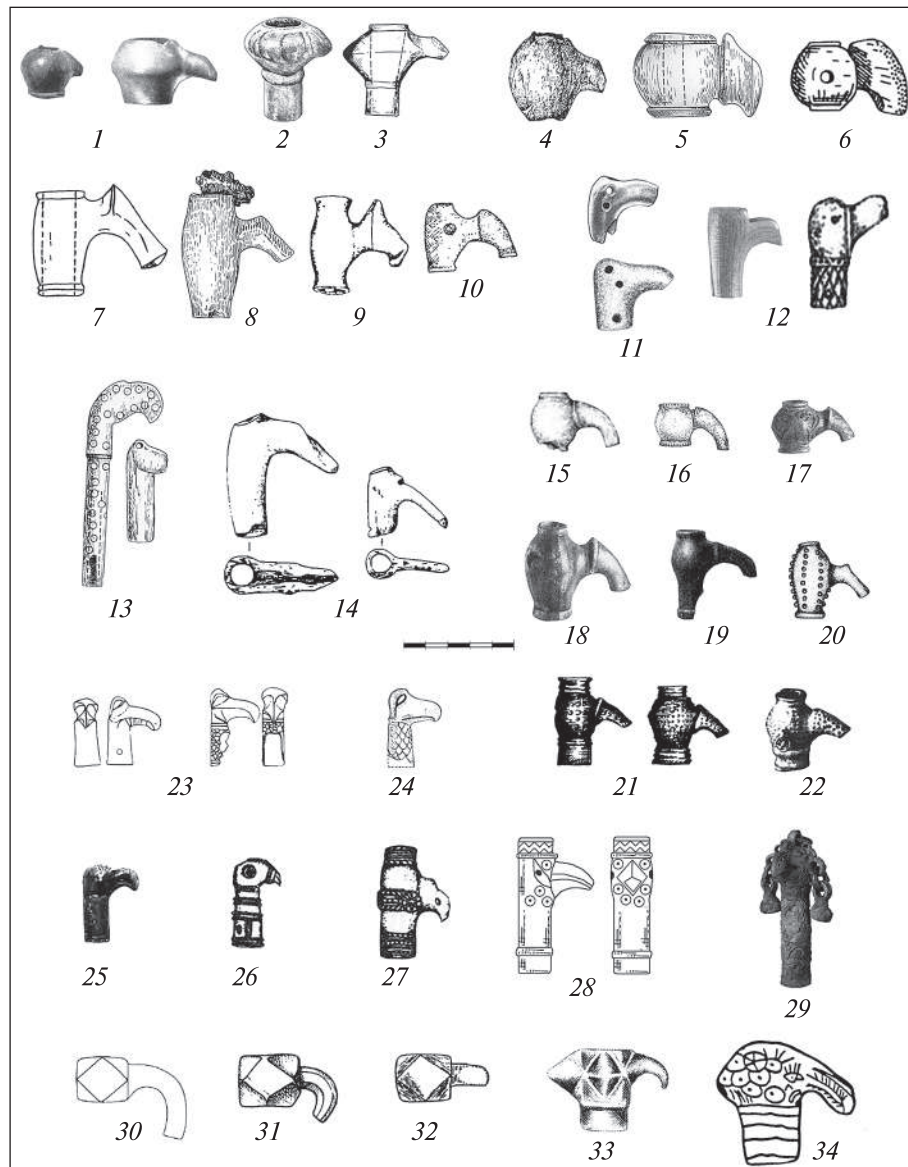


Рис. 3. Типи тильників канчука з виступом (I.1.1 (1), I.1.2 (2, 3), I.2.1 (4–6), I.2.2 (7–10), I.3.1 (11, 12), I.3.2 (13), II.2.1 (15–17), II.2.2 (18–22); II.3.1 (23–26), II.3.2 (27–29), II.4 (30–32), II.5 (33)): 1, 7 – Саркел; 2, 11 – Воїнь; 3 – Танаїс; 4 – Стара Рязань; 5, 13 – Біляр; 6 – Звенигород; 8 – Забара; 9 – Анюшкар; 10 – Гринчук; 12, 17, 18, 29, 31 – Новгород; 14 – Лугавське; 15 – Твер; 16 – Золотарівське; 19 – Слобідське; 20 – Беседи 2; 21 – Смоленськ; 22 – Шатуни; 23 – Гродка над Бугом; 24 – Клінцовка I; 25 – Рогощі; 26 – Федорово; 27 – Махалево; 28, 32 – Чорнівка; 33 – Вишневе

Fig. 3. Types of whip pommels with a protrusion (I.1.1 (1), I.1.2 (2, 3), I.2.1 (4–6), I.2.2 (7–10), I.3.1 (11, 12), I.3.2 (13), II.2.1 (15–17), II.2.2 (18–22); II.3.1 (23–26), II.3.2 (27–29), II.4 (30–32), II.5 (33)): 1, 7 – Sarkel; 2, 11 – Voin; 3 – Tanais; 4 – Stara Riazan; 5, 13 – Biliar; 6 – Zvenyhorod; 8 – Zabara; 9 – Aniushkar; 10 – Hrynchuk; 12, 17, 18, 29, 31 – Novhorod; 14 – Luhavske; 15 – Tver; 16 – Zolotarivske; 19 – Slobidske; 20 – Biesedy 2; 21 – Smolensk; 22 – Shatuny; 23 – Hrodka nad Buhom; 24 – Klintsovska I; 25 – Rohoshchi; 26 – Fedorovo; 27 – Makhalevo; 28, 32 – Chornivka; 33 – Vyshneve

дищах Воїнської Греблі, Біляра та в кочівницькому похованні XIII–XIV ст. біля с. Лугавського поблизу Мінусинська (рис. 3: 14) (Кызласов 1980, с. 87, рис. 7: 1, 2; Сергеева 2015, с. 149, рис. 76: 1). Очевидно, що свого часу, Г. Шовкопляс не зовсім правильно атрибутувала зна-

хідку, зарахувавши її до категорії «заготовок» (Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 12).

На думку дослідників, в укріпленнях Конончі та Набутова простежуються певні кочові впливи у фортифікаційних спорудах, а виявлений тут специфічний пороський тип ке-

раміки дозволяє розглядати ці городища як чорноклобуцькі (Кучера, Іванченко 1987, с. 70; 1998, с. 102—103; Моргунов 2009, рис. 82—85). Відповідно, зафіксовані деталі канчуків із кістки могли бути продукцією місцевих майстрів, а датувати їх варто часом існування цих поселенських структур.

Як завершення руків'я канчука ми розглядаємо знахідку (**Інв. № В4608/37, ст. інв. № 22072**) кулястої форми виготовлену із кольорового металу на основі міді. Втулка для пужал на виступає з обох сторін корпусу на 11/15 мм та прикрашена двома рельєфними валиками зверху та одним валиком знизу. Гакоподібний виступ, ймовірно, втрачений (збитий), на його місці розміщується отвір із рваними краями. Виріб сильно пошкоджений: розвернутий корпус майже розколотий на дві частини, втрачена 1/3 нижньої втулки (рис. 2: 1). Знахідка походить із городища, яке розташоване південніше с. Шарки на правому березі заплави річки Гороховатки, та досліджувалося В. Хвойкою в 1901 р. Дитинець разом із прилеглим посадом та селищем займають площу 139,33 га та належать літописному Торчеську (Борисов 2019, с. 96, 101—102). Аналогічні знахідки з металу, що мають кулясту форму корпусу та рельєфні валики на втулці, нам невідомі, а найбільш наближене — виготовлене з кістки, знайдене на Болгарському городищі (Полубояринова 1986, с. 258, рис. 3).

Відлиті у роз'ємній формі за восковою моделлю, вироби з металу повторювали форму як корпусу, так і виступу, свої кістяні прототиби (Кирпичников 1973, рис. 75: 9; Хузин 1985, с. 87, табл. XXXIV: 11). Такі знахідки зафіксовані в Новгороді, Твері, Золотарівському та Слобідському городищах (рис. 3: 15—19) (Медведев 1959, с. 183, рис. 20: 4; Никольская 1972, с. 10, рис. 3: 15; Белорыбкин 2001, с. 159, рис. 97: 5; Лапшин 2009, с. 323, рис. 73: 12). З XII ст. починають з'являтися предмети, які прикрашені рядками виступів із псевдозерні чи інкрустовані черню: Новгород, Смоленськ, городища Шатуни, Біляр, курганний могильник Беседи 2 (рис. 3: 17, 20—22) (Медведев 1959, с. 183, рис. 20: 3; Кирпичников 1973, рис. 75: 1; Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 4; Нигматуллин и др. 2004, с. 182, рис. 19: 1, 2; Сарачева, Гоняный, Аносов 2018, с. 136, рис. 8: 7). Відповідне оформлення знаходить паралелі серед інших видів давньоруської ударної зброї: булав і кистенів, що наштотує на думку про виробництво цієї категорії речей південноруськими майстрами, включно до серед-

ини XIII ст. (Осипенко 2019а, рис. 1; Осипенко 2019б, с. 73, рис. 1). Зазначене вкладається в часи існування адміністративно-політичного центру чорних клобуків — літописного Торчеська (Кучера, Іванченко 1987, с. 74).

Наступний виріб із музейних зібрань квадратної форми зі зрізаними кутами та Г-подібним виступом, що прилягає до плоскої площини, виготовлений із заліза (**Інв. № В25/1315, ст. інв. № 32811**). Наскрізний трапецієподібний отвір для кріплення розміщений у центрі. Виступ ромбічний у перетині, поступово звужується до кінця. До верхньої частини виробу із зовнішньої сторони прикипів шматочок свинцю, який навряд чи можна пов'язати із обважуванням, так як предмет не пустотілий (рис. 2: 2). Знахідка походить з колекції М. Біляшівського — збірки залізних предметів різного призначення, ймовірно знайдених на городищі Княжа Гора на Канівщині впродовж 1891—1892 рр. Аналогічні вироби походять із городищ Пересопниці, Шепетівки (Ізаславля), Червена, Чорнівки (Василева), Болгара та Новгорода (рис. 3: 30—32) (Кирпичников 1966, с. 49, рис. 10; 1978, с. 83, рис. 3; Кирпичников, Гайдуков 1997, с. 186, рис. 1; Измайлов 1997, с. 97, рис. 66: 2; Пивоваров 2012, с. 33, рис. 2: 4; Baginska, Piotrowski, Wołoszyn 2012, s. 374; Федоришин 2015, с. 149, рис. 1).

Вироби у формі куба з виступом А. Кіріпичников інтерпретує як «булави-клепці» (тип ІІа). На думку дослідника, виступ указував напрямок нанесення удару або ж можливість підвищення булави, а саме наверх — прототип молотів-клепців, що набули поширення вже в XV ст. (Кирпичников 1966, с. 48, рис. 10). М. Федоришин заперечує, що виступ міг наносити проникаючий удар і називає цей тип наверх «булавою-гачком», яка окрім функцій зброї ударно-роздроблювальної дії, могла чіпляти противника на полі бою та стягнути його з коня (Федоришин 2015, с. 150). Як тильники нагайок розглядає відповідні наверх М. Волошин і пов'язує із військовою активністю кочовиків у «червоногородському» регіоні, зазначаючи, що номади могли перебувати на службі в давньоруських князів (Baginska, Piotrowski, Wołoszyn 2012, s. 374).

Булави зі зрізаними кутами доволі часто трапляються серед матеріалів давньоруських городищ XII—XIII/XIV ст. (Осипенко 2019с, с. 89, рис. 2). Натомість, знахідки «клепців» суттєво поступаються булавам. Вони дещо менші за розміром, хоча метричні дані не є визначальним критерієм у співвідношенні на-

| Тип/підтип                  |     |                                                                                     | X     | XI    | XII   | XIII  | XIV |
|-----------------------------|-----|-------------------------------------------------------------------------------------|-------|-------|-------|-------|-----|
| I<br>г<br>р<br>у<br>п<br>а  | 1.1 |    | ————— |       |       |       |     |
|                             | 1.2 |    | ————— |       |       |       |     |
|                             | 2.1 |    |       | ————— |       |       |     |
|                             | 2.2 |    |       | ————— |       |       |     |
|                             | 3.1 |    |       | ————— |       |       |     |
|                             | 3.2 |    |       | ————— |       |       |     |
|                             | 4   |    |       | ————— |       |       |     |
| II<br>г<br>р<br>у<br>п<br>а | 1   |    |       |       | ————— |       |     |
|                             | 2   |    |       |       | ————— |       |     |
|                             | 3.1 |   |       | ————— |       |       |     |
|                             | 3.2 |  |       |       | ————— |       |     |
|                             | 4   |  |       |       | ————— |       |     |
|                             | 5   |  |       |       |       | ————— |     |

Рис. 4. Хронологічна сітка побутування різних типів тильників  
Fig. 4. Chronological scheme of different types of whip pommels

верша до булави, адже розмір, найімовірніше, підлаштовувався до фізичних параметрів руки його власника. Звичайно, удари можна було наносити і тильною стороною канчука, але виступ навряд чи пробивав обладунок противника, разом з тим, міг позбавити його рівноваги шляхом чіпляння гаком. Тому, незважаючи на відмінність форми корпусу від інших тильних частин руків'я канчука, у вказаних виробках варто вбачати схематичні, але, все-таки, орнітологічні риси. Певна річ, до такого трактування варто ставитися з деякою пересторогою, отже запропонована інтерпретація може бути дискусійною.

На нашу думку, з такої ж позиції можна розглядати знахідку із половецького поховання поблизу Саратова. Виріб виготовлений із бронзи має квадратну основу корпусу з виступом та трьома невеликими чотирикутними пі-

рамідальними шипами із бічних сторін (рис. 3: 33). Інвентар поховання складався із списа, наконечників стріл, калачеподібного кресала, стремен, вудил та підпружних пряжок, а також 11 дирхемів азакської чеканки другої половини XIV ст. (Дремов 1985, с. 243–245, рис. 2).

Два тильника канчуків з музейної колекції орнітологічні за своїми обрисами, невідомого походження, виготовлені із кольорового металу на основі міді. Перше кінців'я (Інв. № Вд4221/135) невелике за розмірами, має пошкоджену та частково втрачену нижню частину, із неглибоким каналом конусоподібної втулки. Голівка птаха розміщена строго зверху втулки, дзьоб прямий, огранений по краях та загнутий на кінці, а очі позначені рельєфними виступами з обох боків. На корпусі втулки проглядаються залишки лускоподібного орнаменту (рис. 2: 4).

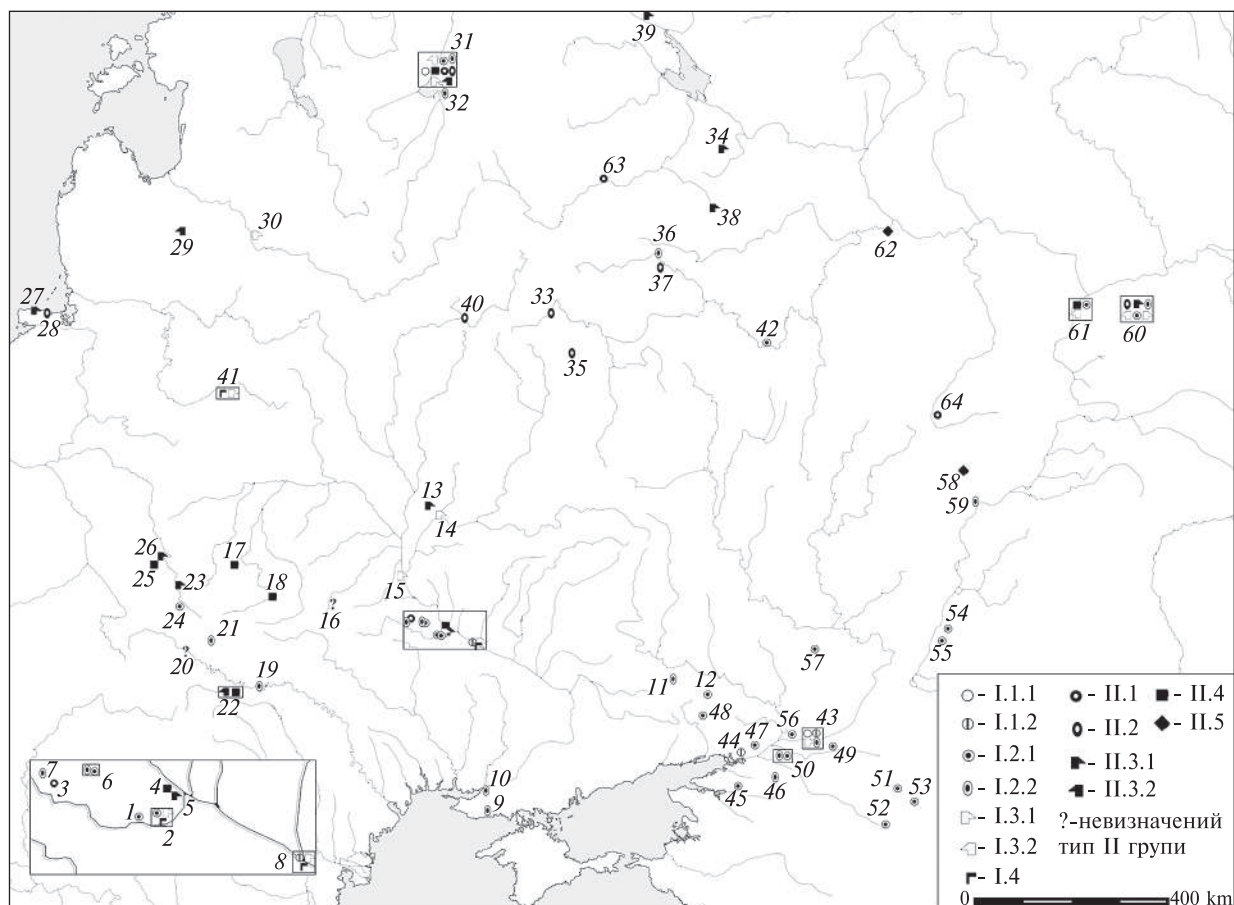


Рис. 5. Карта знахідок тильників канчука з виступом XI—XIII/XIV ст. із території Східної Європи (нумерація за каталогом)

Fig. 5. Map of finds of whip pommels with a protrusion of the XI—XIII/XIV c. from the territory of Eastern Europe (numbering according to the catalogue)

Аналогічні вироби відомі серед випадкових знахідок з Пекарів (Княжої гори?), виявлених у культурних нашаруваннях городищ Гродки над Бугом, Клещина, Каблуково, Біляра та ін. (рис. 3: 23) (Ханенко, Ханенко 1902, табл. II: 408; Кирпичников 1973, рис. 75: 7, № 20; Хузин 1985, с. 207, табл. LXIX: 3; Kotowicz 2006, с. 34, рис. 1). Окрім цього, трапляються в похованнях Кемського некрополя та Самбії. Серед супровідного інвентарю з поховання юнака в Білозер'ї (курган 9, поховання 3) була монета імператора Генріха II (1002—1024 рр.), мініатюрна сокирка із залишками дерева в проушині та шпильки з дзьобоподібним навершям з наскрізним отвором і кільцем у ньому XI—XII ст. (Макаров, Беляков 1989, с. 78, рис. 2: 2, 4, 6). У матеріалах Клінцовки 1 серед супровідних предметів були вудила та фрагменти вуздечки декоровані бронзовими бляшками XI — початком XII ст., а також рештками коня тощо (рис. 3: 24) (Кулаков 1978, с. 19—20). Розглянутий інвентар демонструє вплив давньоруської дружинної культури на прусів (Широухов

2014, с. 400). Наближений тильник, але з круглішою формою голови та дещо піднятим і загнутим дзьобом, був виявлений на городищі Оргощ (рис. 3: 25). Залишки споруд досліджені на пам'ятці датуються XII—XIII ст., а культурні нашарування охоплюють ширший хронологічний діапазон — X—XIII ст. (Бліфельд 1955, с. 12—21; Блажевич та ін. 2007, с. 194, рис. 153).

Друге кінців'я (Інв. № В 39) музейної колекції має шестигранну, видовжену в нижній частині, конусоподібну втулку та такої ж форми, але трохи потовщеного та ледь нагнутого пустотілого дзьоба. Очі тварини позначені наскрізними округлими отворами з обох боків, ще два отвори знаходяться у верхній та нижній частині втулки та служили для закріплення на пужалні. По самому виробу фіксуються численні сколи та зазубрини, отримані внаслідок його експлуатації (рис. 2: 3). А. Кірпи́чников, за замальовками Г. Корзухіної, локалізує цю знахідку як таку, що походить з території Київщини (Кирпичников 1973, с. 76, рис. 42). Аналогічні ви-

Таблиця 2. Каталог знахідок тильників канчука з характерним виступом XI—XIII/XIV ст. із території Східної Європи  
Table 2. Catalogue of finds of the whip rommels with a protrusion of the XI—XIII/XIV c. from the territory of Eastern Europe

| №  | Походження                         | Група / Тип /<br>Підтип | Кількість | Місце знахідки, комплекс                       | Керівник досліджень чи колекція | Джерело інформації                                             |
|----|------------------------------------|-------------------------|-----------|------------------------------------------------|---------------------------------|----------------------------------------------------------------|
| 1  | Набутів, уроч. Очаків (Дерновий)   | I.2.1                   | 1         | городище, к/ш                                  | В. Гезе, 1903 р.                | Гезе 1904, с. 91; B5352                                        |
| 2  | Кононча, уроч. Замковише (Товаров) | I.2.1                   | 1         |                                                |                                 | Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 3;                             |
|    |                                    | I.3.1                   | 1         | городище, к/ш                                  | В. Хвойка, 1899 р.              | B611/1<br>B4744                                                |
|    |                                    | I.4                     | 1         |                                                |                                 | Шовкопляс 1971, с. 194, рис. 2: 12;<br>B611/2                  |
| 3  | Шарки (Торчеськ)                   | II.1                    | 1         | городище, к/ш                                  | В. Хвойка, 1901 р.              | B4608/37                                                       |
| 4  | Княжа гора (Ролень)                | II.4                    | 1         | городище (?)                                   | М. Біляшівський, 1891—1892 рр.  | B25/1315                                                       |
| 5  | Пекарі                             | II.3.1                  | 1         | випалкова знахідка                             | Колекція Б. Ханенка             | Ханенко, Ханенко 1902, табл. II: 408                           |
| 6  | Росава                             | I.2.2                   | 1         | III, курган, сер. XII — п. п. XIII ст.         | Е. Вітковський, 1858—1860 рр.   | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 20                                  |
|    |                                    | I.2.1                   | 1         | IV, курган, сер. XII — п. п. XIII ст.          | Самоковасов, 1877 р.            | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 21                                  |
| 7  | Забара                             | I.2.2                   | 1         | впускне поховання з домовиною                  | М. Бранденбург, 1894 р.         | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 22                                  |
| 8  | Воїнь                              | I.1.2                   | 2         |                                                |                                 | Сергеева 2015, с. 141, рис. 16: 5, 6                           |
|    |                                    | I.3.1                   | 2         | городище, к/ш XI—XII ст.                       | В. Довженок, 1956—1959 рр.      | Сергеева 2015, с. 141, рис. 16: 7, 8                           |
|    |                                    | заготовка I.4           | 1         |                                                |                                 | Сергеева 2015, с. 141, рис. 4: 6                               |
| 9  | Шевченко                           | I.2.2                   | 1         | впускне поховання, XI—XII ст.                  | Є. Черненко, 1965 р.            | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 23                                  |
| 10 | Мирне                              | I.2.2                   | 1         | впускне поховання, XI—XII ст.                  | М. Даниленко, 1992 р.           | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 24                                  |
| 11 | Пришиб                             | I.2.2                   | 1         | впускне поховання, кін. X—XI ст.               | С. Брагаченко, 1978 р.          | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 19                                  |
| 12 | Зрубне                             | I.2.1                   | 1         | курган розграбований, XIII—XIV ст.             | О. Євлевський, 1992             | Чхайдзе 2016, с. 358, рис. 18                                  |
| 13 | Рогощі (Оргош)                     | II.3.1                  | 1         | городище, к/ш X—XIII ст.                       | Д. Білфельд, 1949 р.            | Блажевич, Бурло, Вітрик та ін. 2007, с. 194, рис. 153          |
| 14 | Чернігів                           | заготовка I.3.          | 1         | передгороддя, косторізна майстерня             | А. Казаков, 1987—2008 рр.       | Моша, Казаков 2011, с. 128, с. 177                             |
| 15 | Київ                               | I.3.1                   | 1         | Поділ, косторізна майстерня, п. — сер. XII ст. | М. Сагайдак, 2007—2008 рр.      | Сергеева 2012, с. 18, рис. 2: 1                                |
| 16 | Райки                              | II.??                   | 1         | городище, к/ш XII — сер. XIII ст.              | Т. Мовчанівський, 1929—1935 рр. | Кирпичников 1973, каталог, № 35 (за свідченнями Г. Корзуніної) |

|    |                       |       |   |                                                   |                                      |                                                                      |
|----|-----------------------|-------|---|---------------------------------------------------|--------------------------------------|----------------------------------------------------------------------|
| 17 | Пересопниця           | П.4   | 1 | городище, із заповнення рову                      | М. Федоришин, 2014 р.                | Федоришин 2015, с. 149, рис. 1                                       |
| 18 | Шепетівка (Ізяславль) | П.4   | 2 | городище, к/ш XII — п. п. XIII ст.                | М. Каргер, 1957—1959 рр.             | Кирпичников 1978, с. 83, рис. 3; Кирпичников 1966, каталог, № 49, 50 |
| 19 | Гринчук               | І.2.2 | 1 | городище, к/ш XII—XIII ст.                        | С. Пачкова, 1974—1976 рр.            | Пачкова 1979, с. 84, рис. 3: 1                                       |
| 20 | Крилос (Галич)        | П.2.2 | 1 | курган 1, X ст.                                   | Я. Пастернак, 1935 р.                | Кирпичников 1973, каталог, № 35                                      |
| 21 | Теребовля             | І.2.2 | 1 | городище, к/ш                                     | Львівський історичний музей          | Kotowicz 2006, с. 34                                                 |
| 22 | Чорнівка (Василев)    | П.3.2 | 1 | городище, п. п. XIII ст.                          | І. Возний                            | Возний, Федорук 2012, с. 64, рис. 2, 3                               |
| 23 | Сокаль (околиці ?)    | П.4   | 1 | городище, п. п. XIII ст.                          | Пивоваров 2012, с. 33, рис. 2, 4     | Пивоваров 2012, с. 33, рис. 2, 4                                     |
| 24 | Звенигород            | П.3.1 | 1 | випалкова знахідка                                | Пенегірич 1990, с. 170, рис. 40: 6   | Пенегірич 1990, с. 170, рис. 40: 6                                   |
| 25 | Гродка над Бугом      | І.2.1 | 1 | городище, к/ш (північна частина околиного міста)  | І. Свешніков, 1987 р.                | Гупало 2014, рис. 32:7                                               |
| 26 | Чермно (Червен)       | П.3.1 | 3 | городище                                          | А. Коковський, 1986 р.               | Kotowicz 2006, с. 34; rys. 7: 1, 2                                   |
| 27 | Клінцовка 1           | П.4   | 1 | городище                                          | В. Кулаков, 1977 р.                  | Baginska, Piotrowski, Wotoszyn 2012, s. 374                          |
| 28 | Холми                 | П.3.1 | 1 | курганний могильник, XI — поч. XII ст.            | Кулаков 1978, с. 19                  | Кулаков 1978, с. 19                                                  |
| 29 | Межотне               | П.2   | 1 | курганний могильник, XI — поч. XII ст.            | В. Кулаков, 1977 р.                  | Кулаков 1978, с. 19                                                  |
| 30 | Ерсіка                | П.3.2 | 1 | городище, к/ш XII—XIII ст.                        | 2010 р.                              | Широухов 2014, с. 400                                                |
|    |                       | І.3.1 | 1 | городище, к/ш XII—XIII ст.                        | Е Грицовець, 2005 р.                 | Широухов 2014, с. 400                                                |
|    |                       | П.1   | 1 | городище, к/ш XII—XIII ст.                        | А. Вілпайне, 2011 р.                 | Широухов 2014, с. 400                                                |
|    |                       | П.2   | 1 | Неревський розкоп, XI—XII ст.                     | А. Аршиховський, 1951—1960 рр.       | Мелведєв 1959, рис. 20: 3                                            |
|    |                       | І.2.2 | 1 | Неревський розкоп, XI—XII ст.                     | А. Аршиховський, 1951—1960 рр.       | Мелведєв 1959, рис. 20: 4                                            |
|    |                       | І.3.1 | 1 | Неревський розкоп, XI—XII ст.                     | А. Аршиховський, 1951—1960 рр.       | Мелведєв 1959, рис. 20: 2                                            |
|    |                       | П.3.2 | 1 | Троїський розкоп, XII ст.                         | А. Аршиховський, 1951—1960 рр.       | Мелведєв 1959, рис. 20: 1                                            |
|    |                       | І.1.1 | 1 | Троїський розкоп, XII ст.                         | В. Янін, 1973—1986 рр.               | Колчин, Янін, Ямщиков, с. 77, № 146                                  |
| 31 | Новгород              | І.3.2 | 6 | Троїський розкоп, XI—XII ст.                      | В. Янін, 1973—1986 рр.               | Колчин, Янін, Ямщиков, с. 88, № 168                                  |
|    |                       | І.2.1 | 1 | Троїський розкоп, п. чв. XII ст.                  | В. Янін, 1973—1986 рр.               | Колчин, Янін, Ямщиков, с. 88—91, №№ 165, 166, 169 — 172              |
|    |                       | П.4.  | 1 | Троїський розкоп, п. чв. XII ст.                  | П. Гайдюков, 1996 р.                 | Андрієнко 2006, рис. 2: 10                                           |
| 32 | Рюрикове              | І.2.2 | 1 | Троїський розкоп, ост. чв. XI ст. — поч. XIII ст. | П. Гайдюков, 1996 р.                 | Кирпичников, Гайдюков 1997, с. 186, рис. 1                           |
| 33 | Шатуні                | І.2.2 | 1 | городище, к/ш XI ст.                              | Е. Носов                             | Кирпичников, Гайдюков 1997, с. 186, рис. 1                           |
| 34 | Каблюково             | П.2   | 1 | городище, к/ш                                     | Е. Носов                             | Артемьев, Молчанов 1995, с. 188, рис. 2: 3                           |
|    |                       | П.3.1 | 1 | городище, к/ш XII—XIII ст.                        | 1900 р.                              | Кирпичников 1973, каталог, № 23                                      |
| 35 | Слобідське (Домогош)  | П.2.  | 1 | городище, к/ш сер. XII — сер. XIII ст.            | П. Савельєв, 1853 р.                 | Кирпичников 1973, каталог, № 20                                      |
| 36 | Москва                | І.2.2 | 1 | Красна площа, к/ш XIII ст.                        | Т. Нікольська, 1964—1967 рр.         | Нікольська 1972, с. 8, рис. 3: 15                                    |
|    |                       | І.2.2 | 1 | Красна площа, к/ш XIII ст.                        | Л. Беляєв, А. Векслер, 1980—1990 рр. | Беляєв, Векслер 1996, с. 117, рис. 3: 7                              |

| №  | Походження         | Група / Тип / Підтип | Кількість | Місце знахідки, комплекс                                                                       | Керівник досліджень чи колекція       | Джерело інформації                                              |
|----|--------------------|----------------------|-----------|------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------|-----------------------------------------------------------------|
| 37 | Беседи 2           | II.2                 | 1         | курганний могильник, кін. XI — сер. XII ст.; в центральній частині розораного скупчення кісток | М. Гоняний, 2015—2016 рр.             | Сарачева, Гоняний, Аносов 2018, с. 137, рис. 8: 7               |
| 38 | Городище (Клещин)  | II.3.1               | 1         | городище, посад, к/ш X — поч. XII ст.                                                          | М. Макаров, 2015 р.                   | Макаров 2016, с. 183, рис. 2: 1                                 |
| 39 | Нікольське III     | II.3.1               | 1         | курганний могильник, кург. 9, похов. 3, XI — поч. XII ст.                                      | М. Макаров, 1981 р.                   | Макаров 1989, с. 78, рис. 2: 4                                  |
| 40 | Смоленськ          | II.2                 | 2         | П'ятницький кінець, к/ш XII—XIII ст.                                                           | Р. Нигматуллін, 2003 р.               | Нигматуллін, Гусаков, Зубарев и др. 2004, с. 182, рис. 19: 1, 2 |
| 41 | Новогрудок         | заготовка I.4        | 1         | городище, будівля 21, XII—XIII ст.                                                             | Ф. Гуревич, 1957—1967 рр.             | Гуревич 1981, рис. 19: 11                                       |
|    |                    | I.3.1                | 1         | городище                                                                                       | В. Соболев                            | Сергеева 2015, с. 58                                            |
| 42 | Стара Рязань       | I.2.1                | 2         | городище, розкоп 17, XII — сер. XIII ст.                                                       | В. Даркевич, 1974—1979 рр.            | Даркевич, Борисевич 1995, табл. 53: 1                           |
|    |                    |                      |           | городище, розкоп 13, XII — сер. XIII ст.                                                       | Даркевич, Борисевич 1995, табл. 10: 8 |                                                                 |
| 43 | Саркел             | I.1.1                | 3         | городище, к/ш X — поч. XI ст.                                                                  | Флерова 2001, с. 62, рис. 20: 5, 6, 8 |                                                                 |
|    |                    | I.1.2                | 2         | к/ш X — поч. XI ст.                                                                            | Флерова 2001, с. 62, рис. 20: 4, 7    |                                                                 |
|    |                    | I.3.1                | 1         | к/ш, XI — поч. XII ст.                                                                         | Флерова 2001, с. 62, рис. 20: 12      |                                                                 |
|    |                    | I.2.2                | 3         | к/ш, XII ст.                                                                                   | Флерова 2001, с. 62, рис. 20: 9—11    |                                                                 |
| 44 | Танаїс             | I.1.2                | 1         | впускне підбійне поховання, XI ст.                                                             | П. Ларенок, 1981—1995 рр.             | Чхаїдзе 2016, с. 357, рис. 16                                   |
| 45 | Соніно             | I.2.1                | 1         | впускне поховання, XIII — п. XIV ст.                                                           | В. Максименко, 1972 р.                | Чхаїдзе 2016, с. 357                                            |
| 46 | Маяк II            | I.2.2                | 1         | впускне поховання, др. пол. XII — п. XIII ст.                                                  | І. Парусімов, 1982 р.                 | Чхаїдзе 2016, с. 357, рис. 14                                   |
| 47 | Камішеваха         | I.2.1                | 1         | поховання розграбоване                                                                         | Б. Раєв, 1974                         | Чхаїдзе 2016, с. 357                                            |
| 48 | Рясний II          | I.2.1                | 1         | впускне поховання, др. пол. XII — п. XIII ст.                                                  | В. Ларенок, П. Ларенок, 1988 р.       | Чхаїдзе 2016, с. 357, рис. 17                                   |
| 49 | Харінка            | I.2.1                | 1         | І, курган, XII—XIII ст.                                                                        | А. Атарвін, 1977 р.                   | Чхаїдзе 2016, с. 356, рис. 11                                   |
| 50 | Балабинський       | I.2.1                | 1         | II, курган, XIII — п. п. XIV ст.                                                               | А. Узянов, 1975 р.                    | Чхаїдзе 2016, с. 356, рис. 12                                   |
|    |                    | I.2.2                | 1         | впускне поховання                                                                              | В. Зелідіна, 1977 р.                  | Чхаїдзе 2016, с. 357, рис. 13                                   |
| 51 | Лола II            | I.2.1                | 1         | впускне поховання, XI—XIII ст.                                                                 | І. Сініцин, У. Ерднієв, 1963 р.       | Чхаїдзе 2016, с. 356, рис. 8                                    |
| 52 | Восточний Манич II | I.2.1                | 1         | впускне поховання, 68/1, XII—XIII ст.                                                          | І. Сініцин, У. Ерднієв, 1966 р.       | Чхаїдзе 2016, с. 356, рис. 9                                    |

|         |                               |  |                              |            |                                              |                                  |                                                 |
|---------|-------------------------------|--|------------------------------|------------|----------------------------------------------|----------------------------------|-------------------------------------------------|
| 53      | Улан-Ерте II                  |  | I.2.1                        | 1          | впускне поховання, XII—XIII ст.              | С. Васюткін, П. Кольцов, 1990 р. | Чхаїдзе 2016, с. 356, рис. 10                   |
| 54      | Бережновка II                 |  | I.2.1                        | 1          | впускне поховання, XI—XIII ст.               | І. Сінцін, 1955 р.               | Чхаїдзе 2016, с. 355, рис. 6                    |
| 55      | Калиновський                  |  | I.2.1                        | 1          | впускне поховання, XIII—XIV ст.              | В. Шилов, 1954 р.                | Чхаїдзе 2016, с. 355, рис. 7                    |
| 56      | Кастирка VI                   |  | I.2.1                        | 1          | впускне поховання, XIII—XIV ст.              | В. Житніков, 1984 р.             | Чхаїдзе 2016, с. 356                            |
| 57      | Большеналовський IX           |  | I.2.1                        | 1          | впускне поховання (жіноче), сер. XI—XII ст.  | В. Рогулєв, 2008 рр.             | Чхаїдзе 2016, с. 357, рис. 15                   |
| 58      | Вишневе (побл. суч. Саратова) |  | II.5                         | 1          | впускне поховання, др. пол. XIV ст.          | І. Дремов, 1983 р.               | Дремов 1985, с. 243—245, рис. 2, 1              |
| 59      | Увек (суч. Саратов)           |  | I.2.2                        | 1          | городище, к/ш, др. пол. XIII—XIV ст.         | Л. Недашковський                 | Недашковський, Моржерин 2020, с. 480, рис. 3: 4 |
| 60      | Біляр                         |  | II.2                         | 26 + фр-ти | городище, к/ш XI—XIII ст.                    | А. Халіков, Ф. Хузин             | Хузин 1985, с. 87, табл. XXXIV: 11              |
|         |                               |  | II.3.1                       |            |                                              |                                  |                                                 |
|         |                               |  | студка ливарної форми II.3.1 |            |                                              |                                  |                                                 |
|         |                               |  | I.2.1                        |            |                                              |                                  |                                                 |
|         |                               |  | I.2.2                        |            |                                              |                                  |                                                 |
| 61      | Болгар                        |  | I.3.2                        | 1          | городище, розкоп 2, будівля 2, п. п. XIV ст. | А. Смирнов, 1964 1965 рр.        | Воскресенський, Смирнов 1966, с. 247, рис. 2    |
|         |                               |  | I.2.1                        | 1          | городище, к/ш XI—XII ст.                     | М. Полубояринова, 1983 р.        | Полубояринова 1986, с. 258, рис. 3              |
|         |                               |  | II.5                         | 1          | поселення, к/ш XIV ст.                       | А. Негін, 2006 р.                | Негін 2008, с. 64, рис. 1                       |
|         |                               |  | II.1                         | 1          | городище, к/ш XIII ст.                       | В. Лапшин, 1993—1997 рр.         | Лапшин 2009, рис. 73: 5                         |
|         |                               |  | II.1                         | 1          | городище, к/ш                                | Г. Белорибкін, 1998—2000 рр.     | Белорибкін 2001, с. 159, рис. 97: 5             |
| 62      | Копніно I                     |  | II.3.1                       | 1          | випалкова знахідка                           |                                  | Белавин 2000, с. 119, рис. 57: 1                |
| 63      | Твер                          |  | II.3.2                       | 1          | випалкова знахідка                           |                                  | Белавин 2000, с. 119, рис. 57: 2                |
| 64      | Золотарівка                   |  | I.2.2                        | 1          | городище, к/ш                                |                                  | Белавин 2000, с. 119, рис. 57: 3                |
| 65      | Федорово                      |  |                              |            |                                              |                                  |                                                 |
| 66      | Михалево                      |  |                              |            |                                              |                                  |                                                 |
| 67      | Аношкар                       |  |                              |            |                                              |                                  |                                                 |
| Всього: |                               |  |                              | 131        |                                              |                                  |                                                 |

роби нам невідомі, але найбільш морфологічно наближений походить з Чорнівського городища. Тильник має округлу в перетині втулку, покритий сріблом та декорований циркулярним та геометричним орнаментом з рельєфними валиками, і за матеріалами пам'ятки датується першою половиною XIII ст. (рис. 3: 28) (Возний, Федорук 2012, с. 64, рис. 2: 3).

Окремо варто згадати про зооморфне завершення руків'я, що має приблизно ж такі габарити як розглянуте вище, знайдене в нашаруваннях XII ст. Новгорода (Колчин, Янин, Ямшиков 1985, с. 77). Виріб надзвичайної художньої обробки і суттєво відрізняється від інших знахідок. Голівка орла декорована маленькими джгутиками у вигляді ліній, завитків та кружків, що композиційно утворюють очі та повторюють обриси дзьоба птаха. Подовжена втулка прикрашена різномісними завитками у вигляді рослинних пагінців. На голівці птаха знаходиться декілька кільцевих проушин, у найбільшій із яких вставлені кільця із шумлячими підвісками (рис. 3: 29).

Серед музейних матеріалів наявний ще один тильник, але виготовлений із світло-рожевої глини у вигляді голови птаха з довгим великим дзьобом, прикрашений врізаними лініями та колами на всій поверхні і наскрізним отвором для кріплення на руків'ї (Інв. № В 5351/457) (рис. 3: 34). Очевидно, розглядати цю знахідку як бойову не варто, найімовірніше, це була спроба реалістичної імітації тильника (габарити 70 × 65 мм) як дитячої іграшки. Виріб виявлений під час дослідження давньоруського селища Автунічі, відомого своєю керамічною продукцією та гончарними комплексами (Моця та ін. 1997, с. 57, рис. 22: 3).

Таким чином, на сьогодні відомі різні за своєю формою, матеріалом виготовлення та конструкцією тильники канчука. Всіх їх пов'язує наявність виступу, що забезпечував міцніший захват під час нанесення удару вершником, і в деяких випадках надавав певної візуальної схожості з голівкою птаха, або ж мав конкретні зооморфні (орнітологічні) риси. Очевидно, що до комплексу озброєння воїна як Русі, так і прилеглих земель, цей засіб управління конем і, водночас, ударна зброя, потрапляє з кочового середовища. Під художніми ідеями та технологіями ливарництва місцевих майстрів складові частини дещо змінюють свій конструктив та набувають дещо інших форм, відмінних від своїх «номадських» прототипів.

Найбільш виваженою типологією тильників вважаємо класифікацію Ф. Хузіна, а хро-

нологічну шкалу — В. Флерової, але з певними корективами (рис. 4). Частини руків'я діляться на групи за матеріалом виготовлення (кістка/ріг (I) та метал (II)) і типи за формою корпусу. Для групи I виділено чотири типи: тип 1 — кулясті сплюснені, інколи майже біконічні (1) та на втулці (2); тип 2 — бочкоподібні округлих (1) та витягнутих (2) пропорцій; тип 3 — із зооморфними рисами (1) та подовженою втулкою (2); тип 4 — прилаштовані під тильники природні вигини рогових відростків. П'ять типів нараховується у II групі: тип 1 — кулясті; тип 2 — бочкоподібні витягнутих пропорцій; тип 3 — зооморфні (1) та подовжені втулці (2); тип 4 — зі зрізаними кутами; тип 5 — зіркоподібні. Така класифікація доволі гнучка і в подальшому, із накопиченням нового матеріалу, доповнюватиметься, зокрема орнаментативними схемами. Вже зараз можна простежити різницю в іконографії на зооморфних завершеннях руків'я, а також згаданих вище відлитих виробів, що повторюють форми зразків давньоруської ударної зброї тощо.

Нижче подаємо каталог та карту зазначених знахідок зі східноєвропейського регіону (рис. 5; табл. 2).

- Андрієнко, А. В. 2006. Находки предметов снаряжения верхового коня и всадника (по материалам Троицкого раскопа). В: Янин, В. Л. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 20, Великий Новгород: Новгородский государственный объединённый музей-заповедник, с. 146–152.
- Артемьев, А. Р., Молчанов, А. А. 1995. Древнерусские предметы вооружения с княжескими знаками собственности. *Российская археология*, 2, с. 188–191.
- Белорыбкин, Г. Н. 2001. *Золотаревское поселение*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
- Беляев, Л. А., Векслер, А. Г. 1996. Археология средневековой Москвы (итоги исследований 1980–1990 годов). *Российская археология*, 3, с. 106–133.
- Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.
- Бліфельд, Д. І. 1955. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. В: Бібіков, С. М. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, Київ: АН УРСР, с. 12–21.
- Борисов, А. В. 2019. Давньоруське Поросся. Система заселення. Дисертація к. і. н. ІА НАНУ. Київ.
- Возний, І. П., Федорук, А. В. 2012. Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром. *Археологія*, 4, с. 62–73.
- Воскресенский, А. С., Смирнов, А. П. 1966. Археологическое исследование соборной мечети (Четырёхугольника) в Великих Болгарах. *Советская археология*, 1, Москва: Наука, с. 244–257.
- Гезе, В. Е. 1904. Раскопки на городище «Очаков» у д. Набутова. В: Беляшевский, Н. Ф. *Археологическая лето-*

- пись Южной России. Киев: Типография Н. А. Гирич, с. 82-124.
- Голэмбовская-Тобиаш, А. 2017. Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Сравнительный анализ. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9<sup>th</sup> — 16<sup>th</sup> century)*, Krakow, 7, s. 179—202.
- Гупало, В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Інститут українознавства НАН України.
- Гуревич, Ф. Д. 1981. *Древний Новгородок*. Ленинград: Наука.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли: XI—XIII вв.* Москва: Круг.
- Дрёмов, И. И., 1985. Погребение воина с джучидскими монетами. *Советская археология*, 4, Москва: Наука, с. 243-245.
- Измайлов, И. Л. 1997. *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X — нач. XIII вв.* Казань, Магадан.
- Кирпичников, А. Н. 1966. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, E1-36, Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1973. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—III вв. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, E1-36, Москва, Ленинград: Наука.
- Кирпичников А. Н. 1978. Массовое оружия ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии*, 155. Москва: Наука, с. 80-87.
- Кирпичников, А. Н., Гайдуков, П. Г. 1997. Булава «клевец» из раскопок Новгорода. В: Янин, В. Л. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 11, Великий Новгород: Новгородский государственный объединённый музей-заповедник, с. 186-187.
- Кызласов, И. Л. 1980. Кыпчаки и восстания енисейских племен в XIII в. *Советская археология*, 2, Москва: Наука, с. 80-93.
- Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.
- Кучера, М. П., Иванченко, Л. И. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Поросці. *Археологія УРСР*, 59, с. 67-79.
- Кучера, М. П., Иванченко, Л. И. 1998. Особливості городищ чорних клобуків Поросся. *Археологія*, 2, с. 100-104.
- Кулаков, В. И. 1978. Исследования в окрестностях г. Зеленоградска. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, с. 18-20.
- Лапшин, В. А. 2009 *Тверь в XIII—XV вв. (по материалам раскопок 1993—1997 гг.)*. Санкт-Петербург: ФФИИ СПбГУ.
- Ливох, Р. 2017. Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Каталог артефактов (выбор). In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9<sup>th</sup> — 16<sup>th</sup> century)*, Krakow, s. 163-178.
- Макаров, Н. А., Беляков, А. С. 1989 Кемский некрополь в северном Белозерье. *Краткие сообщения Института археологии*, 198. Москва: Наука, с. 75-84.
- Макаров, Н. А. 2016. Подвеска со знаком Рюриковичей из летописного Клещина. *Краткие сообщения Института археологии*, 242. Москва: ИА РАН, с. 180-190.
- Медведев, А. Ф. 1959. Оружие Новгорода Великого. В: Арциховский, А. В. *Труды Новгородской археологической экспедиции. Материалы и исследования по археологии СССР*, 65. Москва: АН СССР, с. 121-191.
- Моргунюв, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII веков*. Москва: Наука.
- Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: «Стародавній світ».
- Моця, О. П., Орлов, Р. С., Коваленко, В. П., Козловський, А. О., Пархоменко, О. В., Потапов, О. В., Покас, П. М. 1997. Поселення X—XIII ст. біля с. Автунічі. В: Моця, О. П., Коваленко, В. П., Петрашенко, В. О. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 34-69.
- Негин, А. Е. 2008. Навершие булавы-«клевец» с селища Копнино-1. В: Молев, Е. А. (ред.). *Нижегородские исследования по краеведению и археологии. Сборник научных и методических статей*, 11. Нижний Новгород: Нижегородский университет, с. 64-68.
- Недашковский, Л. Ф., Моржерин, К. Ю. 2020. Костяные изделия из Укека. В: Миргалеев, И. (ред.). *Золотоордынское обозрение*, 8 (3), с. 472-503.
- Никольская, Т. Н. 1972. О летописных городах в земле вятичей. *Краткие сообщения Института археологии*, 129, Москва: Наука, с. 3-13.
- Нигматуллин, Р. А., Гусаков, М. Г., Зубарев, Н. В., Козлов, А. И., Крутько, Д. В., Миненко, В. В., Пузакова, Г. С., Смирнова, М. Е., Тамбова, С. Ю. 2004. Работы Деснинской экспедиции. В: Седов, В. В. *Археологические открытия 2003*. Москва: Наука, с. 181-182.
- Осипенко, М. С. 2019а. Давньоруські зіркоподібні навершя булав із колекції Національного музею історії України. *Археологія*, 1, с. 105-117.
- Осипенко, М. С. 2019b. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*, 4, с. 72-89.
- Осипенко, М. С. 2019с. Середньовічні навершя булав зі зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України). В: Патриляк, Б. К. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України* [online], 4, с. 83-93. Режим доступу: <http://visnyk.nmiiu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Дата звернення 06.12.2020].
- Пачкова, С. П. 1979. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія УРСР*, 32, с. 78-96.
- Пенегирч, В. М. 1990. Оружие и снаряжение всадника. В: Черныш, А. П. (ред.) *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ: Наукова думка, с. 163-171.
- Пивоваров, С. В. 2012. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Держава та армія, 724. Львів: Вид-во «Львівська політехніка», с. 31-35.
- Плетнева, С. А. 1973. Древности Черных Клобуков. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, E1-19, Москва: Наука.
- Полубояринова, М. Д. 1986. Костяные детали снаряжения средневекового коня и лучника из Болгара. *Советская археология*, 2, Москва: Наука, с. 254-260.
- Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.
- Сарачева, Т. Г., Гоняный, М. И., Аносов, Д. В. 2018. Химико-технологическое исследование изделий из цветных металлов, обнаруженных на археологических памятниках в селе Беседы под Москвой. В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология Подмосковья:*

- Материалы научного семинара*, 14. Москва: Институт археологии РАН, с. 126-144.
- Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.
- Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан.
- Соловьев, А. И. 2003. *Оружие и доспехи*. Сибирское вооружение: от каменного века до средневековья. Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс.
- Федоришин, М. 2015. Булава «клевец» чи булава «гачок»? В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія & Фортифікація*. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, с. 147-150.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Археологические памятники, Москва: МГУ.
- Флерова, В. Е. 2001. *Резная кость Юго-Востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло. По материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1902. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI—XIII вв.)*, V. Киев.
- Хузин, Ф. Ш. 1985. *Снаряжение всадника и верхового коня*. В: Халиков, А. Х. *Культура Буяра. Булгарские орудия труда и оружие X—XIII вв.* Москва: Наука, с. 193-213.
- Чхайдзе, В. Н. 2016. Костяные навершия плетей с отростком в погребениях средневековых кочевников восточноевропейских степей. В: Кызласов, И. Л. (ред.). *Степи Восточной Европы в средние века: Сборник памяти Светланы Александровны Плетневой*. Москва: Институт археологии РАН, с. 353-382.
- Шовкопляс, Г. М. 1971. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*, 1, Київ: Наукова думка, с. 191-195.
- Широухов, Р. А. 2014. Импорты древнерусских типов на территории Пруссков в X/XI—XIV вв. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва, Вологда: Древности Севера, с. 386-412.
- Bagińska, J., Piotrowski, M., Wołoszyn, M. 2012. Czerwień — gród między wschodem a zachodem od wiekiej polityki po życie codzienne (noty katalogowe). W: Bagińska, J (red.). *Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*. Tomaszów Lubelski, Leipzig, Lublin, Rzeszów, s. 333-444.
- Kotowicz, P. 2006. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady. *Wiśnik Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Держава та армія*, 571. Львів: Видавництво «Львівська політехніка», с. 18-47.

Надійшла 06.12.2020

М. С. Осипенко

Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология» Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

## ТЫЛЬНИКИ ПЛЕТИ СО СПЕЦИАЛЬНЫМ ВЫСТУПОМ XI—XIII вв. (по материалам Национального музея истории Украины)

Подчинения боевого коня воле всадника происходит путем использования упряжи и другого специального снаряжения, которые закреплялись на животном или приводились в действие человеком. Кроме этого, для более эффективного выполнения приказов управляющего, применялась плеть. В комплекс вооружения древнерусского воина плеть попала из кочевого среды, где она одновременно выступала и культовым атрибутом, и неким оберегом.

Строение плети предусматривало следующие составные части: бич, сплетенный из кожаных ремешков, кнутовища и рукоятки, которая в тыльной части заканчивалась набалдашником. На сегодняшний день известны различные по своей форме, материалу изготовления и конструкции тыльные части плети. Части рукоятки делятся на группы по материалу изготовления (кость/рог, металл), на типы по форме корпуса и, по возможности, на орнаментальные схемы. Всех их связывает наличие характерного выступа, который предотвращал выпадение кнутовища с кисти всадника и, в некоторых случаях, приобретал определенную визуальную схожесть с головкой птицы, или же имел конкретные зооморфные (орнитологические) черты.

Для костяных набалдашников (группа I) выделено четыре типа: шаровидные приплюснутые; бочкообразные округлых и вытянутых пропорций; с зооморфными чертами; пристроены под навершие естественные изгибы роговых отростков. Металлические набалдашники насчитывают пять типов (II группа): шаровидные; бочкообразные вытянутых пропорций; зооморфные; со срезанными углами; звездообразные.

В восточноевропейском регионе находки тыльников округлых, несколько приплюснутых форм с небольшими клювовидными отростками, начинают фиксироваться с X в., все изделия исключительно костяные. Во второй половине XI в. появляются круглые, шаровидные и бочкообразные набалдашники с удлинёнными выступами и продолжают бытовать и в последующие два столетия. Зооморфные навершия в виде головки птицы маленьких пропорций бытовали относительно недолго — XI — первая половина XII вв., а изделия на удлинённой втулке — XII — первая половина XIII вв. Набалдашники со срезанными углами датируются более широко, в пределах XII — XIII/XIV вв.

В Национальном музее истории Украины хранится восемь предметов, представляющих соответствующие навершия или их части, из них: две находки имеют неизвестное происхождение, а шесть — локализованы и происходят из древнерусских поселенческих структур XI—XIII вв. с территории Поросся: Набутов, Кононча, Шарки, Княжая Гора.

К л ю ч е в ы е с л о в а: плеть, снаряжение всадника, средневековое ударное вооружение, древнерусское оружие.

## HORSE WHIP POMMELS WITH A SPECIAL PROTRUSION OF THE XI–XIII CENTURIES

(Based on the Materials of the National Museum of History of Ukraine)

To bridge a riding war horse and subordinate it to the will of the rider is possible through the usage of harness and other special equipment, which were fixed on an animal or operated by a person. In addition, a whip was used to execute the orders of the rider more effectively. The whip occurred in the complex of weapons of the Ancient Rus warrior from a nomadic environment, where it simultaneously acted as a cult attribute and a kind of amulet.

The structure of the whip provided the following components: a whip woven made of leather straps, a whip-handle, which ended with a knob at the pommel. Nowadays, there are different whip pommels according to their shape, material of manufacture and construction. The parts of the handle are divided into groups due to the material of manufacture (bone/horn, metal), into types according to the body shape, and into ornamental schemes if possible. All of them are connected by the presence of a typical protrusion, which prevented the whip from falling out of the rider's hand and, in some cases, acquired a certain visual similarity to the head of a bird, or had specific zoomorphic (ornithological) features.

Four types are distinguished for bone knobs (group I): spherical flattened; barrel-shaped rounded and with elongated proportions; with zoomorphic features; attached to the heads of the natural curves of the horny outgrowth. Metal knobs are of five types (group II): spherical; barrel-shaped elongated; zoomorphic; with cut corners; star-shaped.

In the Eastern European region, finds of whip pommels with somewhat flattened forms and small beak-like outgrowths begin to be recorded from the X c. and all items are exclusively made of bone. The round, spherical and barrel-shaped knobs with elongated projections appear in the second half of the XI c. and continue to exist in the next two centuries. Zoomorphic knobs in the shape of a bird's head of small proportions existed for a relatively short time — XI — first half of the XII c., and items on an elongated socket — from the XII — first half of the XIII c. The knobs with cut corners are dated more widely, within the XII–XIII/XIV c.

The National Museum of the History of Ukraine contains eight items representing the corresponding pommels or their parts. Two finds are of unknown origin, and six are identified and come from Ancient Rus settlement structures of the XI–XIII c. from the territory of the Ros River region: Nabutiv, Kononcha, Sharky, Kniazha Hora.

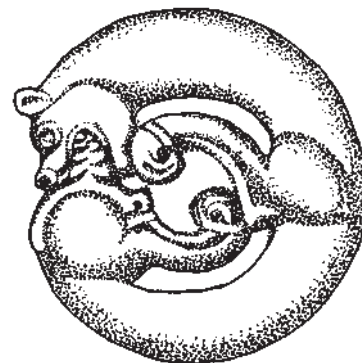
*Key words:* whip, rider's equipment, Medieval blunt weapon, Ancient Rus weapon.

## References

- Andrienko, A. V. 2006 Nakhodki predmetov snariazheniia verkhovogo konia i vsadnika (po materialam Troitskogo raskopa). In: Yanin, V. L. *Novgorod i Novgorodskaya zemlia. Istoriia i arkheologiya*, 20, Velikii Novgorod: Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinennyi muzei-zapovednik, p. 146–152.
- Artemev, A. R., Molchanov, A. A. 1995. Drevnerusskie predmety vooruzheniia s kniazheskimi znakami sobstvennosti. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 188–191.
- Belorybkin, G. N. 2001. *Zolotarevskoe poselenie*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.
- Beliaev, L. A., Veksler, A. G. 1996. Arkheologiya srednevekovoi Moskvy (itogi issledovaniia 1980–1990 godov). *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 106–133.
- Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheologii NAN Ukrainy*.
- Blifeld, D. I. 1955. Desnianska arkheolohichna ekspeditsiia 1949 r. In: Bibikov, S. M. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, Kyiv: AN URSR, p. 12–21.
- Borysov, A. V. 2019. *Davnoruske Porossia. Systema zaselennia*. Dysertatsiia k. i. n. IA NANU. Kyiv.
- Voznyi, I. P., Fedoruk, A. V. 2012. Viiskovy obludunok i sporiadzhennia vershnyka X–XIV st. na terytorii mizh Verkhnim Siretom i Serezhnim Dnistrom. *Arheologia*, 4, p. 62–73.
- Voskresenskii, A. S., Smirnov, A. P. 1966. Arkheologicheskoe issledovanie sobornoii mecheti (Chetyrehugolnika) v Velikikh Bolgarakh. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, Moskva: Nauka, p. 244–257.
- Geze, V. E. 1904. Raskopki na gorodishche Ochakov u d. Nabutova. In: Beliashevskii, N. F. *Arkheologicheskaia letopis Iuzhnoi Rossii*. Kyiv: Tipografiia N. A. Girich, p. 82–124.
- Golembovskaia-Tobiash, A. 2017. Pozdnekochevnicheskii mogilnik v Rosave. Novaia interpretatsiia. Sravnitelnyi analiz. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9<sup>th</sup> – 16<sup>th</sup> century)*, 7, Krakow, s. 179–202.
- Hupalo, V. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy.
- Gurevich, F. D. 1981. *Drevnii Novogradok*. Leningrad: Nauka.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniia stolitsa Riazanskoi zemli: XI–XIII vv.* Moskva: Krugie.
- Dremov, I. I., 1985. Pogrebenie voina s dzhuchidskimi monetami. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, Moskva: Nauka, p. 243–245.
- Izmailov, I. L. 1997. *Vooruzhenie i voennoe delo naseleniia Volzhskoi Bulgarii X – nach. XIII vv.* Kazan, Magadan.

- Kirpichnikov, A. N. 1966. Drevnerusskoe oruzhie. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. In: Karger, M. K. (ed.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-36, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1973. Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX-XIII vv. In: Karger, M. K. (ed.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-36, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov A. N. 1978. Massovoe oruzhiia blizhnego boia iz raskopok drevnego Iziaslavlia. *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii*, 155. Moskva: Nauka, p. 80-87.
- Kirpichnikov, A. N., Gaidukov, P. G. 1997. Bulava klevets iz raskopok Novgoroda. In: Yanin, V. L. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istorii i arkheologii*, 11, Velikii Novgorod: Novgorodskii gosudarstvennyi obiedinennyi muzei-zapovednik, p. 186-187.
- Kyzlasov, I. L. 1980. Kypchaki i vosstaniia eniseiskikh plemen v XIII v. *Sovetskaia arkheologii*, 2, Moskva: Nauka, p. 80-93.
- Kolchin, B. A., Ianin, V. L., Iamshchikov, S. V. 1985. *Drevnii Novgorod: prikladnoe iskusstvo i arkheologii*. Moskva: Iskusstvo.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arheologia URSS*, 59, p. 67-79.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1998. Osoblyvosti horodyshch chornykh klobukiv Porossia. *Arheologia*, 2, p. 100-104.
- Kulakov, V. I. 1978. Issledovaniia v okrestnostiakh g. Zelenogradsk. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*. Moskva: Nauka, p. 18-20.
- Lapshin, V. A. 2009 *Tver v XIII-XV vv. (po materialam raskopok 1993-1997 gg.)*. Sankt-Peterburg: FFII SPbGU.
- Livokh, R. 2017. Pozdnekochevnieskii mogilnik v Rosave. Novaia interpretatsiia. Katalog artefaktov (vybor). In: Nagirnyy, V. (ed.). *Colloquia Russica Series I, vol. 7. Rus and the world of the nomads (the second half of 9<sup>th</sup> — 16<sup>th</sup> century)*, 7, Krakow, p. 179-202.
- Makarov, N. A., Beliaikov, A. S. 1989 Kemsii nekropol v severnom Belozere. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 198. Moskva: Nauka, p. 75-84.
- Makarov, N. A. 2016. Podveska so znakom riurikovichei iz letopisnogo Kleshchina. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 242. Moskva: IA RAN, p. 180-190.
- Medvedev, A. F. 1959. Oruzhie Novgoroda Velikogo. In: Artsikhovskii, A. V. *Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 65. Moskva: AN SSSR, p. 121-191.
- Morgunov, Yu. Yu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X-XIII vekov*. Moskva: Nauka.
- Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnyi svit.
- Motsia, O. P., Orlov, R. S., Kovalenko, V. P., Kozlovskiy, A. O., Parkhomenko, O. V., Potapov, O. V., Pokas, P. M. 1997. Poselennia X-XIII st. bilia s. Avtunychi. In: Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., Petrashenko, V. O. (ed.). *Pivdenoruske selo IX-XIII st. (novi pamiatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, p. 34-69.
- Negin, A. E. 2008. Navershie bulavy-klevtsa s selishcha Kopnino-1. In: Molev, E. A. (ed.). *Nizhegorodskie issledovaniia po kraevedeniui i arkheologii. Sbornik nauchnykh i metodicheskikh statei*, 11. Nizhnii Novgorod: Nizhegorodskii universitet, p. 64-68.
- Nedashkovskii, L. F., Morzherin, K. Yu. 2020. Kostiane izdeliia iz Ukeka. In: Mirgaleev, I. (ed.). *Zolotoordynskoe obozrenie*, 8 (3), p. 472-503.
- Nikolskaia, T. N. 1972. O letopisnykh gorodakh v zemle viatichiei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 129, Moskva: Nauka, p. 3-13.
- Nigmatullin, R. A., Gusakov, M. G., Zubarev, N. V., Kozlov, A. I., Krutko, D. V., Minenko, V. V., Puzakova, G. S., Smirnova, M. E., Tambova, S. Iu. 2004. Raboty Desninskoi ekspeditsii. In: Sedov, V. V. *Arkheologicheskie otkrytiia 2003*. Moskva: Nauka, p. 181-182.
- Osypenko, M. S. 2019a. Davnoruski zirkopodibni navershia bulav iz koleksii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Arheologia*, 1, p. 105-117.
- Osypenko, M. S. 2019b. Metalevi kysteni davnoruskoj doby (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Arheologia*, 4, p. 72-89.
- Osypenko, M. S. 2019c. Serednovichni navershia bulav zi zrizanymy kutamy ta kuliastykh form (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). In: Patryliak, B. K. (ed.). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* [online], 4, s. 83-93. Available at: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Accessed 06 December 2020]
- Pachkova, S. P. 1979. Davnoruske horodyshche Hrynychuk na Dnistri. *Arheologia URSS*, 32, p. 78-96.
- Penegirich, V. M. 1990. Oruzhie i snariazhenie vsadnika. In: Chernysh, A. P. (ed.). *Arkheologiiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (rannkslavianskii i drevnerusskii periody)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 163-171.
- Pyvovarov, S. V. 2012. Metalevi navershia bulav z davnoruskykh pamiatok Bukovyny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika. Seriya: Derzhava ta armiia*, 724. Lviv: Vydavnytstvo Lvivska politekhnika, p. 31-35.
- Pletneva, S. A. 1973. Drevnosti Chernykh Klobukov. In: Karger, M. K. (ed.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-19, Moskva: Nauka.
- Poluboiarinova, M. D. 1986. Kostiane detali snariazheniia srednevekovogo konia i luchnika iz Bolgara. *Sovetskaia arkheologii*, 2, Moskva: Nauka, p. 254-260.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X-XIII st.* Rivne: PP DM.
- Saracheva, T. G., Goniany, M. I., Anosov, D. V. 2018. Khimiko-tekhnologicheskoe issledovanie izdelii iz tsvetnykh metallov, obnaruzhennykh na arkheologicheskikh pamiatnikakh v sele Besedy pod Moskvoy. In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arkheologiiia Podmoskovia: Materialy nauchnogo seminaru*, 14. Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 126-144.
- Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.
- Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv, Kharkiv: Maidan.
- Solovev, A. I. 2003. *Oruzhie i dospekhi. Sibirskoe vooruzhenie: ot kamennogo veka do srednevekovia*. Novosibirsk: INFOLIO-press.

- Fedoryshyn, M. 2015. Bulava klevets chy bulava hachok? In: Travinskyi, V. S. (red.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*. Kam'ianets-Podilskyi: Drukarnia Ruta, p. 147-150.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov*. *Arkheologicheskie pamiatniki*, Moskva: MGU.
- Flerova, V. E. 2001. *Reznaia kost Iugo-Vostoka Evropy IX-XII vekav: iskusstvo i remeslo. Po materialam Sarkela-Beloi Vezhi iz kolleksii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1902. *Drevnosti Pridneprovja. Epokha slavianskaia (VI-XIII vv.)*, V. Kiev.
- Khuzin, F. Sh. 1985. Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia. In: Khalikov, A. Kh. *Kultura Biliara. Bulgarskie orudiia truda i oruzhie X-XIII vv.* Moskva: Nauka, p. 193-213.
- Chkhaidze, V. N. 2016. Kostiane navershiia pletei s otrostkom v pogrebeniakh srednevekovykh kochevnikov vostochnoevropeskikh stepei. In: Kyzlasov, I. L. (ed.). *Stepi Vostochnoi Evropy v srednie veka: Sbornik pamiati Svetlany Aleksandrovny Pletnevoi*. Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 353-382.
- Shovkoplias, H. M. 1971. Davnoruski kistiani vyrobny z rozkopok V. V. Khvoiky. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*, 1, Kyiv: Naukova dumka, p. 191-195.
- Shiroukhov, R. A. 2014. Importy drevnerusskikh tipov na teritorii Prussov v X/XI-XIV vv. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX-XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva, Vologda: Drevnosti Severa, p. 386-412.
- Bagińska, J., Piotrowski, M., Wołoszyn, M. 2012. Czerwień — gród między wschodem a zachodem od wiekiej polityki po życie codzienne (noty katalogowe). W: Bagińska, J. (red.). *Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*. Tomaszów Lubelski, Leipzig, Lublin, Rzeszów, s. 333-444.
- Kotowicz, P. 2006. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanstwowym (VI — poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady. *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhnika. Serii: Derzhava ta armii*, 571. Lviv: Lvivska politekhnika, p. 18-47.



В. О. Забавін, С. Г. Небрат \*

## НОВІ ПОХОВАННЯ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ З ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

*Матеріали з розкопок поховальних пам'яток раннього залізного віку з Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа поповнюють порівняно нечисленну серію поховань передскіфського часу з басейну річок Азовського моря. Розглядаються особливості обрядово-інвентарного комплексу та деякі аспекти культурно-хронологічного характеру, духовної та матеріальної культури племен, які, на думку деяких дослідників, ототожнюються з історичними кіммерійцями.*

**Ключові слова:** Північно-Східне Приазов'я, Донецький кряж, ранній залізний вік, чорногорівська культура, кіммерійці.

### Вступ

Поховальні пам'ятки традиційно були головним джерелом для вивчення історії передскіфського періоду на території степів Північного Причорномор'я. Попри значне кількісне та якісне збільшення в останні десятиліття джерельної бази з кіммерійської проблематики, як і раніше, відчувається гострий дефіцит статей публікаційного характеру. Актуальним завданням для дослідників залишається як введення в науковий обіг матеріалів новітніх польових досліджень, так і публікація результатів старих розкопок.

Пропонована стаття покликана частково заповнити цей пробіл шляхом публікації поховальних пам'яток раннього залізного віку з

Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа. Старі матеріали з розкопок Маріупольської (Жданівської) археологічної експедиції (МАЕ) та матеріали новітніх досліджень археологічної експедиції Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) дозволять поповнити порівняно нечисленну серію пам'яток передскіфського часу з басейну річок Азовського моря, уточнити деякі аспекти культурно-хронологічного характеру, духовної та матеріальної культури племен, які, на думку деяких дослідників, ототожнюються з історичними кіммерійцями (рис. 1).

### Загальна характеристика досліджених пам'яток

1. **Калинівка, курган 1, похов. 1** (рис. 2: 1). У 1985 р. МАЕ під керівництвом В. К. Кульбаки в лівобережній заплаві р. Кальміус біля північної околиці с. Калинівка Новоазовського р-ну Донецької обл. було досліджено два кургани з курганної групи з п'яти насипів (Кульбака 1985). У зруйнованому кургані 1 висотою близько 3,0 м і діаметром 40 м (на момент розкопок висота насипу становила близько 0,5 м) у 8,4 м від R, під кутом 180°, на рівні 0,97 м від давнього горизонту виявлено поховання 1, впуснене в курган доби бронзи.

Поховання простежено з рівня 0,7 м над поховальним ґрунтом за виявленими над ним каміннями, що відкрилися після руйнування кургану будівельниками. Дно поховання на 0,25 м входило в материк. Поховання здійснено у вузькій прямокутній ямі розмірами 1,90 × 0,65 м. Довгою віссю яма орієнтована за лінією ЗхПнЗх—СхПдСх. Північна частина ями заповнена камінням. На дні ями, на підстилці коричневого тліну лежав кістяк дорослої люди-

\* ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, ORCID 0000-0001-7546-8319, [zabavinmdu@gmail.com](mailto:zabavinmdu@gmail.com)  
НЕБРАТ Сергій Геннадійович — магістр історії, заступник керівника археологічної експедиції Маріупольського державного університету, ORCID 0000-0003-1623-7283, [nebrat2007@ukr.net](mailto:nebrat2007@ukr.net)

ни, випростано на спині, з прямими ногами й руками, головою до ЗхПнЗх. Череп, кістки правої руки та правої частини грудної клітки відсутні. У заповненні ями зустрінуті переміщені гризунами кістки скелету (рис. 3).

**2. Староласпа, курган 5, похов. 3** (рис. 2: 2). У 1987 р. МАЕ на вододілі між двома балками, правими притоками р. Кальміус, на 2,0 км південно-західніше від с. Староласпа Тельманівського (Бойківського) р-ну Донецької обл. було досліджено курган 5 з курганної групи з 4 насипів (Кульбака 1987). У кургані 5 висотою 0,85 м і діаметром 16 м на 5,1 м від R, під кутом  $136^\circ$ , на рівні 0,84 м виявлено поховання 3, впущене в курган доби бронзи.

Поховання простежено в насипу з рівня давнього горизонту в підпрямокутній ямі розмірами близько  $2,0 \times 0,9$  м. Довгою віссю яма орієнтована за лінією ЗхПдЗх—СхПнСх. Північно-східна частина ями зрізана бульдозером. На дні лежав кістяк дорослої людини, випростано на спині, головою на ЗхПдЗх, з прямими ногами й руками, витягнутими вздовж тулуба, кистями біля таза. У північно-західному куті ями виявлено фрагмент кістки тварини. Біля лівого плеча похованого виявлено посудину 1, на захід від черепа — посудину 2 (рис. 4).

Посудина 1 — ліпна корчажка з вузьким горлом і опуклими боками, на високому піддоні. Вінце закруглене і відігнуте назовні. Без орнаменту. Зовнішня поверхня покрита широкими хаотичними розчісами. Висота посудини 21,1 см, висота горла 2,0 см, висота піддона 2,0 см, діаметр вінця 12 см, діаметр боків 20,2 см, діаметр дна 12 см. Поверхня світло-коричневого кольору. Боки оперізує чорна смуга нагару шириною близько 4,0 см (рис. 4: 2).

Посудина 2 — ліпний горщик невеликих розмірів тюльпаноподібної форми. Вінце відігнуте назовні, біля денця закраїна. Без орнаменту. Поверхня світло-коричневого кольору з чорними плямами нагару. Висота посудини 12,6 см, висота шийки 1,5 см, діаметр вінця 10,5 см, діаметр боків 11,5 см, діаметр денця 8,9 см (рис. 4: 3).

**3. Високе, курган 5, похов. 1** (рис. 2: 3). У 1988 р. МАЕ на вододілі між двома балками, правими притоками р. Грузська (ліва притока р. Кальміус), на 4,0 км північно-західніше від с. Високе Макіївської міськради Донецької обл. було досліджено шість курганів з курганної групи з сімома насипами (Кульбака 1988). У кургані 5 висотою 2,7 м і діаметром 35 м у 2,5 м від R, під кутом  $33^\circ$ , на рівні 0,97 м виявлено поховання 1, впущене в курган доби бронзи.



Рис. 1. Місцезнаходження досліджених пунктів

Fig. 1. Location of the studied points

Поховання було здійснене в насипу, контури ями не простежено. Кістяк дорослої людини лежав зібгано на лівому боці, головою до північний-схід. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, в тазостегнових суглобах — під тупим. Положення лівої руки простежити не вдалося, права рука під тупим кутом зігнута в лікті, кистю протягнута до колін. Череп лежав на лівому боці. За спиною похованого виявлено кремнієвий відщеп, біля кісток рук — брусок і фрагмент залізного виробу, під черепом — золота підвіска. На схід від черепа виявлено кістки тварини (рис. 5).

Інвентар (опис інвентарного комплексу цього поховання частково був наведений у публікації С. В. Махортих (2005а, с. 193—195, 198), але без посилання на відповідне першоджерело).

Кремнієвий відщеп підпрямокутної форми сірого кольору, непрозорий. Краї злегка підправлені дрібною ретушшю. Розміри  $4,3 \times 1,6 \times 0,7$  см (рис. 5: 2; 7: 9).

Брусок (точильний камінь) підпрямокутної форми із закругленими кутами, злегка розширений в нижній частині. З одного краю обламаний в давнину. Збереглася частина косоного отвору для підвішування діаметром 0,4 см. Колір сірий з дрібними блискучими вкрапленнями. Простежено сліди від довготривалого використання: брусок дуже сточений і заглажений, один край стоншений до 0,1 см. Розміри  $9,0 \times 2,0 \times 0,7$  см (рис. 5: 4; 7: 8).

Підвіска із золотої фольги у формі сферично вигнутого кільця, шириною 0,5 см. Кінці зімкнені, загострені. Зовнішній діаметр виробу

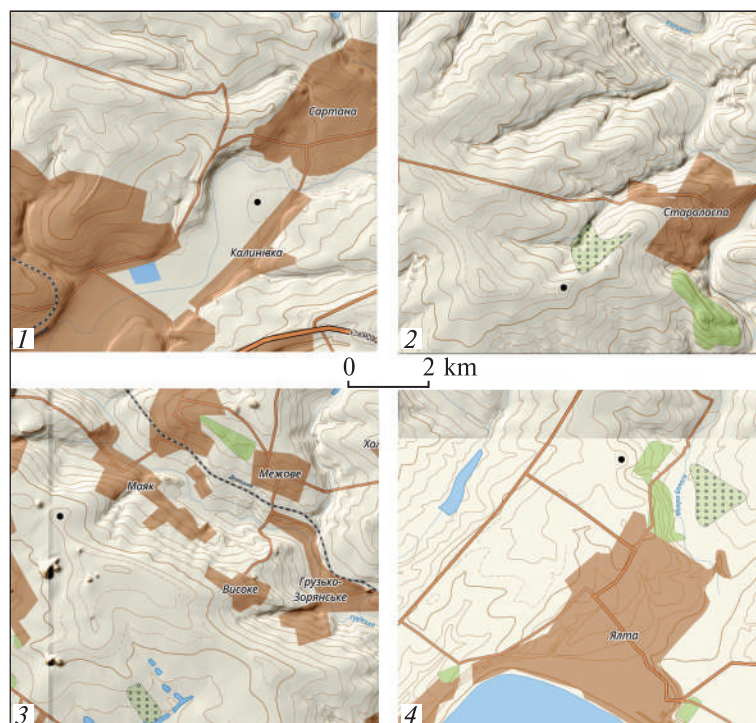


Рис. 2. Карта-схема розташування досліджених пунктів: 1 — Калинів-ка; 2 — Староласпа; 3 — Високе; 4 — Ялта

Fig. 2. Map-scheme of the location of the studied points: 1 — Kalynivka; 2 — Starolaspa; 3 — Vysoke; 4 — Yalta

бу 1,8 см, діаметр отвору близько 0,9 см. Колір світло-жовтий (рис. 5: 3; 7: 7).

Фрагмент залізного предмета неясного призначення виявлений біля кісток рук похованого.

**4. Ялта, курган 2, похов. 3** (рис. 2: 4). У 2019 р. АЕ МДУ на вододільному плато за 6,0 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами рр. Комишуватка і Мокра Білосарайка, за 1,85 км на північ від смт. Ялта Мангушського (Першотравневого) р-ну Донецької обл. був досліджений курган 2 в курганній групі з трьох насипів (рис. 8) (Забавін, Небрат 2019). У кургані висотою 1,02 м і діаметром 30 м у 0,9 м від R, під кутом 0°, на рівні 0,58 м виявлено кіммерійське поховання 3, впущене в курган доби бронзи (рис. 6).

Контури могильної ями не простежувалися, але, враховуючи розташування решток померлого, можна сказати впевнено, що розміри могили по дну були від 1,1 × 0,6 м. Перекриття могили, певно, було дерев'яним, на що вказує тлін від дерев'яної плахи або палки, простеженої на кістках померлого. Рештки дорослої людини лежали скорчено на лівому боці головою на південний схід. Кістки збереглися погано. Ноги в колінах зігнуті під гострим кутом, ліва нога в тазовому суглобі під прямим кутом, пра-

ва — під гострим. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кисть під правим стегном, права рука зігнута в лікті під прямим кутом.

На черепі небіжчика зберігся тлін чорного кольору, а також світло-коричневий тлін біля щелепи. На черепі було знайдено кістяний виріб. За потилицею, а також за 0,2 м на схід від голови небіжчика було знайдено дрібні вуглинки. На відстані 0,15 м на схід від черепа було знайдено кістки тварини над рештками бронзової обкладинки (обкладинок) на дерев'яній основі, можливо від дерев'яної чаші. Праворуч від небіжчика, за 0,15 м на північ від тазових кісток було знайдено шматок крейди чи вапняку. Під час збирання кісткових решток під черепом було знайдено уламки мініатюрної бронзової пластинки (підвіски) з невеликим отвором.

З похованням пов'язані фрагмент кістяного виробу, прикрашеного циркульним орнаментом та фрагмент залізного виробу, виявлені під час зачистки східного профілю центральної стратиграфічної бровки під орним шаром на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні в районі черепа поховання 3, яке було відкрито дещо пізніше.

Кістяний виріб циліндричної форми, виготовлений із добре обробленої зашліфова-

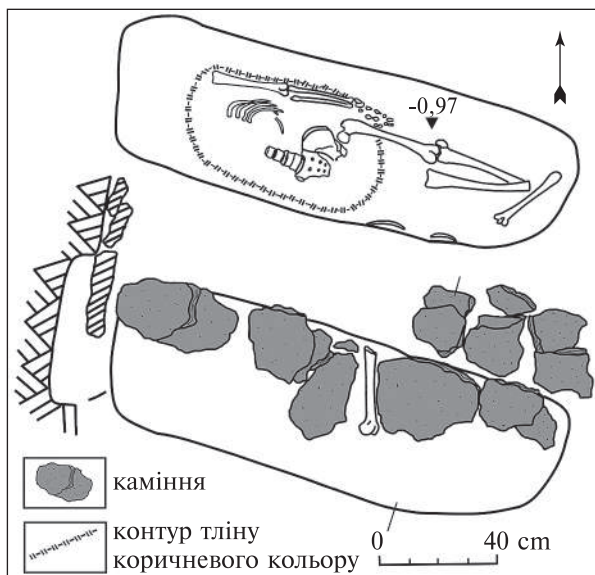


Рис. 3. Калинівка, курган 1, поховання 1. План поховання

Fig. 3. Kalynivka. Burial mound No. 1, burial No. 1. Burial plan

ної трубчастої кістки. Розміри виробу: висота 2,2 см, зовнішні діаметри 2,0—2,2 см; діаметри отворів 1,4 см (рис. 6: 2; 7: 1).

Уламок кістяного виробу циліндричної форми зберігся частково. Виріб, виготовлений із добре обробленої зашліфованої трубчастої кістки, прикрашений циркульним орнаментом. З внутрішньої сторони простежено тлін від зотлілого дерева та заліза. Розміри виробу, що реконструюються: висота 1,6 см; зовнішні діаметри 1,9—2,2 см; діаметри отворів 1,4 см (рис. 6: 3; 7: 3).

Дерев'яна посуда збереглася лише у вигляді дрібних уламків бронзового окуття. Бронзова обкладинка (обкладинки?) товщиною 0,06—0,08 см збереглася у вигляді невеличких фрагментів. На поверхні виробу простежуються залишки пуансонного орнаменту. Кріпилася накладка на дерев'яну основу за допомогою мініатюрних бронзових заклепок (збереглися два екземпляри). Розміри заклепок: довжина зовнішня 0,8 см; довжина внутрішня (відстань між головками) 0,6 см; діаметр стрижня 0,25 см; діаметр заставної головки 0,45 см; діаметр головки, що замикає 0,35 см (рис. 6: 4—5; 7: 5—6).

Бронзова пластинка (підвіска?) з отвором. Максимальні розміри виробу: висота 1,5 см, ширина 0,8 см; товщина 0,06 см; діаметр отвору 0,15 см (рис. 6: 7; 7: 4).

Залізний виріб зберігся фрагментарно. Ніжка виробу чітко визначається завдяки залишкам зітлілого дерева. Максимальні розміри виробу,

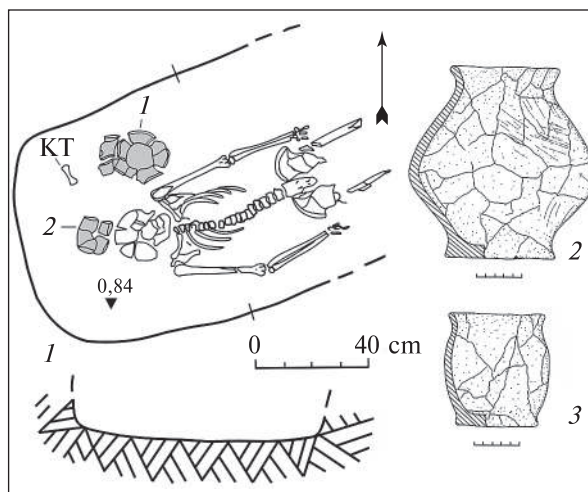


Рис. 4. Староласпа, курган 5, поховання 3. 1 — план поховання; 2 — горщик 1; 3 — горщик 2 (КТ — кістки тварин)

Fig. 4. Starolaspa. Burial mound No. 5, burial No. 3. 1 — Burial plan; 2 — Pot 1; 3 — Pot 2 (КТ — animal bones)

що збереглися: загальна довжина 3,0 см; довжина частини з ніжкою 2,3 см; ширина 1,1 см; товщина 0,4 см (рис. 6: 6). Серед знахідок — шматок крейди або вапняку округлої форми.

### Культурно-хронологічна інтерпретація матеріалів

Усі наведені поховальні пам'ятки за комплексом ознак належать до періоду раннього залізного віку та передують пам'яткам скіфського часу. Деякі дослідники інтерпретують їх як «кіммерійську» культуру (О. І. Тереножкін, С. В. Махортих, С. А. Скорий), інші зараховують їх до чорногорівської культури (О. Р. Дубовська, М. М. Дараган). Не ставлячи собі за мету написання історіографічного огляду «кіммерійської» проблеми у вітчизняній археології, зазначимо головне. У своїх роботах 1960-х рр., а згодом у фундаментальній праці «Кіммерійці» О. І. Тереножкін розділив усі доскіфські пам'ятки раннього залізного віку Північного Причорномор'я на два хронологічні горизонти (етапи): чорногорівський та новочеркаський, ототожнив носіїв цих двох культурних груп з історичними кіммерійцями, відомими за грецькими та близькосхідними письмовими джерелами. До чорногорівської групи пам'яток дослідник відніс ті поховання, для яких притаманна скорчена на лівому боці поза померлого з орієнтацією у східному напрямку. Хронологічні рамки чорногорівського етапу були визначені у межах 950—750 рр. до н. е.

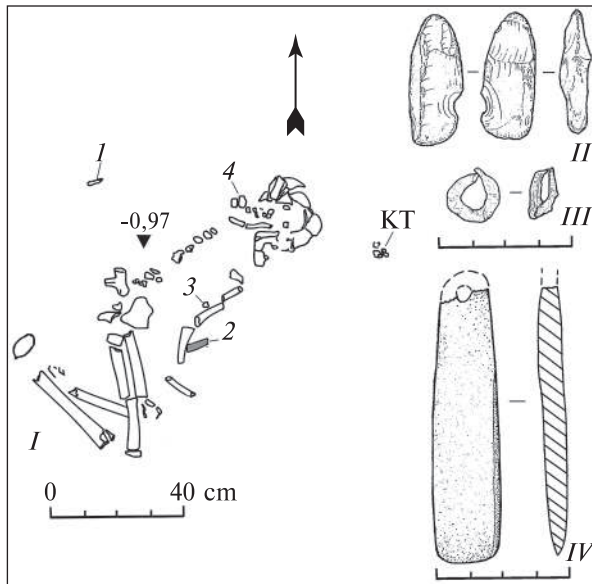


Рис. 5. Високе, курган 5, поховання 1. План поховання та інвентар (1 — кремій; 2 — брус; 3 — залишки залізного виробу; 4 — золота прикраса; КТ — кістки тварин)

Fig. 5. Vysoke. Burial mound No. 5, burial No. 1. Burial plan and inventory (1 — flint; 2 — beam; 3 — remnants of iron item; 4 — gold jewelry; KT — animal bones)

Другий, новочеркаський етап характеризувався похованнями з випростаним обрядом положення тіла та переважною орієнтацією у західному напрямку, які були датовані 750—650 рр. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 93—98; Дубовская 1997; Махортих, Скорый 2004; Черных, Дараган 2014, с. 345—348). Подібна думка панувала в історіографії до 1990-х рр. О. Р. Дубовська, проаналізувавши речовий комплекс джерел «новочеркаської» групи пам'яток, дійшла висновку про майже повну відсутність у степовому Північному Причорномор'ї діагностичних знахідок, подібних тим, що були знайдені у новочеркаському скарбі. Зіставлення «чорногорівських» матеріалів з «новочеркаськими» (за О. І. Тереножкіним) дало можливість дослідниці припустити, що останні безпосередньо пов'язані з «чорногорівськими». Всі ці спостереження дозволили авторці наполягати на відсутності «новочеркаської» групи пам'яток. Ті комплекси, які визначались як «новочеркаські», отримали статус «пізньочорногорівських», своєю чергою, «чорногорівські» комплекси О. Р. Дубовською визначалися як «ранньочорногорівські» (Дубовская 1997, с. 199).

Погляди дослідниці були як підтримані іншими дослідниками, так і зустріли критику з боку С. В. Махортих та С. А. Скорого. Зокрема С. В. Махортих підтримує погляди О. І. Тереножкіна, виділяючи чорногорівську та но-

вочеркаську групу пам'яток, ототожнюючи їх з історичними киммерійцями. Щоправда, на відміну від О. І. Тереножкіна, він вважає ці дві групи пам'яток синхронними (Черных, Дараган 2014, с. 345—348).

Таким чином, поховання, відкриті біля Калинівки та Староласпи, інтерпретуються авторами як киммерійські пам'ятки новочеркаського типу (за О. І. Тереножкіним та С. В. Махортих) або як поховання пізнього етапу чорногорівської культури (за О. Р. Дубовською та М. М. Дараган). Поховання з Високого та Ялти можна визначати як комплекси чорногорівського етапу (за О. І. Тереножкіним) чи чорногорівської групи киммерійської культури (за С. В. Махортих), або як пізньочорногорівські (за О. Р. Дубовською та М. М. Дараган).

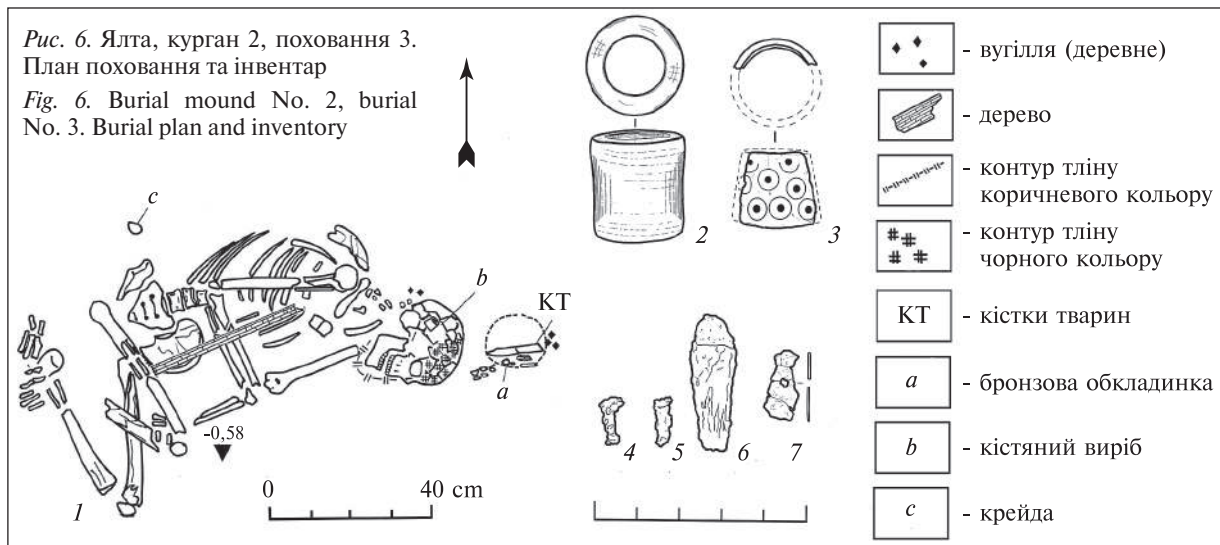
### Деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу

Поховальний інвентар з пам'яток Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа початку ранньої залізної доби представлений речами, виготовленими з різних матеріалів (залізо, бронза, золото, камінь, дерево, кістка тощо).

**Дерев'яний посуд.** Головні положення сучасної історіографії та розгорнутий аналіз різних точок зору з проблематики дерев'яного посуду були наведені в роботах багатьох дослідників (Дубовская 1993, с. 142; Махортих 2008, с. 293; Мінакова 2012; 2017), що звільняє нас від необхідності повторення подібної процедури.

Зазначимо лише, що вперше на таку категорію бронзових виробів, як окуття дерев'яних посудин, звернула увагу О. О. Кривцова-Гракова (1949, с. 4—5). Функціональне призначення металевих накладок (оковок) завжди викликало жваву дискусію серед дослідників. Так, Є. К. Максимов припустив, що подібні платівки використовувалися виключно з утилітарною метою — для лагодження посуду, що тріснув (1956, с. 120—122). Слідом за К. Ф. Смирновим (1960, с. 246) у 1970—1980 рр. комплекси з дерев'яними посудинами, що мають металеві накладки, знову привернули увагу дослідників (Ковалева 1981, с. 65—66; Отрощенко 1976, с. 186—187 та ін.).

Як відомо, ця категорія матеріальної культури відрізняється поганим збереженням і не завжди може бути використана як повноцінне джерело під час різного роду реконструкцій. У деяких випадках єдиним індикатором присутності дерев'яного посуду в похованнях є металеві деталі його декорування, а також



деталі кріплення декоративних елементів. До конструктивних елементів належать бронзові/мідні накладки або оковки (іноді із залишками дерева), цвяшки або заклепки, можливо, колечка для підвішування. За цими металевими елементами найчастіше фіксується дерев'яний посуд у поховальних комплексах, саме тому вони використовуються найчастіше для вирішення ряду технологічних і культурно-хронологічних питань. Наявність дерев'яної посудини у ялтинському похованні вдалося зафіксувати саме за мініатюрними бронзовими заклепками та дрібними уламками бронзового окуття.

Традиція виготовлення дерев'яного посуду на півдні Східної Європи існувала протягом всієї доби бронзи, починаючи з раннього періоду. У передскіфський період в матеріальній культурі ранніх кочівників традиція виготовлення дерев'яного посуду відроджується з новою силою й отримує свій подальший розвиток у скіфського і сарматського населення (Дудин 2009, с. 125). Дерев'яні посудини в кіммерійських/чорногорівських комплексах Північного Причорномор'я, за спостереженнями дослідників, досить часте явище. Питомо вага поховань з дерев'яним посудом за різними даними становить 13—16 % всього масиву (Махортых 2008, с. 138; Отрошенко 1989, с. 112).

**Кістяні вироби** заслуговують на особливу увагу. Типологічно близькі за формою вироби відомі за матеріалами пам'яток доби пізньої бронзи. Для прикладу наведемо декорований роговий виріб, який походить зі зруйнованого поховання зрубної культури біля м. Дмитрова (сучасний Мирноград) на Донеччині. Од-

ним з елементів декору, нанесеного на виріб, є кола з крапкою в центрі (циркульна орнаментация?). Як аналогії В. І. Кузіним-Лосєвим були наведені орнаментовані кістяні циліндри з Карпато-Дунайського регіону та Східної Європи (Кузин-Лосев 2011, с. 220—222). Кістяні циліндричні вироби було знайдено у зрубних похованнях на Сіверському Дінці та Доні: Ріпний I, курган 7, поховання 4 та Холодний, курган 1, поховання 7 (Глебов 2004, с. 89—90, с. 129; Парусимов 2004, с. 39—40, 51). Близька територіально аналогія кістяному виробу з ялтинського поховання походить із розкопок у західному Приазов'ї біля с. Луганське (Запорізька обл.). Тут у соціально значущому похованні дорослої людини (курган 2, поховання 1) був знайдений кістяний предмет у формі усіченого конуса із залощеною поверхнею (Самар, Антонов 1994).

Найближчою аналогією за географічною та культурно-хронологічною ознаками можна вважати знахідку з Донецького кряжа зі зруйнованого «кіммерійського» поховання з кургану біля с. Луганське (Донецька обл.). Виріб являв собою «трубку», виготовлену з невеликої трубчастої кістки (Шаповалов 1971, с. 192). Пошук аналогій наштовхнув нас на ще один комплекс, який належить до чорногорівської культури. У похованні біля с. Зольне (передгірний Крим) був виявлений короткий кістяний циліндр з наскрізним отвором, довжина його 2,4 см, діаметр 1,4 см, діаметр порожнини 1,5 см. Циліндр прикрашений різьбленням у вигляді хвилеподібних завитків. Уздовж одного кінця циліндра зроблений гладкий ободок (округлий у перетині комірцець) (Щепинський 1962, с. 61, рис. 7: 1).

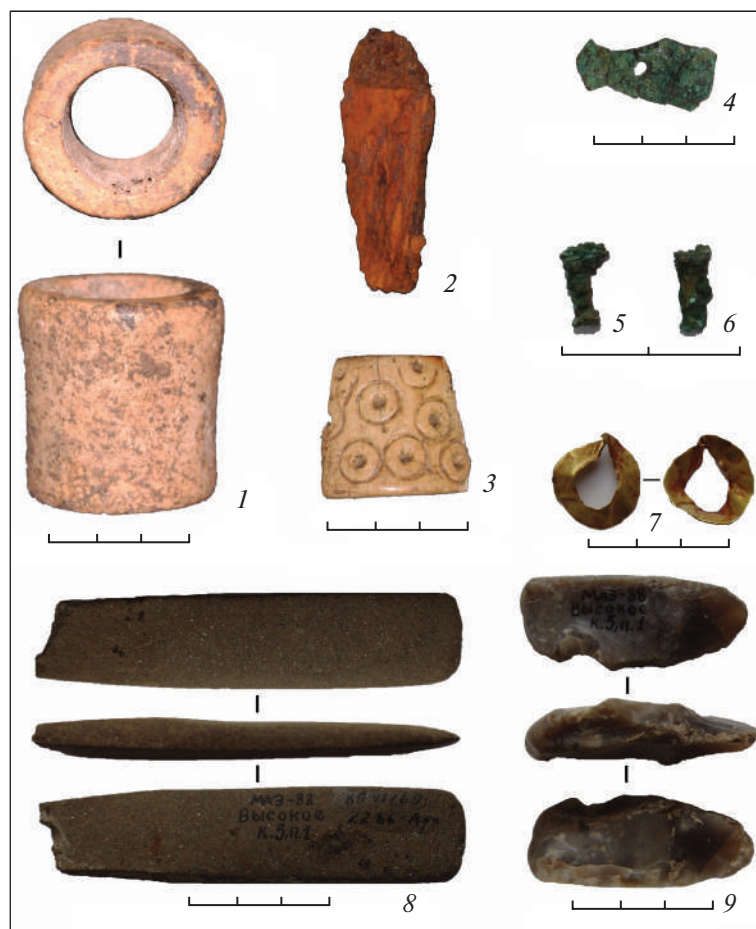


Рис. 7. Поховальний інвентар: Ялта (1–6), Високе (7–9)

Fig. 7. Burial inventory: Yalta (1–6), Vysoke (7–9)

Відомі кістяні (як неорнаментовані, так і прикрашені візерунками) циліндри й за матеріалами скіфо-сарматського часу (Мелюкова 1989, табл. 47: 47–48). Декілька екземплярів походить з Лівобережного Лісостепу, зокрема Більського городища (Шрамко 1973, рис. 9: 20; Шрамко 1987, рис. 39: 13).

На окрему увагу заслуговує орнаментация. Традиція прикрашати кістяні вироби циркульним орнаментом відома за матеріалами багатьох культур, тому, відповідно, ми маємо широке коло аналогій. Ця традиція розтягнута у просторі й часі. Але найцікавішим є те, що нам досі невідомо жодного комплексу «кіммерійської»/чорногорівської культури, з якого б походив хоча б один артефакт з циркульною орнаментацией. Щоправда, Я. П. Гершкович звертає увагу на одне чорногорівське поховання на р. Орелі (Котовка, курган 1, поховання 8). У склад інвентарю входила знахідка, на якій, як вважає дослідник, циркульний орнамент було замінено округлими металевими (бронзовими та залізними) вставками (Гершкович 2016, с. 130).

Традиція наносити циркульний орнамент на кістяні вироби сягає доби пізньої та фінальної бронзи і у першу чергу пов'язана з матеріалами білозерської культури (Отрошенко 1986, с. 142–143). Широке коло аналогій у своїй вибірці наводить В. Б. Панковський (2012, с. 474, 476, 519, 520, 652, 653). Виявляють кістяні вироби, оздоблені подібним чином, й на Кавказі, зокрема у гірській частині Дагестану (Верхньогунібське поселення) та Інгушетії (могильник Егікал) (Марковин 1994, с. 295–296; 329). Крім того, циркульна композиція та хвиляві візерунки притаманні декору Карпато-Мікенського орнаментального стилю доби пізньої бронзи, на що звертає увагу В. В. Отрошенко (2016, с. 74). Циркульний орнамент добре відомий і у скіфо-сарматський час (Шрамко 1987, рис. 20: 5; 21: 4; 28: 24; 2015, рис. 3: 1–3, 5–6; Смирнов 1989, табл. 66: 63, 66; 69: 7, 55), а у добу середньовіччя взагалі стає загальнопоширеним.

Загалом, складається враження, що майстер, який виготовив кістяні вироби (або річ, елементами якої вони були), наслідував тра-

диції майстрів-різьбярів пізньої бронзи. Аналогічні або типологічно близькі за морфологічними ознаками речі вже виготовляли до початку раннього залізного віку. Циркульний орнамент також широко відомий за матеріалами пізньої бронзи, але навряд чи сам по собі він може бути надійним хроноіндикатором, оскільки трапляється на речах як більш раннього, так і більш пізнього часу.

Безумовно, кістяні вироби з ялтинського поховання є деталями якоїсь речі. Загалом, дослідники подібні знахідки з поховань доби бронзи та раннього залізного віку трактують як елементи статусних речей: жезлів, скипетрів, ногойок, стрекал (Отрошенко 1993, с. 105; Самар, Антонов 1994; Цимиданов 2004, с. 71 та ін.). Існують інші пояснення функціонального використання подібних знахідок, наприклад, як горла бурдюка (Шапвалов 1971, с. 193). У матеріалах скіфського часу кістяні конічні/рогові вироби можуть трактуватися як елементи веретен, ворворок (Шрамко 1987, рис. 39: 13). У нашому випадку можна лише припустити, що ми маємо справу із залишками стрекала. На цей висновок вказують відбитки залізного стрижня, що залишилися на внутрішній стороні уламка орнаментованого виробу.

**Залізний стрижень.** Близькою аналогією залізному виробу з ялтинського поховання за морфологічними та функціональними ознаками є залізний наконечник з ніжкою з чорногорівського поховання 2 кургану 3, дослідженого в групі «Заячі Могили» біля м. Мелітополь Запорізької обл. (Болтрик, Махортых 2003, рис. 3: 7). С. В. Махортых підкреслює унікальність подібної знахідки для кіммерійських поховань і вважає мелітопольський наконечник особливим різновидом специфічних знарядь або атрибутів влади — жальцеподібних стрекал. Крім того, дослідник вказує на функціональну подібність короткого кістяного пустотілого циліндра з міцно вставленим у нього залізним загостреним стрижнем з кіммерійського поховання вершника, дослідженого у передгірському Криму біля с. Зольне поблизу Сімферополя (Махортых 2008, с. 137). У похованні біля с. Зольне був виявлений короткий кістяний циліндр з наскрізним отвором довжиною 2,4 см, з діаметром 1,4 см, з діаметром порожнини 1,5 см. Циліндр прикрашений різбленням у вигляді хвилеподібних завитків, уздовж одного кінця циліндра — гладкий обідок. У отвір циліндра було вставлено залізний загострений стрижень, який виступає над краєм обідка на 0,8 см. По обідку зверху навколо

стрижня тонкою лінією недбало прокреслений зигзаг (Щепинский 1962, рис. 7: 1).

Метричні та морфологічні показники залізного виробу й уламка кістяної деталі циліндричної форми з ялтинського поховання, а також тлін від зотлілого дерева та заліза з внутрішньої сторони кістки з великою часткою ймовірності теж дозволяють припустити функціональну близькість знайденому у передгірському Криму складеному знаряддю. Примітна також схожість в обох випадках деяких метричних показників залізних деталей виробів: загострений стрижень з поховання біля с. Зольне виступає над краєм обідка на 0,8 см; довжина частини стрижня без залишків зотлілого дерева, що, ймовірно, також виступала над краєм обідка кістяного виробу з ялтинського поховання, складає 0,7 см.

**Точильний брус** (точильний камінь) — доволі розповсюджена категорія поховального супроводу у комплексах чорногорівської групи. Крім того, добре відомі зображення брусків на кіммерійських стелах (Тереножкін 1978, рис. 2: 4—6). Найближча культурно й територіально аналогія бруску з Високого 5/1 походить з поховання Астахове 14/3, також дослідженого на східних схилах Донецького кряжа (Євдокимов 1992, рис. 14: 8). За підрахунками С. В. Махортиха, подібні знахідки були виявлені у 23 чорногорівських похованнях Північного Причорномор'я. Як правило, тут бруски розташовувалися біля поперека померлого (Махортых 2008, с. 120).

**Виріб з кременю.** Однією з категорій знахідок поховань доскіфського часу Північного Причорномор'я є крем'яні вироби (переважно відщепи). У похованні з кургану біля с. Високе за спиною померлого було виявлено кремнієвий відщеп. Відсутність фахових визначень не дає можливості говорити про призначення цієї знахідки. Подібні вироби могли бути деталями кресал, що не збереглися, використовуватися у виробничій діяльності та/або бути пов'язані з ритуальною сферою (Бойс 1987, с. 20; Ковалева 1989, с. 40 та ін.; Махортых 2008, с. 122).

На думку деяких дослідників, причини присутності кременю в похованнях можуть лежати за межами економічної сфери. На зв'язок кременю з ритуальною діяльністю не раз вказували багато авторів. Присутність крем'яних відщепів, осколків, зрідка знарядь зазначається у жертovníках, святилищах та інших культурних комплексах зрубної культури. Ці факти дозволили розглядати вироби з кременю в зрубних похованнях як предмети для риту-

альної діяльності, що маркують приналежність похованої особи до служителів культу (Цимиданов 2004, с. 56). На думку О. І. Тереножкіна, відщеп для висікання вогню є майже обов'язковим елементом у кіммерійців (Тереножкін 1976, с. 95).

**Напутня їжа** є досить частим атрибутом доскіфських пам'яток Північного Причорномор'я. Наявність м'ясної їжі достеменно простежується у вигляді кісток вівці/кози у трьох комплексах (біля Високого, Староласпи та Ялти). Узагальнюючи спостереження, В. В. Отрошенко зазначає, що специфічною для поховань чорногорівської групи була досить вільна позиція небіжчиків на лівому боці з переважною орієнтацією на схід. Серед категорій супроводу найпрезентабельнішою є напутня їжа. Тому наявність акуратно вирубаного шматка м'яса переважно дрібної рогатої худоби, на думку дослідника, може слугувати підставою для залучення комплексу до групи чорногорівських (Отрошенко 2019, с. 154).

**Елементи костюму.** Реконструкція елементів костюму залишається доволі складним завданням, враховуючи погану збереженість одягу. На черепі небіжчика з поховання біля Ялти простежувався тлін темно-коричневого кольору, а під черепом, поруч із лівою скронею, було знайдено мініатюрну металеву підвіску, виготовлену із бронзи. Можна припустити, що це залишки зітлілого башлика або чогось на кшталт пов'язки. Металева підвіска, щоправда, виготовлена із золота, також була знайдена біля голови похованого у кургані біля Високого. Металеві вироби з обох приазовських поховань можна розглядати як елементи головних уборів, які за своїми ознаками можуть бути зараховані до третьої групи, за класифікацією С. В. Махортих: комбіновані екземпляри, що мали органічну, ймовірно, шкіряну основу, до якої кріпилися металеві пластини (2008, с. 88). І. В. Бруяко припускав, що підвіски кріпилися до стрічки тільки одним краєм і були, таким чином, напіврухомими. Дослідник також вважав подібні стрічки хрестоматійним варіантом реконструкції зовнішнього вигляду стародавньої людини будь-якої історичної епохи (Бруяко 2008, с. 140).

Місце розташування точильних брусків в кіммерійських похованнях, наявність просвердленого отвору, а також зображення цих речей на стелах дозволяють говорити, що бруски носили при собі на поясі. Пояс виступає одним з атрибутів насамперед у чоловіків, оскільки до нього кріпиться ще й зброя. Попри те,

що екземпляр з поховання біля Високого мав зламане «вушко», можна припустити, що він також колись входив до складу речей, які носили на поясі.

Стосовно посуду з поховання біля с. Староласпа, то він має аналогії серед керамічної серії доскіфських поховань. Зокрема така категорія посуду, як корчага може вважатися розповсюдженою серед керамічних форм раннього залізного віку (Махортих 2005, рис. 34—38).

## Висновки

Аналіз матеріалів дозволяє підійти до проблеми соціальних реконструкцій. Поховання з курганів біля Ялти та Високого демонструють певні ознаки неординарності. В першу чергу, до престижних категорій поховального інвентарю можна зарахувати дерев'яний посуд та ймовірно стрекало, елементами якого можуть бути кістяні деталі та залізний стрижень. Ідея зв'язку дерев'яних посудин («чаш») зі жрецькою практикою знайшла відбиток у низці робіт багатьох дослідників (Отрошенко 1984, с. 92; Чередниченко 1986, с. 60 та ін.; Ковалева 1989, с. 27—28). Досить логічне, на думку В. В. Цимиданова, пояснення наявності на цих чашах металевих накладок запропонував І. І. Дрьомов: «*при питье из сосуда губы не должны были касаться древесины*» (Дрьомов 1997, с. 154; Цимиданов 2004, с. 20). Таким чином, чаша у похованні, зокрема з металевим окуттям, повинна була служити небіжчику для відправлення ритуальної функції (Антонов, Отрошенко 2004, с. 25). Враховуючи вищевикладене, приєднаємося до припущення В. В. Отрошенка про те, що бронзові накладки на дерев'яних посудинах несли не функціональне або естетичне, а, насамперед, магічне навантаження (Отрошенко 1992, с. 72). Звертає на себе увагу наявність крейди та вуглинок в ялтинському комплексі. Присутність чорного та білого кольорів в похованні могло мати глибоке смислове навантаження, побудоване на протиставленні «чорне—біле»/«добро—зло»/«чисте—брудне»/«життя—смерть» тощо.

Головні убори, а разом з ними й прикраси, які на них нашивалися, певним чином також могли відрізняти більш впливових членів соціуму від рядових одноплемінників. За спостереженнями С. В. Махортих, для поховань «військових вождів» ранньої чорногорівської групи налобні стрічки не характерні. Зате зі стрічками були поховані сім інших померлих, серед яких виділяється кілька груп, що, мабуть,

відповідають різному рівню багатства і впливу. Всі вони не мали зброї і, ймовірно, належали найбільш впливовій верхівці, яка виконувала цивільні або релігійні функції. Загалом лише два чорногорівських поховання містили зброю і залишки очілля, що дозволило досліднику припускати, що тільки ці два похованих поєднували військові та цивільні функції вождів (Махортых 2008, с. 328—329, 331).

Безумовно, прикраса, виготовлена з рідкісного матеріалу, зокрема із золота, сама по собі виокремлювала її власника. Не можна відкидати припущення, що залізний виріб з Високого 5/1 являв собою залишки ножа або невеликого кинджала, що дозволяє розглядати його у комплексі з точильним бруском. Зокрема таке припущення висловив С. В. Махортых. Крім того, автор вважає, що в культурах раннього залізного віку брусок міг належати передусім до чоловічих військових поховань. При цьому дослідник звертає увагу на розробки Н. Л. Членової, яка на широкому індоєвропейському матеріалі показала, що, крім свого прямого робочого призначення, бруски грали й певну культову роль, тобто були, зокрема, атрибутом бога грози (Членова 1984, с. 85—87; Махортых 2008, с. 121).

Таким чином, публікація старих та нових матеріалів початку раннього залізного віку з курганів Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа збагачує джерельний фонд. Аналіз поховальних матеріалів дозволив віднести їх до чорногорівської (Високе, Ялта) та новочеркаської (Калинівка, Староласпа) групи пам'яток «кіммерійського» часу. Кількісний та якісний характер поховального приданого вказує на певну неординарність комплексів з Високого та Ялти. Можна припустити, що похованні в цих курганах за життя відігравали якщо не вагому, то принаймні не рядову роль у суспільстві ранніх кочовиків Степу. Похована в кургані біля Ялти людина, ймовірно, могла бути пов'язана з релігійно-культовою сферою життя.

- Антонов, А. Л., Отрошенко, В. В. 2004. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти. *Археологія*, 1, с. 18-29.
- Бойс, М. 1987. *Зороастрийцы. Верования и обычаи*. Москва: Наука.
- Болтрик, Ю. В., Махортых, С. В. 2003. Киммерийские захоронения из западного Приазовья. *Российская археология*, 2, с. 119-127.
- Бочкарев, В. С. 1978. Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр). *Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова. Проблемы археологии*, 2, Ленинград: ЛГУ, с. 48-52.

- Бруяко, И. 2008. О костюме населения предскифской эпохи Северо-Западного Причерноморья (по материалам могильника «Картал-III»). *Revista Arheologica Serie nouă*. Vol. IV, 02, с. 139-145.
- Глебов, В. П. 2004. Исследование курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*, 1, Ростов-на-Дону, с. 57-186.
- Гошко, Т. Ю., Отрошенко, В. В. 1986. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях. *Советская археология*, 1, с. 168-183.
- Дремов, И. И. 1997. Материалы из курганов у с. Березовка Энгельсовского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы. *Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 г.* Саратов, с. 147-164.
- Дубовская, О. Р. 1993. Вопросы сложения инвентарного комплекса черноговорской культуры. *Археологический альманах*, 2, с. 137-160.
- Дубовская, О. Р. 1994. Локальные зоны черноговорской культуры (по материалам скорченных погребений). *Российская археология*, 2, с. 15-29.
- Дубовская, О. Р. 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркаских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с. 181-218.
- Дудин, А. А. 2009. О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период. В: Гладких, М. И. (ред.). *Vita antike. Збірка наукових статей*, 7-8, Київ: ВПЦ «Київський університет», с. 123-129.
- Евдокимов, Г. Л. 1992. *Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника*. Киев.
- Забавин, В. О., Небрат, С. Г. 2019. Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл. у 2019 р. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 2019/.
- Ковалева, И. Ф. 1981. *Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке*. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета.
- Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины)*. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета.
- Кривцова-Гракова, О. А. 1949. *Бессарабский клад*. Москва: Государственный исторический музей.
- Кузин-Лосев, В. И. 2011. Художественный стиль изобразительного декора рогового предмета из окрестностей г. Димитрова (Донбасс). *Археологический альманах*, 25, с. 199-227.
- Кульбака, В. К. 1985. Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1985 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1985/103.
- Кульбака, В. К. 1987. Отчет об исследованиях на юге Донецкой области в 1987 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1987/197.
- Кульбака, В. К. 1988. Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза «Берестовой» у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза «Грузской» г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1988/105.
- Лопатин, В. А. 2005. Элементы социоструктуры поздненепогребных индоиранских обществ Центральной Евразии. В: Данилов, В. Н. (ред.). *Поволжский край. Археология, история, источниковедение Поволжья*, 12, Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, с. 25-37.

- Максимов, Е. К. 1956. Памятники эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области. *Труды Саратовского областного музея краеведения*, 1, Саратов: Изд-во «Коммунист», с. 115-123.
- Марковин, В. И. 1994. Северо-восточный Кавказ в эпоху бронзы. В: Кушнарева, К. Х., Марковин, В. И. (ред.). *Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа*. Москва: Наука, с. 287-333.
- Махортых, С. В., Скорый, С. А. 2004. О киммерийской (новочеркасской) группе памятников юга Восточной Европы. *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków.
- Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Махортых, С. В. 2005а. Черноговорские древности Северо-Восточного Причерноморья. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: Институт археологии РАН, с. 183-200.
- Махортых, С. В. 2008. Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья: Дис. ... док. іст. наук. *Науковий архів ІА НАНУ*.
- Мелюкова, А. И. 1989. Хозяйство, быт, торговля. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 113-122.
- Минакова, К. В. 2012. До проблеми дерев'яного посуду доби бронзи. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. III Луганської міжнар. іст.-археол. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка*. Луганськ: Елтон-2, с. 307-312.
- Минакова, Е. В. 2017. История исследования деревянной посуды из погребений скотоводов Северного Причерноморья эпохи бронзы. *Журнал Белорусского государственного университета. История*, 2, с. 76-82.
- Отрошенко, В. В. 1976. Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 172-190.
- Отрошенко, В. В. 1984. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, с. 84-96.
- Отрошенко, В. В. 1986. Белозерская культура. В: Березанская, С. С., Отрошенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 117-152.
- Отрошенко, В. В. 1989. Особенности погребений черноросовской группы. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, с. 111-112.
- Отрошенко, В. В. 1992. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы. *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь, с. 71-72.
- Отрошенко, В. В. 1993. Клейноды зрубного суспільства. *Археологія*, 1, с. 101-109.
- Отрошенко, В. В., Черных, Л. А. 1998. Стрекала как орудия труда и атрибуты власти. *VII Донская археологическая конференция «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы»*. Ростов-на-Дону, с. 59-61.
- Отрошенко, В. В. 2016. Пригоди одного клейнода. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 9, с. 73-78.
- Отрошенко, В. В. 2019. До проблеми розпізнавання поховань чорногорівської групи. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 149-156.
- Панковський, В. Б. 2012. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї. Дис. ... канд. іст. наук. *Науковий архів ІА НАНУ*.
- Парусимов, И. Н. 2004. Материалы кургана I могильника Холодный. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*, 1, Ростов-на-Дону, с. 35-56.
- Пробийголова, О. С. 2017. Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи: Дис. ... канд. іст. наук. *Науковий архів ІА НАНУ*.
- Самар, В. А., Антонов, А. Л. 1994. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1994 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1994/104.
- Смирнов, К. Ф. 1960. Быковские курганы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 78, с. 169-268.
- Смирнов, К. Ф. 1989. Савроматская и раннесарматская культуры. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 165-177.
- Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
- Тереножкін, О. І. 1978. Киммерійські стели. *Археологія*, 27, с. 12-22.
- Цимиданов, В. В. 2004. *Социальная структура срубного общества*. Донецк: Кассиопея.
- Чередниченко, Н. Н. 1986. Срубная культура. В: Березанская, С. С., Отрошенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 44-82.
- Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев: Издатель Олег Филук.
- Членова, Н. Л. 1984. Оленные камни как исторический источник (на примере оленных камней Северного Кавказа). Новосибирск: Наука.
- Шаповалов, Т. А. 1971. Погребение предскифского времени в кургане Стрижена могила. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 191-193.
- Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82-112.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова Думка.
- Шрамко, И. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. *Труды Государственного Эрмитажа. Археология без границ. Коллекция, проблемы, исследования, гипотезы*, LXXVII, Санкт-Петербург, с. 487-511.
- Щепинский, А. А. 1962. Погребение начала железного века у Симферополя. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 12, с. 57-65.
- Otroshchenko, V. V. 2003. Radiocarbon chronology of the Bilozerka Culture-Based on Borrows near the village of Zapovitne (the "Stepnoy" cemetery). *Baltic-Pontic Studies*, Volume 12, p. 336-364.

Надійшла 13.06.2020

В. О. Забавин<sup>1</sup>, С. Г. Небрат<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета, ORCID 0000-0001-7546-8319, zabavinmdu@gmail.com

<sup>2</sup> Магистр истории, заместитель начальника археологической экспедиции Мариупольского государственного университета, ORCID 0000-0003-1623-7283, nebrat2007@ukr.net

## НОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИАЗОВЬЯ

В статье представлены материалы из раскопок Мариупольской археологической экспедиции и результаты новейших исследований археологической экспедиции Мариупольского государственного университета из Северо-Восточного Приазовья и Донецкого края, пополняющих сравнительно немногочисленную серию захоронений предскифского времени бассейна рек Азовского моря.

Все приведенные авторами статьи погребальные памятники по комплексу признаков относятся к периоду раннего железного века и предшествуют памятникам скифского времени. Захоронения, открытые у сс. Калиновка и Староласпа, интерпретируются авторами как киммерийские памятники новочеркасского типа или как захоронения позднего этапа черnogоровской культуры. Погребения из Высокого и Ялты определяются как комплексы черnogоровского этапа/черnogоровской группы киммерийской культуры или как поздние черnogоровские.

Рассматриваются особенности обрядово-инвентарного комплекса и некоторые аспекты культурно-хронологического характера, духовной и материальной культуры племен, которые, по мнению ряда исследователей, отождествляются с историческими киммерийцами.

Анализ материалов позволил авторам подойти к проблеме социальных реконструкций и предположить, что захороненные индивиды из курганов у сс. Староласпа и Калиновка, скорее всего, при жизни не пользовались каким-то особым влиянием на других соплеменников и не имели значительных привилегий в социуме. Зато захоронения из курганов у пгт Ялта и с. Высокое демонстрируют определенные признаки неординарности. Захороненный в кургане у пгт Ялта человек, вероятно, мог быть связан с религиозно-культовой сферой жизни.

*К л ю ч е в ы е с л о в а:* Северо-Восточное Приазовье, Донецкий край, ранний железный век, черnogоровская культура, киммерийцы.

Viacheslav O. Zabavin<sup>1</sup>, Serhii H. Nebrat<sup>2</sup>

<sup>1</sup> PhD, Associate Professor, Department of Historical Disciplines, Mariupol State University, ORCID 0000-0001-7546-8319, zabavinmdu@gmail.com

<sup>2</sup> Master of Science in History, Deputy Chief of the Archaeological Expedition of the Mariupol State University, ORCID 0000-0003-1623-7283, nebrat2007@ukr.net

## NEW BURIALS OF THE PRE-SCYTHIAN TIME FROM THE NORTH-EASTERN AZOV AREA

In the article there are presented excavation materials from the Mariupol archaeological expedition and the results of new research of the archaeological expedition conducted by the Mariupol State University in the North-Eastern Azov area and in Donets Ridge refilling a comparatively small series of burials of the pre-Scythian time in the basin of the Azov Sea rivers.

As far as the set of features, all the burial sites presented by the authors are dated by the early Iron Age and precede the sites of the Scythian time. The burials discovered near Kalynivka and Starolaspa villages are interpreted by the authors as Cimmerian sites of Novocherkassk type or as burials of the late stage of Chernogorivka culture. The burials from Vysoke and Yalta are determined as complexes of Chernogorivka type / Chernogorivka group of Cimmerian culture or as late Chernogorivka complexes.

The authors consider peculiarities of the rite and inventory complex as well as some aspects of cultural and chronological character, spiritual and material culture of the tribes which, in the researchers' view, are conflated with the historical Cimmerians.

Analysis of the materials has made it possible for the authors to approach the problem of social reconstructions and to assume that the individuals buried in the mounds near Starolaspa and Kalynivka villages were unlikely to enjoy some kind of special authority among other tribesmen or to have some appreciable privileges in the society when they were alive. However, the burials in the mounds placed near Yalta and Vysoke villages demonstrate certain features of ingenuity. The man buried in the barrow near Yalta village was most likely to have something to do with the religious or the hieratic sphere of life.

*K e y w o r d s:* North-Eastern Azov area, Donets Ridge, Early Iron Age, Chernogorivka culture, the Cimmerians.

## References

- Antonov, A. L., Otroshhenko, V. V. 2004. Osoblyvosti rytualnoho posudu zrubnoii spilnoty. *Arheologia*, 1, p. 18-29.  
Bojs, M. 1987. *Zoroastriitsy. Verovaniia i obychai*. Moskva: Nauka.  
Boltrik, Yu. V., Makhortykh, S. V. 2003. Kimmeriiske zakhoroneniia iz zapadnogo Priazoviia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 119-127.

- Bochkarev, V. S. 1978. Pogrebeniia liteishnikov epokhi bronzы (metodologicheskii peresmotr). *Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova. Problemy arkheologii*, 2, Leningrad: LGU, p. 48-52.
- Bruiaiko, I. 2008. On the dress elements of the Pre-Scythian population in the North-West Pontic. *Revista Arheologică. Serie nouă*. Vol. IV, 02, p. 139-145.
- Glebov, V. P. 2004. Issledovanie kurgannykh mogilnikov Repnyi I, Raskatnyi I, Kalinov II. *Trudy arkheologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo biuro*, 1, Rostov-na-Donu, p. 57-186.
- Goshko, T. Yu., Otroshchenko, V. V. 1986. Pogrebeniia kimmeriitsev v katakombnykh i podboinykh sooruzheniiakh. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 168-183.
- Dremov, I. I. 1997. Materialy iz kurganov u s. Berezovka Engel'sovskogo raiona i nekotorye voprosy sotsiokulturnykh rekonstruktsii epokhi pozdnei bronzы. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia. Okhrana i issledovaniia v 1996 g.* Saratov, p. 147-164.
- Dubovskaia, O. R. 1993. Voprosy slozheniia inventarnogo kompleksa chernogorovskoi kul'tury. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, p. 137-160.
- Dubovskaia, O. R. 1994. Lokalnye zony chernogorovskoi kul'tury (po materialam skorchennykh pogrebenii). *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 15-29.
- Dubovskaia, O. R. 1997. Ob etnokulturnoi atributsii 'novoherkasskikh' pogrebenii Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 181-218.
- Dudin, A. A. 2009. About Metal Details of the Wooden Cutlery of the Early Nomads from the South of the Eastern Europe in the Pre-Scythian Period In: Gladkikh, M. I. (ed.). *Vitaantique. Zbirka naukovykh statei*, 7-8, Kyiv: VPC Kiyivskii universitet, p. 123-129.
- Evdokimov, G. L. 1992. *Pogrebeniia epokhi pozdnei bronzы Astakhovskogo mogilnika*. Kyiv.
- Zabavin, V. O., Nebrat, S. G. 2019. Zvit pro rozkopki kurganu na teritorii Yaltinskoi selishchnoi rady Mangushskogo raionu Donetskoi obl. u 2019 r. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 2019/.
- Kovaleva, I. F. 1981. *Sever Stepnogo Podneprov'ia v srednem bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta.
- Kovaleva, I. F. 1989. *Sotsialnaia i dukhovnaia kul'tura plemen bronzovogo veka (po materialam levoberezhnoi Ukrainy)*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta.
- Krivtsova-Grakova, O. A. 1949. *Bessarabskii klad*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei.
- Kuzin-Losev, V. I. 2011. Artistic style of graphic decor of antler object found at Dimitrov-town vicinities (Donbass). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, p. 199-227.
- Kulbaka, V. K. 1985. Otchet ob issledovanii kurganov u s. Kalinovka Novoazovskogo r-na Donetskoi obl. v 1985 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1985/103.
- Kulbaka, V. K. 1987. Otchet ob issledovaniiax na yuge Donetskoi oblasti v 1987 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1987/197.
- Kulbaka, V. K. 1988. Otchet ob issledovaniiax kurganov v zonakh stroitel'stva orositelnykh sistem na zemliakh sovkhoza 'Berestovoi' u s. Berestovoe i s. Kondratevka Konstantinovskogo r-na i sovkhoza 'Gruzskoi' g. Makeevka Donetskoi obl. v 1988 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1988/105.
- Lopatin, V. A. 2005. Elementy sotsiostруктуры pozdnepervobytnykh indoiranskikh obshchestv Tsentralnoi Evrazii. In: Danilov, V. N. (ed.). *Povolzhskii kraj. Arkheologiya, istoriya, istochnikovedenie Povolzh'ia*, 12, Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, p. 25-37.
- Maksimov, E. K. 1956. Pamiatniki epokhi bronzы u stantsii Karamysh, Saratovskoi oblasti. *Trudy Saratovskogo oblastnogo muzeia kraevedeniia*, 1, Saratov: Izd-vo Kommunist, p. 115-123.
- Markovin, V. I. 1994. Severo-vostochnyi Kavkaz v epokhu bronzы. In: Kushnareva, K. Kh., Markovin, V. I. (eds.). *Arkheologiya. Epokha bronzы Kavkaza i Srednei Azii. Ranniia i sredniaia bronza Kavkaza*. Moskva: Nauka, p. 287-333.
- Makhortykh, S. V., Skoryi, S. A. 2004. O kimmeriiskoi (novoherkasskoi) gruppe pamiatnikov yuga Vostochnoi Evropy. *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Ksiegа poswikona pamieci profesora Tadeusza Sulimirskego*. Kraków.
- Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Shliakh.
- Makhortykh, S. V. 2005a. Chernogorovskie drevnosti Severo-Vostochnogo Prichernomoria. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzы do rannego srednevekovia. Pamiati Valerii Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: Institut arkheologii RAN, p.183-200.
- Makhortykh, S. V. 2008. Culture and history of the Cimmerians of the Northern Black Sea Region. Diss. doctor. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*.
- Meliukova, A. I. 1989. Khoziaistvo, byt, trgovlia. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiya. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifosarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 113-122.
- Minakova, K. V. 2012. Do problemy derevianoho posudu doby bronzы. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukrainy: materialy III Luganskoi mizhnar. ist.-arkheol. konf., prisviachenoi pamiati S. N. Bratchenka*. Lugansk: Elton-2, p. 307-312.
- Minakova, E. V. 2017. The history of the study of wooden utensils from bronze age pastoralists' burials from the territory of Northern Black Sea. *Journal of the Belarusian State University. History*, 2, p. 76-82.
- Otroshchenko, V. V. 1976. Pogrebeniia s truposozhzhenniia u plemen srubnoi kul'tury Nizhnego Podneprov'ia. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 172-190.
- Otroshchenko, V. V. 1984. Dereviannaia posuda v srubnykh pogrebeniiax Podneprov'ia. *Problemy arkheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: Izd-vo Dnepropetrovskogo universiteta, p. 84-96.
- Otroshchenko, V. V. 1986. Belozerskaia kul'tura. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. *Kul'tury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 117-152.

- Otroshchenko, V. V. 1989. Osobennosti pogrebenii chernogorovskoi grupy. *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe, p. 111-112.
- Otroshchenko, V. V. 1992. Traditsiia izgotovleniia dereviannykh sosudov v epokhu bronzы i rannego zheleznogo veka na yuge Vostochnoi Evropy. *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii pamiati A. I. Terenozhkina*. Melitopol, p. 71-72.
- Otroshchenko, V. V. 1993. Kleinody zrubnogo suspilstva. *Arheologia*, 1, p. 101-109.
- Otroshchenko, V. V., Chernykh, L. A. 1998. Strekala kak orudiia truda i atributy vlasti. *VII Donskaia arkheologicheskaiia konferentsiia 'Problemy arkheologii Yugo-Vostochnoi Evropy'*. Rostov-na-Donu, p. 59-61.
- Otroshchenko, V. V. 2019. To the Problem of Recognition of the Burials of Chornohorivska Group. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), p. 149-156.
- Pankovsky, V. B. 2012. Bone and horn industry of the Late Bronze Age in the Northern Black Sea region. Diss ... PhD. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*.
- Parusimov, I. N. 2004. Materialy kurgana i mogilnika Kholodnyi. *Trudy arkheologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo biuro*, 1, Rostov-na-Donu, p. 35-56.
- Probeigolova, O. S. 2017. The population of the Late and Final Bronze age in the basin of the river Siverskii Donets and on the Donets Ridge. Diss. ... PhD. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*.
- Samar, V. A., Antonov, A. L. 1994. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiaakh Vostochnogo otriada AE Zaporozhskogo kraevedcheskogo muzeia v 1994 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1994/104.
- Smirnov, K. F. 1960. Bykovskie kurgany. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 78, p. 169-268.
- Smirnov, K. F. 1989. Savromatskaia i rannesarmatskaia kultury. In: Meliukova, A. I. (ed). *Arkheologiia. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 165-177.
- Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Terenozhkin, O. I. 1978. Kimmeriiskii steli. *Arheologia*, 27, p. 12-22.
- Tsimidanov, V. V. 2004. *Sotsialnaia struktura srubnogo obshchestva*. Donetsk: Kassiopeia.
- Cherednichenko, N. N. 1986. Srubnaia kultura. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. *Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 44-82.
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita-bronzы mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomlyka*. Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk.
- Chlenova, N. L. 1984. *Oleniie kamni kak istoricheskii istochnik (na primere olennykh kamnei Severnogo Kavkaza)*. Novosibirsk: Nauka.
- Shapovalov, T. A. 1971. Pogrebenie predskifskogo vremeni v kurgane Strizhena mogila. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, 3, p. 191-193.
- Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishha. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kyiv: Naukova dumka, p. 82-112.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Shramko, I. B. 2015. Horn bow tips from the West Bilsk site. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. Arkheologiia bez granits. Kolleksiia, problemy, issledovaniia, gipotezy*, LXXVII, Sankt-Peterburg, p. 487-511.
- Shchepinskii, A. A. 1962. Pogrebenie nachala zheleznogo veka u Simferopolia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, p. 57-65.
- Otroshchenko, V. V. 2003. Radiocarbon chronology of the Bilozerka Culture-Based on Borrows near the village of Zapovitne (the 'Stepnoi' cemetery). *Baltic-Pontic Studies*, 12, p. 336-364.

А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, О. Д. Могилов \*

## РАНЬОСКІФСЬКИЙ КУРГАН З КРЕМАЦІЄЮ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

*Стаття присвячена публікації матеріалів ранньоскіфського кургану 5 біля сіл Спасівка та Іванківці на Західному Поділлі, дослідженого у 2010 р. Під кам'яним насипом виявлено кремацію в супроводі інвентарю, що належить до келермеського часу.*

*К л ю ч о в і с л о в а:* курган, поховання, кремація, скіфський час, Західноподільська група пам'яток, посуд, прикраси.

Поховальний обряд пам'яток Західноподільської групи скіфського часу на заході Східноєвропейського Лісостепу в деяких своїх рисах продовжує місцеві заупокійні доскіфські традиції. До них, зокрема, належать поховання, здійснені за обрядом кремації, що відомі тут у скіфську добу паралельно з інгумаційними. Одне з таких поховань було виявлено в кургані 5 біля сіл Спасівка та Іванківці Городецького р-ну Хмельницької обл. Цей регіон середньої течії р. Збруч (лівої притоки Дністра) — один з найбільш насичених пам'ятками скіфського часу у Західноподільській групі. Біля згаданих населених пунктів кургани розміщувалися декількома групами. Найбільша з них (насипи 1—8) локалізувалася на 1,0 км південно-західніше с. Спасівки, на підвищеному плато, що тягнеться з північного заходу на південний схід, паралельно лівому берегу невеличкої р. Шандрова, лівої притоки Збруча. Друга група (кургани 9—14) лежала північно-східніше с. Іванківці, вздовж дороги Чемерівці—Сатанів. Правіше цієї траси височіли ранньоскіфські курга-

ни 9 і 10. Лівіше, на вершині Гусикової Гори, яка домінує над всією територією — комплекс 11—14, з похованнями доби бронзи (Гуцал та ін. 2009, с. 91—93; 2010, с. 101—103; 2011, с. 93—94; Могилов, Гуцал, Гуцал 2016, с. 247—267; 2016А, с. 212—230). Курган 5, якому присвячена ця публікація, розміщувався у першій найчисленнішій групі біля с. Спасівка, локалізуючись на її західній периферії.

На момент досліджень влітку 2010 р. курган був повністю розораний і не підвищувався над поверхнею. Комплекс виділявся на фоні чорнозему лише виходом дрібного каміння. Закладений на цьому місці розкоп показав, що воно маркувало собою кам'яний насип кургану, що лежав на рівні давнього горизонту. Цей накид з брил середніх розмірів мав у плані форму овалу, витягнутого з північного заходу на південний схід на 4,6 м, а з північного сходу на південний захід — на 3,6 м (рис. 1; 2). Як виявилось, найбільші камені лежали вздовж периметра, формуючи неправильне коло діаметром 3,67 × 3,5 м. З південно-східного боку до нього прилягало прямокутне кам'яне мощення розмірами 1,77 × 0,84 м, обкладене рядом брил. Ніяких знахідок тут не виявлено. Імовірно, це місце бічного поховання 2, повністю зруйнованого. Щільність залягання каменів насипу різна. Більша його частина знищена. Там, де кладка збереглася, брили лежали в один шар завтовшки 20—25 см. Під час їх розчистки, південніше бокового поховання, виявлено фрагмент горщика з валиком під верхом (1). Північніше та західніше лежали ще декілька черепків від миски, горщика, кубка та ручки черпаків (2—4). Поблизу кам'яного насипу розчищено розвал миски, покладеної догори дном (5).

Після знімання каменів, під центром кургану виявлена прямокутна могильна яма 1 розмірами 2,37 × 2,70 м, зорієнтована довгою віссю за лінією північний захід—південний схід (рис. 3). Вона заглиблена в ґрунт на 0,6 м від рівня давньої поверхні. Зверху на 0,4 м яма заповнена камінням та чорноземом. Нижче ле-

\* ГУЦАЛ Анатолій Федорович — доцент Кам'янець-Подільського національного університету, ORCID 0000-0003-1027-0461, [gucol.anatolii@kpnu.edu.ua](mailto:gucol.anatolii@kpnu.edu.ua)

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — кандидат історичних наук, завідувачий археологічною лабораторією Кам'янець-Подільського національного університету, ORCID 0000-0002-1122-7273, [dpoasukam@gmail.com](mailto:dpoasukam@gmail.com)

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2400-2380, [mogilovod@gmail.com](mailto:mogilovod@gmail.com)

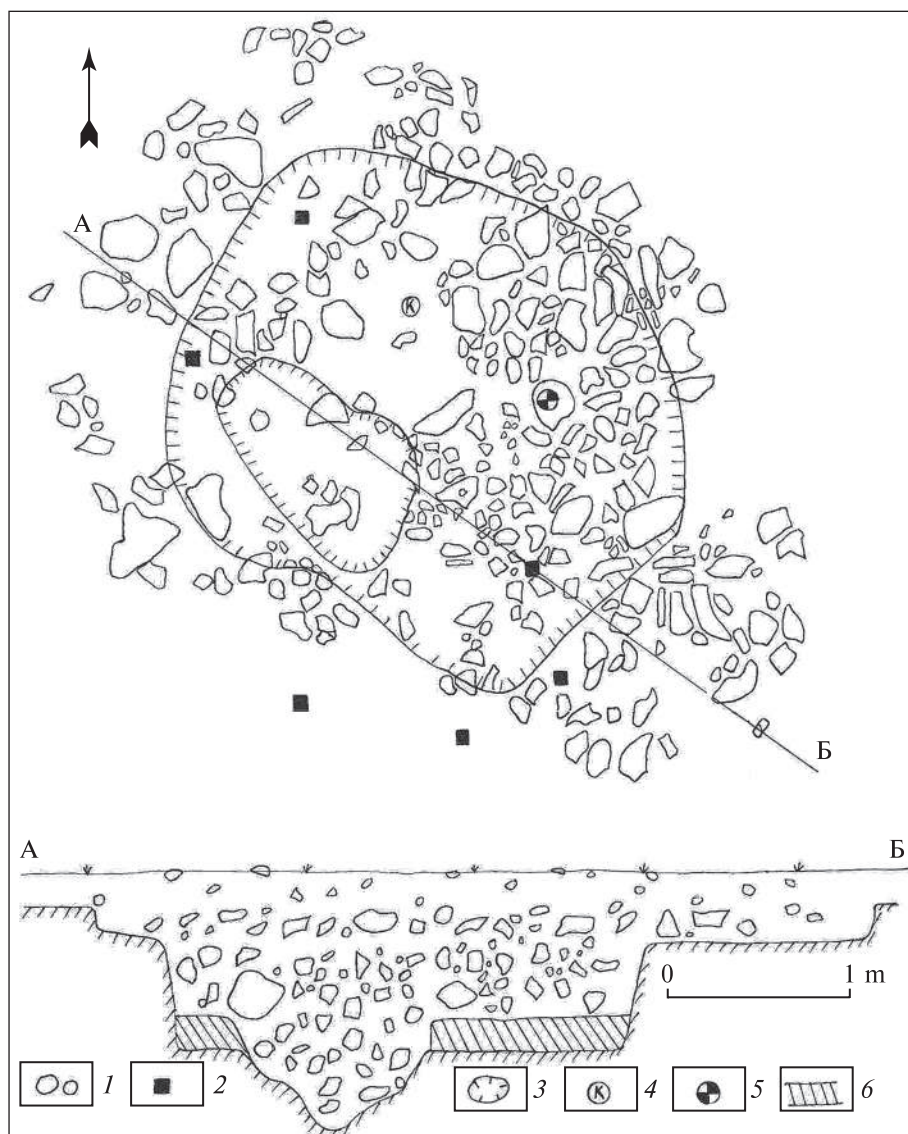


Рис. 1. Спаськівка та Іванківці, курган 5, план: 1 — каміння; 2 — кераміка; 3 — межі могили; 4 — кістки; 5 — поховання-кремація; 6 — шар затічного чорнозему

Fig. 1. Spasivka and Ivankivtsi, mound No. 5, plan: 1 — stones; 2 — ceramics; 3 — the boundaries of the grave; 4 — bones; 5 — burial-cremation; 6 — layer of black soil

жав шар затічного ґрунту завтовшки 0,2 м. Він потрапив сюди з атмосферою водою, поки дерев'яне перекриття гробниці ще не завалилося. Після його обвалу, в могилу просіли й камені з насипу.

Курган виявився пограбованим. Яма мародерів прорізала центральну частину насипу та заповнення могили, пробивши й нижній шар намівного ґрунту, та заглибившись в глинистий материк. Цей прокоп у дні могили мав розміри  $0,75 \times 1,25$  м. Заповнення складалося з чорнозему та каменів. Можна припускати, що знахідки з верхньої частини насипу були викинуті грабіжниками із поховання.

Захоронення в центральній могилі було здійснене за обрядом кремації на сторо-

ні. Купка кальцинованих кісток висипана в центрі долівки поховальної камери (рис. 4). Діаметр цього скупчення 0,25 м. Трупоспалення супроводжувалося двома бронзовими грибоподібними сережками (6) та трьома скляними намистинами (7—9). Під стінкою поховальної камери, біля її західного кута, стояв високий черпак (10). Окрім цього, в заповненні могили виявлені окремі кістки без слідів вогню: отже, цілком можливо, що до пограбування тут могло бути ще й інгумація поховання, пізніше зруйноване. Також, в насип кургану потрапили окремі фрагменти трипільської кераміки, принесені сюди, імовірно, з ґрунтом під час спорудження кургану.



Рис. 2. Кам'яний насип кургану. Вид з півдня (1) та заходу (2)

Fig. 2. Stone mound of the burial. View from the south (1) and west (2)

### Знахідки

1. Фрагменти керамічного банкоподібного горщика (рис. 7: 8). Тулуб майже прямий, зі слабким звуженням до дна, та ледь помітним розширенням до верху. Вінець дещо відігнуті назовні, під ними — наліпний валик з пальцевими зачіпами та втисненнями. Колір коричневий. Висота посудини близько 20 см, діаметр вінець 16,3 см, корпусу — 15,5 см, дна — 11,5 см.

2. Фрагмент округлої у перетині ручки глиняного черпака (рис. 7: 6). Діаметр 14—17,5 мм. Колір поверхні сіро-чорний, на зламі — чорний.

3. Уламок овальної у перетині ручки черпака чорного кольору (рис. 7: 7).

4. Фрагменти невеликого керамічного кубка тюльпаноподібної форми (рис. 7: 10). Корпус округлий. Потоншені вінець вигнуті назовні. Поверхня сіра, на зламі — чорна. Висота 11,5 см, діаметр вінець 7,4 см, тулуба — 6,7 см.

5. Миска керамічна (рис. 7: 9). Корпус конусоподібно звужується вниз, до ввігнуто-всередину дна. Верх закруглено та загнуто всередину. В тісті домішка жорстви та піску. Поверхня ззовні коричнева, всередині — чор-

на. Діаметр верху 26,5 см, дна — 8,0 см; висота 8,3 см.

6. Дві бронзових грибоподібних сережки погано збереглися. Метал під час контакту розсипався на дрібні частини. Щиток округлий, діаметром до 1,5—1,6 см. Петля вигнута, з товщиною стрижня до 1,5 мм (рис. 5: 1, 2; 7: 2, 3).

7. Намистина з «глухого» білого скла у вигляді конуса з сімома «бороздками» на боках. На її поверхні збереглися сліди фарби зеленувато-синього відтінку. Висота 8,4 мм, діаметр 9,5 мм (рис. 5: 5; 7: 4).

8. Біконічна намистина з жовтувато-зеленого прозорого скла, зі слідами білої патини. Висота 8,0 мм, діаметр 9,5 мм (рис. 5: 3; 7: 5).

9. Намистина з жовтуватого прозорого скла, розбита на дві частини, які не повністю відтворюють шароподібну, ледь видовжену, форму. З боків було дрібне рифлення, яке у вогні оплавалося (рис. 5: 4).

10. Глиняний черпак (рис. 6; 7: 1). Чашечка за формою відтворює корчагу з характерними виступами-упорами. Висота 14,3 см, діаметр дна 6,8 см, вінець — 9,5 см, корпусу — 13,8 см. Над виступами проходить лінія, що немов би відділяє тулуб від високої шийки. Петельчата



Рис. 3. Могила у кургані 5

Fig. 3. Grave in the mound No. 5

ручка розширюється до низу з 1,8 см, до 3,5 см. Горло високе, поступово звужується до верху. Вінця прямі, дещо відігнуті на зовні. Поверхня коричнева, на зламі — чорна. У тісті домішки жорстви та піску.

У ранньоскіфський час *підкурғанні поховання*, за наявними на сьогодні даними, повністю переважають серед поховань західноподільської групи (Sulimirski 1936, s. 45—99; Mogylov 2013, p. 203, 204; Могилов 2020, с. 137). Грунтові могили, в порівнянні з Середнім Подніпров'ям, трапляються значно рідше (Гребеняк 1915, с. 15; Смирнова 1967, с. 229, 230). Переважна більшість середньодністровських курганів тієї доби має насип з каменю. На відміну від доскіфського часу, під ним наявна здебільшого одна центральна могила (Могилов 2020, с. 137). Інколи, як і в нашому випадку, трапляються й *бокові захоронення*. Відомі вони, наприклад, в курганах 4 цього ж некрополя (Гуцал та ін. 2010, с. 102), 1 в Шидлівцях (Sulimirski 1936, s. 75, 76), 7 біля Шутнівців (Гуцал, Гуцал, Мегей 2001, с. 18). Прямокутна форма могили теж доволі поширена серед синхронних поховальних пам'яток (Sulimirski 1936, s. 86; Гуцал та ін. 2008, с. 7, 10, 12).

У ранньоскіфський час *кремації* на Середньому Дністрі нерідко трапляються паралельно з інгумаціями, що є характерною рисою місцевого поховального обряду. Покійника могли спалювати на місці, в могилі (нерідко в дерев'яній гробниці) чи піддавати кремації на стороні, а прах приносити в могилу. Причому його як вміщували в урну, так і просто зсипали на дно гробниці, як у п'ятому Спасівському

кургані. Такі приклади відомі й під насипами 4 поблизу Тарасівки (Гуцал, Мегей 1997, с. 88), 6 в Шутнівцях (Гуцал, Гуцал, Мегей 2001, с. 18), 2 в Малинівцях (Гуцал та ін. 2004, с. 115), 11 поблизу Колодіївки (Гуцал та ін. 2006, с. 159). До того ж наведений приклад з Колодіївки демонструє ще й поєднання ритуалів, коли в одній могилі було й трупоспалення, й трупопокладення.

Аналогії поховальному інвентарю добре відомі з багатьох пам'яток скіфського часу на Середньому Дністрі. Традиційно серед нього переважає набір ліпного керамічного посуду.

*Банкоподібні горщики з наліпним валиком під верхом*, декорованим пальцевими зачіпками та втисненнями, з'являються ще в передскіфську добу: середньодністровські селища в Ленківцях (Мелюкова 1958, рис. 2: 1), Луці Врублівецькій



Рис. 4. Поховання-кремація на дні могили

Fig. 4. Burial-cremation at the bottom of the grave



Рис. 5. Прикраси з кургану  
Fig. 5. Jewellery from the mound



Рис. 6. Черпак з кургану  
Fig. 6. A ladle from the mound

(Шовкопляс 1956, табл. I: 2), Теремцях (Могилов 2011, рис. 4: 1—9), Нагорянах (Шовкопляс 1954, табл. I: 6), Непоротовому (Крушельницька 1998, рис. 53: 1—4) тощо. Проте переважаючим типом вони стають вже в ранньоскіфський час, домінуючи в комплексах келермеського етапу. Їх знахідки добре відомі як в місцевих курганах з довоєнних досліджень у Братишові, Сирватинцях, Більчі-Золотому, Івахнівцях, (Sulimirski 1936, tab. XVII: 1, 2, 10, 11, 12), так й під насипами з нових розкопок біля Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 12: 8; 15: 5), Колодіївки (Гуцал та ін. 2005, рис. 3: 5; 2006, рис. 2: 8), Теклівки (Гуцал та ін. 2008, рис. 5: 2), Малинівців (Гуцал та ін. 2004, рис. 2: 1, 6, 7), Врублівців (Кучугура 1995, рис. 3: 1), Миньківців (Захарьев 1992, рис. 2: 1) та в інших комплексах.

**Миски із загнутим всередину верхом**, який може мати різне оформлення та ступінь вигнутості, теж не рідкісні на Середньому Дністрі. Генетичні корені подібних виробів скіфського часу варто шукати ще серед пізньочорноліско-жаботинських посудин регіону, знайдених у курганах 1 в уроч. Дністровка-Лука (Смирнова 1984, рис. 11: 1), 5 і 6 в Луці Врублівецькій (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. II: 8; IV: 2); на поселеннях Непоротове (Крушельницька 1998, рис. 8: 8), Теремці (Могилов 2011, рис. 8: 13), Нагоряни (Шовкопляс 1954, табл. I: 10), Рудковецькому городищі (Гуцал 2000, рис. 2). Широко використовує їх населення регіону й у ранньоскіфську добу: насипи 1 й 2 біля Івахнівців, 1, 5, 6 неподалік Братишева, 2 коло Городниці (Sulimirski 1936, tab. XIV: 5, 7; XVI: 2, 3, 5, 8), 3 поблизу Долинян (Смирнова 1977, рис. 3:

2), 5 біля Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 15: 8), 1 в Круглику (Смирнова 1968, рис. 2: 1), 3 в Теклівці (Гуцал, Гуцал, Могилов 2011, рис. 3: 6) тощо.

**Черпаки** теж один з найхарактерніших типів посуду раннього залізного віку на Середньому Дністрі. Втім, екземпляр зі Спасівки є вельми оригінальним, адже його чашечка виконана у вигляді *корчаги*. Зазначимо, що в Українському Правобережному Лісостепу відома традиція, коли черпакам або кружкам ранньозалізного віку надавалася форма інших великих посудин, до яких додавалася ручка. Досі були відомі такі *горщикоподібні* форми. В доскіфський час, природно, вони повторювали синхронну тюльпаноподібну форму: Рудковецьке городище (Гуцал 2000, рис. 2), Непоротове (Крушельницька 1998, рис. 13: 12), поховання 14 Бернашівського могильника (Гуцал 1996, 21). А в ранньоскіфську добу — вже банкоподібний тип: насип 8 біля Колодіївки (Гуцал та ін. 2009, рис. 27), Заліське селище на Дністрі (Ганіна 1984, рис. 3:4); курган Мала Офірна в Правобережному Подніпров'ї (Петровська 1968, рис. 6: 8).

У кургані 5 біля Спасівки та Іванківців виявлений невеликий слабопрофільований **кубок**. Зазначимо, що в поширенні кубків Середнє Подністров'я має відмінності з Лісостеповим Подніпров'ям. Так, у доскіфську добу в цих західніших пам'ятках вказаний тип столового посуду не набув такого поширення. А в ранньоскіфський час, коли на Дніпрі такі вироби ще деякий час існують, на Дністрі вони виходять з ужитку. Нечисленні предмети з регіону вирізня-

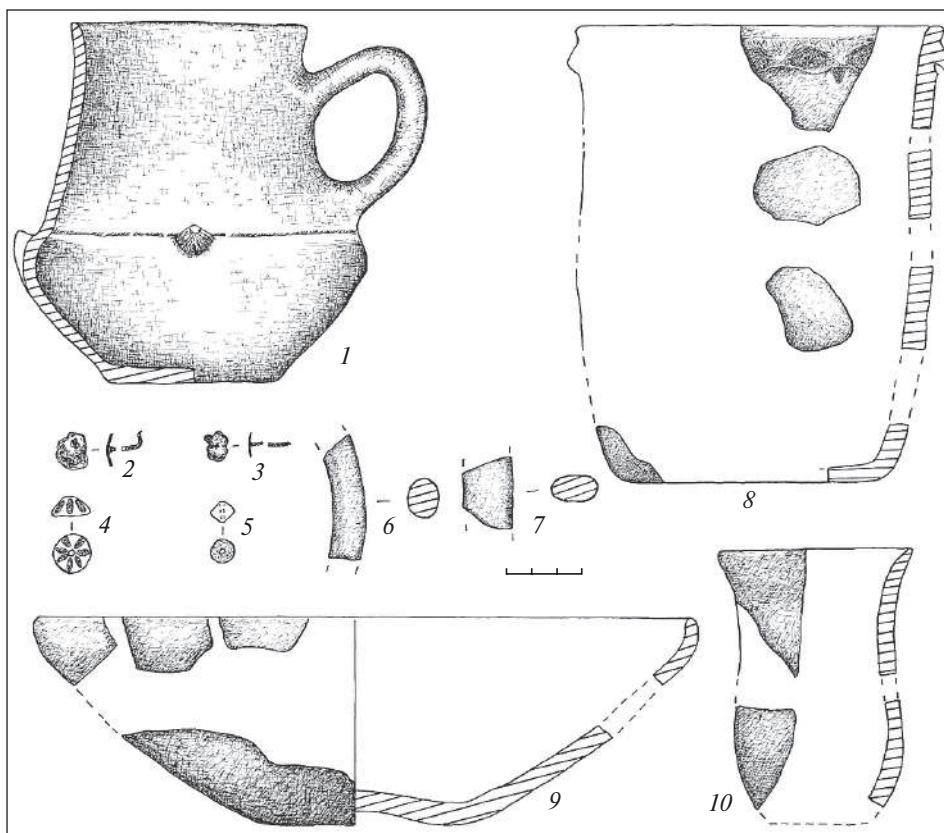


Рис. 7. Знахідки з кургану 5 в Спасівці: 1, 6–10 — кераміка; 2, 3 — бронза; 4, 5 — скло  
 Fig. 7. Finds from the mound No. 5 in Spasivka: 1, 6–10 — ceramics; 2, 3 — bronze; 4, 5 — glass

ються вже значно слабшим профілюванням та втрачають характерну форму. Інколи, як і у нашому випадку, відомі мініатюрні вироби. Вони, наприклад, походять з курганів 1 в Теклівці (Гуцал, Гуцал, Могилов 2011А, рис. 2: 16), 1 описаного некрополя біля Спасівки та Іванківців (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016, рис. 9: 4).

**Грибоподібні серезжки** — типовий різновид прикрас келермеського періоду в Західноподільській групі. Найчастіше вони виготовлялись з бронзи, й тільки зрідка — з коштовних металів. Виявлені такі знахідки в курганах 2 біля Братишева, 1 коло Івахнівців (Sulimirski 1936, tab.V: В, С; XII: 1, а, б), 5 поблизу Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 17: 3), у Врублівцях (Кучугура 1995, рис. 3: 5, 6), 3 біля Сокольця (Бандрівський, Захар'єв 2002, рис. 4: 4; 6: 2); на поселенні неподалік Долинян (Смирнова 1981, рис. 10: 7).

**Намисто** з п'ятого Спасівського кургану також не рідке для комплексів регіону, та має аналогії з захоронень під іншими насипами цього некрополя (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016, с. 249), могильників в Малинівцях (Гуцал та ін. 2004, с. 116), Шутнівцях (Гуцал, Гуцал, Мегей 2001, с. 17).

За наявним інвентарем, курган 5 біля сіл Спасівка та Іванківці слід відносити до **келермеської доби**: середина VII — перша половина VI ст. до н. е. Судячи з кремаційного обряду, поховання може бути визнане таким, що належить одному з місцевих аборигенів. Адже цей обряд у лісостеповому регіоні має місцеві доскіфські корені. А кочовим скіфам причорноморських степових територій того часу він не притаманний.

Скромний розмір кургану 5 вказує, що тут міг бути похований незначний член однієї з місцевих общин. Цей комплекс поступається масштабами та багатством інвентарю насипу 1, що розташовувався в центрі некрополя. А з місцевими курганами 8 та, тим паче, 9, останній з яких сягає висоти 4,5 м, він не йде ні в яке порівняння. Ті масштабні комплекси зі спаленими дерев'яними гробницями, обнесеними кам'яним валом, супровідними похованнями залежних осіб, належали, імовірно, місцевим вождям, а в останньому випадку — правителю цілого регіону в Середньому Позбруччі. Слід зазначити, що кількість курганів біля Спасівки та Іванківців замала, щоб вмістити всіх общинників, які могли жити в сусідньому посе-

ленні чи навіть декількох селищах. Це стосується й інших західноподільських некрополів, де у групах здебільшого переважає кількість курганів до одного десятку. Вірогідно, місцевих рядових общинників скіфського часу, як і у попередню добу, могли ховати у ґрунтових могильниках, про які сьогодні ще обмаль даних. Окремі з них могли бути поховані, як це відомо за результатами розкопок, й на поселеннях. Імовірно, існували й обряди, від яких до нас не доходять звичні поховальні рештки.

- Бандрівський, М., Захар'єв, В. 2002. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (За матеріалами розкопок кургану III в селі Сокилець у 1999 р.). *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*, CCXLIV, с. 545-562.
- Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, с. 68-78.
- Гребеняк, В. 1915. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*, CXXII, с. 1-28.
- Гуцал, А. Ф. 1996. Старожитності початку раннього залізного віку на Могилів-Подільщині. В: Бровко, П. П., Винокур, І. С. (ред.). *Перша Могилів-Подільська історико-краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський, с. 20-23.
- Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Науково видавничий центр Кам'янець-Подільського університету, с. 69-79.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2001. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яниччині. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 17-18.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, Київ: Інститут археології НАН України, с. 114-116.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2005. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.* Запоріжжя: Дике Поле, с. 118-119.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2006. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2004—2005 рр.*, с. 157-159.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2008. Теклівський курганий некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки*, 1, с. 6-23.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Баженов, О. Л., Болтанюк, П. А. 2009. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 91-93.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2010. Дослідження курганної групи Спасівка — Іван-

- ківці у Позбруччі. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ; Луцьк: Інститут археології НАН України, с. 101-103.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011. Дослідження курганного некрополя Спасівка — Іванківці на Хмельниччині. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ; Полтава: Інститут археології НАН України, с. 93-94.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'яниччина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: ОІОМ, с. 85-88.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2011. Курган № 3 у с. Теклівка на Среднем Днестре. В: Березуцкий, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности скифской эпохи: сборник научных трудов*. Воронеж: Научная книга, с. 97-109.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011А. Теклівські кургани на Західному Поділлі. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ, с. 111-124.
- Захар'єв, В. А. 1992. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 р.). В: Шманик, М. Д., Захар'єв, В. А. (ред.). *Археологія Дунаєвщини*. Хмельницький, с. 37-39.
- Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.
- Кучугура, Л. І. 1995. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї. *Археологія*, 2, с. 131-135.
- Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по Археологии СССР*, 64, с. 5-102.
- Могилов, О. Д. 2011. Теремці — поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі. В: Травінський, В. В. (ред.). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 23-31.
- Могилов, А. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum Plus*, 3, с. 129-170.
- Могилов, А. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinu: Tipografia «Garamont-Studio», с. 247-267.
- Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016А. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212-230.
- Петровська, Є. О. 1968. Курган VI ст. до н. е. на Київщині. *Археологія*, XXI, с. 164-174.
- Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (По поводу статьи М. Душека). *Archeologické rozhledy*, XIX, с. 223-235.
- Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14-27.
- Смирнова, Г. И. 1977. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 18, с. 29-40.
- Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36-67.
- Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—

1978 гг.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 22, с. 40-61.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолеской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43-60.

Шовкопляс, І. Г. 1954. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, IX, с. 98-104.

Шовкопляс, І. Г. 1956. Середньодністровська експеди-

ція 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 29-37.

Шовкопляс, І. Г., Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89-109.

Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Suliminski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwow: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

Надійшла 09.01.2021

А. Ф. Гуцал<sup>1</sup>, В. А. Гуцал<sup>2</sup>, А. Д. Могилов<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Доцент Каменець-Подольського національного університету, ORCID 0000-0003-1027-0461, gucol.anatolii@kpnu.edu.ua

<sup>2</sup> Кандидат исторических наук, заведующий Археологической лабораторией Каменець-Подольського національного університету, ORCID 0000-0002-1122-7273, dpoasukam@gmail.com

<sup>3</sup> Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

## РАННЕСКИФСКИЙ КУРГАН С КРЕМАЦИЕЙ НА ЗАПАДНОМ ПОДОЛЬЕ

В раннескифское время на территории Среднего Поднестровья выделяется Западноподольская группа памятников. Большое сосредоточение комплексов известно в среднем течении р. Збруч, левого притока Днестра. Курганные группы, в частности, раскапывались возле сел Спасовка и Иванковцы Городецкого р-на Хмельницкой обл.

Курган 5, исследованный в 2010 г., был полностью распахан, и выделялся на поверхности только выходом камня, из которого была возведена его насыпь. Размеры этой овальной наброски 3,67 × 3,50 м. Наибольшие плиты располагались по периметру, формируя внешнее кольцо. С юго-востока к нему примыкала небольшая выкладка из булыжников размерами 1,77 × 0,84 м, которая представляла собой место разрушенного бокового погребения.

Могильная яма, обнаруженная под слоем камня, была в длину 2,7 м, ширину 2,37 м, глубину 0,6 м. В древности она, вероятно, имела деревянное перекрытие. Погребение оказалось ограбленным, но многие вещи уцелели. Здесь найдены остатки погребения-кремации, осуществленного на стороне. Пережженные кости лежали кучкой диаметром 0,25 м. Захоронение сопровождалось стеклянными бусами, серьгами из бронзы, а также лепным черпаком. В слое камней кургана, кроме этого, найдены части горшка, миски, черпаков, небольшого кубка.

Погребальный обряд кургана, в частности наличие каменной насыпи, большой центральной и дополнительной боковой гробниц, тип могилы имеют аналогии в погребальных памятниках Западноподольской группы. В этих древностях известен и обряд сожжения покойника, который существует наряду с обычаем ингумаций.

По инвентарю, курган может быть отнесен к раннескифскому времени, и датирован келермесским этапом (середина VII — первая половина VI в. до н. э.). Судя по обряду кремации, здесь был погребен аборигенный лесостепной житель. Скромные размеры кургана, позволяют видеть в нем простого общинника одного из окрестных поселений.

*К л ю ч е в ы е с л о в а:* курган, погребение, кремация, скифское время, Западноподольская группа памятников, посуда, украшения.

Anatoliy F. Hutsal<sup>1</sup>, Vitaliy A. Hutsal<sup>2</sup>, Oleksandr D. Mogylov<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Associate Professor, Kamianets-Podilskyi National University, ORCID 0000-0003-1027-0461, gucol.anatolii@kpnu.edu.ua

<sup>2</sup> PhD, Head of the Archaeological Laboratory, Kamianets-Podilskyi National University, ORCID 0000-0002-1122-7273, dpoasukam@gmail.com

<sup>3</sup> PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

## EARLY SCYTHIAN BARROW WITH CREMATION ON THE WESTERN PODILLYA

In the early Scythian time, the Western Podillia group of monuments was distinguished on the territory of the Middle Dniester. A large cluster of complexes stands out in the middle course of the Zbruch River, the left tributary of the Dniester. Barrow groups, in particular, were excavated near Spasivka and Ivankivtsi villages, Horodok district, Khmelnytskyi Region.

Barrow No. 5, explored in 2010, was completely plowed up and was distinguished on the surface only by the stone outcropping of which its barrow mound was made. The dimensions of this oval mound are 3,67 × 3,50 m. The largest slabs were located along the perimeter, forming an outer ring. From the south-east it was adjoined with a small display of cobblestones measuring 1,77 × 0,84 m, which was the place of a destroyed side burial.

The burial pit, discovered under a layer of stone, was 2,7 m long, 2,37 m wide, 0,6 m deep. In ancient times, it probably had a wooden overlapping. The burial turned out to be robbed, but many things survived. The remains of a burial-cremation carried out on the side were found here. The burnt bones laid in a heap of 0,25 m in diameter. The burial was accompanied

by glass beads, bronze earrings, and a handmade ladle. In addition, parts of a pot, a bowl, ladles, and a small cup were found in the layer of barrow stones.

The burial rite of the barrow, in particular the presence of a stone barrow mound, a large central and additional side tombs, a type of grave have analogies in the burial monuments of the Western Podillia group. In these antiquities, the rite of burning the dead is also known, which exists along with the custom of inhumations.

According to the inventory, the mound can be attributed to the Early Scythian time, and is dated by the Kelermes stage (mid-VII — first half of the VI c. BC). Judging by the cremation rite, a local aboriginal forest-steppe inhabitant was buried here. The modest sizes of the mound make it possible to see in him a simple community member of one of the surrounding settlements.

*Key words:* barrow, burial, cremation, Scythian time, Western Podillia group, dishes, jewelry.

## References

- Bandrivskiy, M., Zakhar'iev, V. 2002. Pro odyń typ pokhovalnykh sporud periodu rannoho zaliza na Serednomu Prydnistrov'i (Za materialamy rozkopok kurhanu III v seli Sokilets u 1999 r.). *Zapysky naukovooho tovarystva imeni T. Shevchenka*, CCXLIV, p. 545-562.
- Hanina, O. D. 1984. Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arheologia*, 47, p. 68-78.
- Hrebniak, V. 1915. Novi arkeolohichni znakhidky na terytorii Skhidnoi Halychyny. *Zapysky naukovooho tovarystva imeni T. Shevchenka*, CXXII, p. 1-28.
- Hutsal, A. F. 1996. Starozhytnosti pochatku rannoho zaliznogo viku na Mohyliv-Podilshchyni. In: Brovko, P. P., Vynokur, I. S. (ed.). *Persha Mohyliv-Podilska istoriko-kraieznavcha konferentsiia*. Mohyliv-Podilskiy, p. 20-23.
- Hutsal, A. F. 2000. Rudkovetske horodyshe i pershyi pokhid skifiv u Prydnistrovskiy Lisostep. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskiy: Naukovo vydavnychiy tsentr Kam'ianets-Podilskoho universytetu, p. 69-79.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P. 2001. Rozkopky kurhaniv skifskoho chasu na Kam'ianechnyni. In: Kozak, D. N., Gavryliuk, N. O. (ed.). *Arkeolohichni vidkryttia v Ukraini 1999-2000 rr.* Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 17-18.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Serednomu Dnistri. In: Gavryliuk, N. O. (ed.). *Arkeolohichni vidkryttia v Ukraini 2002-2003rr.*, Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 114-116.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2005. Kurhany rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka na Serednomu Dnistri. In: Gavryliuk, N. O. (ed.). *Arkeolohichni vidkryttia v Ukraini 2003-2004 rr.* Zaporizhzhia: Dyke Pole, p. 118-119.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2006. Rozkopky kurhaniv rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka u Serednomu Podnistrovi. In: Gavryliuk, N. O. (ed.). *Arkeolohichni vidkryttia v Ukraini 2004-2005 rr.*, p. 157-159.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2008. Teklivskiy kurhannyi nekropol. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka: Istorychni nauky*, 1, p. 6-23.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Bazhenov, O. L., Boltaniuk, P. A. 2009. Doslidzhennia kurhaniv rannoskifskoho chasu v raioni serednoi techii r. Zbruch. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006-2007 rr.* Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 91-93.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2010. Doslidzhennia kurhannoi hrupy Spasivka - Ivankivtsi u Pozbruchchi. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.* Kyiv; Lutsk: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 101-103.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2011. Doslidzhennia kurhannoho nekropolia Spasivka - Ivankivtsi na Khmelnychchyni. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.* Kyiv; Poltava: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 93-94.
- Hutsal, A. F., Mehei, V. P. 1997. Doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Tarasivka. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Kamianechnyna v konteksti istorii Podillia*. Kam'ianets-Podilskiy: OIUM, p. 85-88.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2011. Kurgan 3 u s. Teklivka na Srednem Dnestre. In: Berezutskiy, V. D. (ed.). *Vostochnoyevropeyskiye drevnosti skifskoy epokhi: sbornik nauchnykh trudov*. Voronezh: Nauchnaya kniga, p. 97-109.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2011A. Teklivski kurhany na Zakhidnomu Podilli. In: Posokhov, S. Y. (ed.). *Drevnosty Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiyu B. A. Shramko*. Kharkov: KhNU, p. 111-124.
- Zakhariev, V. A. 1992. Doslidzhennia arkeolohichnykh pam'iatok na terytorii Dunaievetskoho raionu (1990 r.). In: Shmaenyk, M. D., Zakhariev, V. A. (ed.). *Arkeolohiia Dunaievechyny*. Khmelnytskyi, p. 37-39.
- Krushelnyska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrovia (za materialamy neporotivskoi hrupy pamiatok)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka.
- Kuchuhura, L. I. 1995. Rannoskifskiy kompleks z kurhanu poblyzu s. Vrublivtsi v Podnistrov'i. *Arheologia*, 2, p. 131-135.
- Melyukova, A. I. 1958. Pamyatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovia. *Materialy i issledovaniya po Arkheologii SSSR*, 64, p. 5-102.
- Mohylov, O. D. 2011. Teremtsi - poselennia doskifskho chasu na Serednomu Dnistri. In: Travinskyi, V. V. (ed.). *Arkeolohiia i fortyfikatsiia Serednoho Podnistrovia*. Kamianets-Podilskiy: PP Medobory-2006, p. 23-31.
- Mogilov, A. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoy kultury na Crednem Dnestre. *Stratum Plus*, 3, p. 129-170.
- Mogilov, A. D., Gutsal, A. F., Gutsal, V. A. 2016. Pervyy Spasovskiy kurgan. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinai: Tipografia Garamont-Studio, p. 247-267.

- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016A. Kurhan z kamianym valom na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), p. 212-230.
- Petrovska, Ye. O. 1968. Kurhan VI st. do n.e. na Kyivshchyni. *Arheologia*, XXI, p. 164-174.
- Smirnova, G. I. 1967. Nekotoryye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (Po povodu staty M. Dusheka). *Archeologicheskie rozhledy*, XIX, p. 223-235.
- Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Dolinyany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, p. 14-27.
- Smirnova, G. I. 1977. Kurgannyi mogilnik ranneskifskogo vremeni u s. Dolinyany. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 18, p. 29-40.
- Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy - novyy mogilnik skifskoy arkhayki na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, p. 36-67.
- Smirnova, G. I. 1981. Novyye dannyye o poselenii u s. Dolinyany (po materialam raskopok 1977-1978 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 22, p. 40-61.
- Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoy kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniya Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, p. 43-60.
- Shovkopliash, I. H. 1954. Poselennia rannoskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arheologia*, IX, p. 98-104.
- Shovkopliash, I. H. 1956. Serednodnistrovska ekspeditsiia 1949-1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 29-37.
- Shovkopliash, I. H. Maksymov, Ye. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohylnya peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arheologia*, VII, p. 89-109.
- Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*, Lwow: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

А. В. Буйських, Н. М. Гаркуша, М. І. Чепкасова \*

## АРХІТЕКТУРНА ТЕРАКОТА З ОЛЬВІЇ ЗА РОЗКОПКАМИ 1920-х рр.

*Статтю присвячено публікації колекції архітектурної теракоти, що походить з розкопок Ольвії у другій половині 1920-х рр. та зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї «Старофлотські казарми». Більшість колекції складають декоративні деталі, що прикрашали житлові будинки ранньоелліністичного часу. Сучасні дані дають підстави стверджувати, що такі деталі виготовлялися не в Ольвії, як вважалося раніше, а належали імпорту із західнопонтийських полісів, Месамбрії та Аполонії Понтійської.*

**К л ю ч о в і с л о в а:** Ольвія, Миколаївський краєзнавчий музей, архітектурна теракота, храм, житловий будинок.

У 1921 р. влада Української РСР почала здійснювати низку заходів, спрямованих на організацію державної охорони значних археологічних пам'яток, розкопаних від початку ХХ ст. Саме тоді античне місто Ольвія та її некрополь, які у 1896, 1902—1915 рр. досліджувала експедиція під керівництвом Б. В. Фармаковського, було взято під охорону. У 1923 р. управління Головнаукою УРСР вирішило поновити дослідження в Ольвії, але за браком коштів, роботи розпочалися лише влітку 1924 р. Для керівництва поновленими розкопками Ольвії було запрошено Б. В. Фармаковського, на той час вже професора Петроградського університету (Карасев 1976, с. 19—20). За його безпосередньої участі було проведено три польові сезони 1924—1926 рр. (Дложевський 1928, с. 289 сл.; про організацію цих робіт див: Каряка 2015, с. 295 сл.).

З 1925 р. у роботі експедиції приймали участь директор Миколаївського історико-

археологічного музею Ф. Т. Камінський (обіймав цю посаду з травня 1923 по вересень 1929 рр.) та науковий співробітник Л. С. Кузнецов (Гаркуша 2020, с. 159—161). У 1926 р. було створено Державний заповідник «Ольвія» (Крапівина 2001, с. 9), визначна роль у його організації належала Ф. Т. Камінському. Новоствореним заповідником опікувався Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК) при Всеукраїнській Академії наук (ВУАН).

У зв'язку з хворобою Б. В. Фармаковського, у 1927 р. керівництво експедицією взяла на себе Наукова рада під головуванням С. С. Дложевського, голови Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Саме Наукова рада і продовжила розкопки Ольвії у 1927—1930 рр. у межах тієї наукової програми, що була запропонована Б. В. Фармаковським після поновлення досліджень (Дложевський 1930, с. 26; Карасев, Леви 1977, с. 22). Всі археологічні знахідки, що походили з розкопок Ольвії у польові сезони 1927—1930 рр., було передано на постійне зберігання до Миколаївського історико-археологічного музею, нині Миколаївський обласний краєзнавчий музей.<sup>1</sup>

З 1927 по 1930 рр. в Ольвії було знайдено 11 виготовлених з теракоти прикрас від різноманітних споруд. Всі вони відносяться до категорії будівельної кераміки, призначалися для споруд різних категорій, як монументальних громадського призначення, так і невеликих житлових будинків. Хронологічно вони належать до двох культурно-хронологічних періодів: пізньоархаїчного та елліністичного. Пізньоархаїчний період представлений фрагментами стічних жолобів-водогонів (сим); елліністичний — більшим розмаїттям форм, зокрема, фрагментами фасадних частин пласких черепиць з карнизами; фронтальним анте-

\* БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7233-1288, [abujskikh@ukr.net](mailto:abujskikh@ukr.net)

ГАРКУША Наталія Михайлівна — старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Миколаївського обласного краєзнавчого музею, [muzejkraeznavcij@gmail.com](mailto:muzejkraeznavcij@gmail.com)

ЧЕПКАСОВА Марина Іванівна — старший науковий співробітник відділу фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею, [muzejkraeznavcij@gmail.com](mailto:muzejkraeznavcij@gmail.com)

<sup>1</sup> Ця стаття є продовженням системної наукової обробки археологічних матеріалів з Ольвії, що зберігаються у Миколаївському музеї; попередні публікації див: Буйських, Чепкасова 2010, с. 81—82; Буйських, Чепкасова 2019, с. 69 сл.; Пукліна 2015, с. 208—210; Шейко, Чепкасова 2015, с. 213—216; Шейко 2020, с. 50—51; Чечуліна 2020, с. 84—87.

фіксом, яким завершувався фасад гранчатої черепиці, що перекривала пласкі (каліптер); фрагментами стічних жолобів (сими).

Два фрагмента (рис. 1: 1–2) належать жолобам-водогонам (сима́м)<sup>2</sup>. Це добре відомий зараз в Ольвії тип теракотових архітектурних деталей, що мав подвійне, утилітарне та декоративне призначення — прикрашав зовні похилі карнизи фронтонів культових монументальних споруд, перш за все, храмів. Глина виробів щільна, темно-червоного відтінку (2.5YR 6/4–5/4), з невеликою кількістю крупних сріблястих домішок, шматочків вапна та кварцового піску. Сими були відтиснуті у формі та вирізнялися глибоким рельєфом. Зазвичай, по фасаді вони мали ряд опуклих овальних видовженої форми з м'яким заокругленням, окантованих випуклими ремінцями; розподільні стрілки між овами виступали на середину їх висоти; у одній з деталей збереглася частина зруйнованої плити перекриття — абаки. Фасадна частина та тильна сторона були вкриті щільним світло-жовтим, світло-коричневим або білим покриттям (10YR 8/3 — 2.5Y 8/3); по лицьовій стороні зверху нанесено двоколірний розпис, який у сполученні із тлом створював триколірову гамму. Ови були розписані альтернативними кольорами — червоною та чорною фарбами через одну; ремінці, що обрамляли ови та розподільні стрілки залишені у кольорі покриття; тло між овами пофарбовано у чорний колір.

Найвідоміший аналог такої сими, майже повністю збережена деталь, була знайдена під час розкопок на пагорбі Калабак-Тепе у Мілеті (Gerkan 1925, Abb. 11, Bl. II). Ця деталь свідчить, що зверху ови перекривалися суцільною, трохи нахиленою абакою, а знизу, під овами, знаходилася суцільна стрічка перлів, яка мала профіль у формі напівовалу. Вся деталь була монолітною, відтиснутою у спеціальній формі. Розпис ов доповнював розпис абаки, у мілетській плиті — це лінія зигзагів та простий меандр, у стрічці якого в прямому та зворотному порядку розміщено квадрати з шаховим малюнком. Цей розпис також поєднував триколірову гаму із ритмічним чергуванням кольорів. Під овами знаходився шнур перлів, розпи-

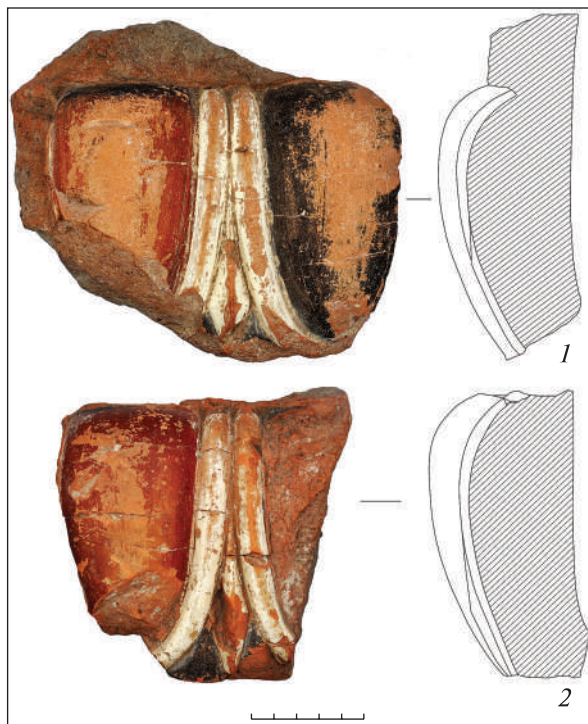


Рис. 1. Сими архаїчного часу: 1 — А-2656; 2 — А-5832

Fig. 1. Simas of the Archaic period: 1 — A-2656; 2 — A-5832

саний триколіровими прямокутниками, що також чергувалися.

Стан відомої на сьогодні колекції архітектурної теракоти з Ольвії свідчить, що такі сими були знайдені на багатьох ділянках Верхнього міста, які розкопувалися в різні роки. Проте, найбільша їх кількість (більше півсотні фрагментів) походить з розкопок Західного теменина (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006а, с. 104–108, рис. 100–106). Більше того, саме на підставі вивчення цих знахідок вже зрозуміло, що сими з овами дають декілька варіантів композиції фасаду, в тому числі з рельєфним шнуром перлів під овами та над овами, під абакою (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006а, рис. 106). Проте встановити належність миколаївських деталей до якогось конкретного варіанту неможливо через пошкодження саме їх верхньої частини. До того ж, малюнок по абаці не був усталеним і у випадку цих деталей про нього сказати щось напевне неможливо.

Поза сумнівом, що сими з Західного теменина, як і вся знайдена там колекція теракотових деталей, мають відношення до декількох монументальних споруд, що існували там у пізньоархаїчний час, перш за все, храмів в антах — Аполлона Іетра та анонімного храму (Русяева 2006, с. 36–42). Стосовно миколаївських деталей, то місце знахідки, принаймні,

<sup>2</sup> Роботами 1924 р. у північній частині римської цитаделі було знайдено фрагмент від ідентичної сими (Фармаковский 1926, рис. 18). ВУАК визначив Краєвий Одеський музей, нині Одеський археологічний музей НАН України, місцем зберігання всіх знахідок Ольвійської експедиції під головуванням Б. В. Фармаковського у 1924–1926 рр. (Каряка 2015, с. 295).

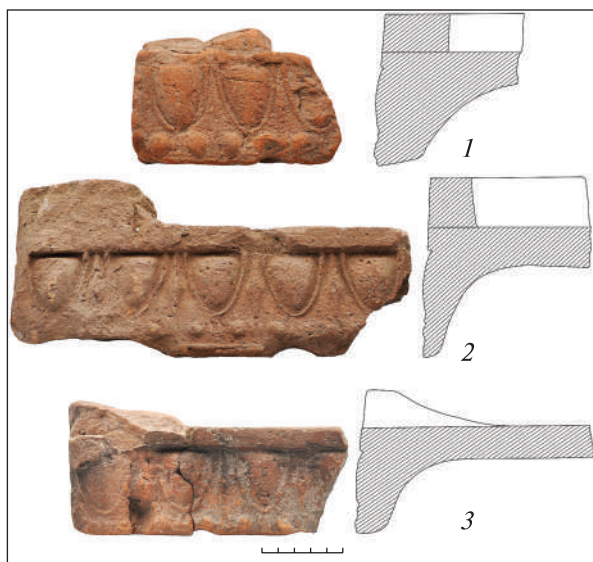


Рис. 2. Черепиці з фасадними карнизами, декорованими овами з перлами: 1 — А-3999; 2 — А-8745; 3 — А-2633

Fig. 2. Tiles with front cornices, decorated with ovolos with pearls: 1 — A-3999; 2 — A-8745; 3 — A-2633

однієї з них на розкопі Ж в 1927 р. (рис. 1: 1)<sup>3</sup>, не може підказати її прив'язку до конкретного об'єкта, якому вона могла належати. Друга ж деталь (рис. 1: 2), скоріш за все, була знайдена на одній з ділянок (А, Г, Д), що досліджувалися на захід від Зевсова кургану або в районі відкритого набагато пізніше Західного теменоса (Дложевський 1930, с. 31—33), і безумовно, має відношення до шару руйнування цього теменоса<sup>4</sup>.

Взагалі, слід признати, що знахідки фрагментів аналогічних за конструкцією теракотових сим відомі практично по всій території Верхнього міста. Вони також були знайдені Б. В. Фармаковським в 1906 р. в північній частині римської цитаделі (Скуднова 1959, с. 250—251, рис. 3), неподалік від згаданої деталі, відкритої у 1924 р. Відомі також поодинокі знахідки таких деталей і з розкопок Б. В. Фармаковського у 1910—1911 рр. у південній частині Нижнього міста, ділянка НГФ (Скуднова 1959, с. 255, рис. 8), з розкопок Л. М. Славина другої половини 1930-х рр.,

<sup>3</sup> Розкоп Ж було закладено біля північно-західного кута городища, топографічно він належав території некрополя; розкопки тут велися в 1926—1927 рр.: Папанова 2006, с. 55.

<sup>4</sup> На розкопі А (біля Зевсового кургану) у 1902—1903 рр. також було знайдено теракотову архітектурну деталь пізньоархаїчного часу з меандровим та шаховим орнаментом, яка найбільш вірогідно, має відношення до Західного теменоса (Фармаковский 1906, рис. 44).

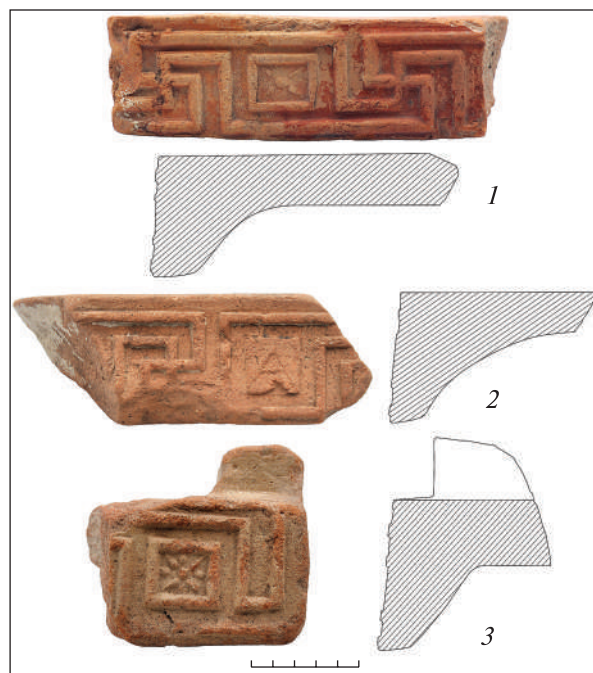


Рис. 3. Черепиці з фасадними карнизами, декорованими меандром: 1 — А-2634; 2 — А-4001; 3 — А-2628

Fig. 3. Tiles with facade cornices, decorated with meander: 1 — A-2634; 2 — A-4001; 3 — A-2628

ділянка НГ<sup>5</sup>, проте, скоріш за все, вони потрапили сюди випадково, в результаті зсувів ґрунту по схилах з Верхнього міста. Аналогічні деталі знайдені і у південно-східній частині цитаделі, вони мають відношення до культових об'єктів Південного теменоса. Тут були також знайдені фрагменти розписної черепиці, що покривала храм Афродіти початку V ст. до н. е. (Буйських 2020, с. 45 сл.).

Поліхромні сими, як і всі інші теракотові декоративні деталі, близькі стилістично, імпортувалися до Ольвії у стислий період часу, скоріш за все, від останньої третини VI по початок V ст. до н. е. Місце виробництва таких деталей становить окремий інтерес. Після відкриття А. фон Геркана в Мілеті, всі стилістично близькі теракотові деталі, знайдені в Ольвії, дослідники беззаперечно зараховували до імпорту з цього центру (Скуднова 1959, с. 251; Кобылина 1965, с. 89; Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006а, с. 102). Більше того, стилістично близькі теракотові деталі, знайдені в сусідній Істрії, сестринському полісі по відношенню до Ольвії та дочірнього поліса по відношенню до Мілета, материнського поліса, також вважалися такими, що привезені саме звідти (Zimmermann

<sup>5</sup> Цією інформацією ми завдячуємо О. О. Пукліній, НМІУ, де зберігається колекція з розкопок Ольвії 1930-х рр.

1990a, S. 228, 233). В Істрії знайдено фрагмент сими із перлами над овами, які найбільше наближені до тих, що знайдені на Західному темени (Zimmermann 1990b, Abb. 13—14). Стилiстична близькість між теракотовими деталями Істрії, Ольвії та Мілета вже дозволила К. Циммерману говорити про iснування певного стилістичного «койне» у архітектурному дизайні, поширеному з метрополії на колонії Західного Причорномор'я (Zimmermann 2007, S. 632).

Проте, всі фрагменти з Ольвії та Істрії, а до цих центрів можна додати ще й нещодавні знахідки з Аполлонії Понтійської (Stoyanova, Damyanov 2019, fig. 1—3; Damyanov, Stoyanova 2019, cat. 46) відрізняються у дрібних деталях профілювання, попри їх загальну стилістичну подібність та ідентичну кольорову гамму. Крім Істрії, теракотові деталі знаходять й певну низку стилістичних подібностей з аналогічними деталями, знайденими під час досліджень різноманітних будівель у архітектурному комплексі Герайона на о. Самос (Ohnesorg 2009, Taf. 9, 6—7)<sup>6</sup>. Тому, казати остаточно про єдиний центр виробництва та імпортування таких деталей ще здається зарано, принаймні, їх могло бути декілька, оскільки о. Самос не можна відкидати. Проте безумовно слід погодитися з точкою зору про їх поширення з Південної Іонії. Саме іонійська метрополія диктувала стилістичний напрямок архітектурного дизайну для культових споруд, що зводилися у полісах Західного і Північно-Західного Причорномор'я у пізньоархаїчний час. Поширення єдиної будівельної традиції сприяло також розвитку морської торгівлі будівельними матеріалами. До переліку полісів, у які імпортувалася будівельна кераміка з поліхромним декором, слід додати Борисфен (Bujskikh, Chistov 2018, p. 9—11, fig. 6, 8). Ще одним центром поширення аналогічного будівельного декору було панеллінське святилище Ахілла на о. Левке, під час розкопок якого знайдено декілька фрагментів ідентичних сим та інших теракотових деталей (Охотников, Островерхов 1993, фото 5, 2, 4).

Наступна група теракотових архітектурних деталей пов'язана з приватною архітектурою житлових будинків та датується переважно ранньоелліністичним часом. Ці деталі безпосередньо прив'язані до споруд, що досліджувалися. Маються на увазі житлові будинки,

які відкривалися на ділянках І (И) та А, Г, Д. Знайдено шість фрагментів пласкої черепиці коринфського типу<sup>7</sup> з карнизами, фасади яких дають два варіанти декору, відтиснутого у формі.

Варіант 1 представлено деталями з іонійським киматієм — безперервною стрічкою ов із шнуром перлів, висотою по фасаду 6,6—8,0 см (рис. 2: 1—3). Глина всіх виробів однорідна, неміцна, глухих червоно-коричневих тонів (2.5YR 5/6, 10YR 5/6) з вкрай невеликою кількістю домішок вапна та дрібного піроксену. Незважаючи на ідентичну манеру опрацювання декору, очевидно, що всі три деталі виготовлено в різних формах — всі вони відрізняються дрібними деталями опрацювання ов, стрілок, що їх розділяють, перлів та їх розподільних стрілок. На час виготовлення, ранньоелліністичний, вказують стилістичні особливості — підтрикутна форма ов, розподільні стрілки видовженої ромбоподібної форми, які виступають на всю висоту між ремінцями, а також круглі бусини перлів. Всі деталі нарізні, мають додаткову деталь — бічні бортики Г-подібної форми, що фіксували каліптер, який перекривав зверху місце примикання двох пласких черепиць. Зазвичай, на фасадній частині бортика було опрацьовано рельєфний рослинний декор у вигляді горизонтального U-подібного чи пальмети або якогось іншого мотиву; такі деталі вже відомі в Ольвії (Фармаковский 1906, рис. 42; Брашинский 1966, табл. 30, 8; 31, 3). Проте на миколаївському екземплярі цей елемент пошкоджено.

Близькі аналогії таким деталям знайдено у Месамбрії та у деяких інших центрах Західного Причорномор'я, крім того, на одній з месамбрійських черепиць відбите клеймо фабриканта або магістрата Мосха (Μόσχος) (Ogneva-Marinova 1980, fig. 9—10). Останнім часом, завдяки керамологічним аналізам серії черепиць з Месамбрії, деякі з яких мають фасадні декоративні оздобу у вигляді ов та перлів та згадані клейма, було зроблено висновок про їх виробництво саме у цьому центрі (Kovachev et al. 2011, p. 206 ff.; Stoyanova, Lozanov 2011, p. 258).

Зазначимо, що певну плутанину у вирішенні цього питання додала ще й та обставина, що ім'я Мосха відоме не лише у Месамбрії, а й у ольвійській нумізматиці ранньоелліністичного часу. Саме через це П. О. Кариш-

<sup>6</sup> Стилiстична близькість ольвійських та самоських кам'яних архітектурних деталей вже була предметом обговорення: Bujskikh 2010, S. 27, 101, Taf. 117.

<sup>7</sup> Про черепицю коринфського типу див.: Hellmann 2002, p. 298, fig. 402.

ковський вважав керамічні клейма на черепиці з ім'ям Мосха ольвійською продукцією (Карышковский 1956, с. 70—73). Тому знахідки таких клейм в Месамбрії та наявність імені Мосха в месамбрійській просопографії також використовувалися як аргумент на користь не лише місцевого ольвійського, а й месамбрійського виробництва черепиці з аналогічним фасадним декором (Ognenova-Marinova 1980, р. 153—154). Наразі ж відомо, що таке ім'я дістало поширення не лише в Ольвії та Месамбрії, а й у Істрії, Одессосі, Візантії та загалом, у різних центрах Македонії (LGPN IV, р. 240). Саме тому факт існування ольвійського магістрата з таким ім'ям ще не означає, що в Ольвії він наглядав за виробництвом черепиці з архітектурним декором — факт місцевого керамічного виробництва має бути доведений іншим способом, зокрема керамологічними дослідженнями. Крім того, вивчення відповідної колекції з Істрії дало змогу висловити пропозицію, що і серед ольвійських взірців можуть бути не лише такі, що належать місцевому виробництву, а також імпорту з Синопи та Гераклеї Понтійської (Zimmermann 1994, S. 229). Тому не дивно, що у публікації матеріалів Західного теменоса автори не наполягають на суто ольвійському виробництві такої черепиці та згадують всі відомі їм версії (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006б, с. 115, посилання 122).

Варіант 2 представлено деталями з безперервною стрічкою рельєфного меандру, висотою по фасаду 5,5—7,0 см (рис. 3: 1—3). Глина у всіх виробів має червоно-коричневі тони (2.5YR 6/6, 5YR 5/6-6/6); у всіх виробів варіюється кількість вапнякових часточок та піроксену. В одному випадку фасад має зовнішнє покриття світлою рідкою глиною, в іншому — щільною та яскравою червоно-коричневою фарбою. Слід зазначити, що, незважаючи на стандартизований декор у вигляді подвійного меандра, в метопах всіх трьох деталей розміщено різні мотиви. Це літери давньогрецького алфавіту, часто ретроградні (рис. 3: 2), або розетки у формі зірки, чотири- (рис. 3: 1) та восьмипелюсткові (рис. 3: 3). Розмаїття глиняного тіста та манери змалювання окремих декоративних мотивів свідчить, скоріш за все, про різні виробничі центри. Одна з деталей наріжна, має бічний бортик Г-подібної форми, що фіксував каліптер.

Як і черепиці попереднього варіанту, черепиці з меандровим фасадним декором добре відомі в ольвійській колекції, зокрема,

такі фрагменти були відкриті під час розкопок житлового будинку з мозаїчним андроном на ділянці А біля Зевсова кургану (Фармаковский 1906, рис. 39—40). В Ольвії відома навіть ціла форма, завширшки 55,2 см<sup>8</sup> (Брашинский 1966, с. 40, табл. 30, 10—11; 31, 1, 4). Фрагменти таких деталей знайдені серед елліністичних матеріалів Західного теменосу (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006б, с. 114—115, рис. 120, 1—4; 121, 1—2). Як і у випадку з черепицями, що мали оздоблення іонійським киматієм, черепиці з меандровими карнизми, за І. Б. Брашинським, відносилися до місцевого ольвійського виробництва. Проте в цьому випадку ситуація із їх сучасною атрибуцією видається складнішою. Справа в тому, що черепиці із меандровим декором фасадних частин широко відомі не лише в західному Причорноморському регіоні, а й у центрах північно-східного узбережжя Середземного моря — в Асосі, Пергамі, Прієні, о. Хіос та низці інших<sup>9</sup>. Тому питання про місце їх виробництва не вирішується на користь лише одного центру.

Перш за все, слід зазначити, що точка зору І. Б. Брашинського про їх виробництво в Ольвії, як і у випадку із згаданими вище черепицями з іонійським киматієм, підтримана Л. Огненовою-Мариною (Брашинский 1966, с. 38; Ognenova-Marinova 1980, р. 153—154, fig. 11—24), вже мають історіографічну цінність. На різноманітний склад глини, з якої вироблено такі деталі, дослідники давно звернули увагу, більше того, візуальна подібність до глини, характерної для керамічної продукції Гераклеї Понтійської, дала змогу навіть виділити окремий «гераклеїський» тип таких виробів. На західнопонтійські центри виробництва, передовсім Месамбрію та, ймовірно, Аполлонію Понтійську, де вони також знайдені, вказують сучасні керамологічні дослідження (Kovachev et al. 2011, р. 206—230; Stoyanova, Damyanov 2019, р. 199—200, fig. 18, a—b). Слід, проте, зазначити, що і цей висновок не здається остаточною, оскільки один з миколаївських фрагментів (рис. 3: 1) вкрито червоною фарбою, характерною, зазвичай, для синхронної синопської керамічної продукції. Тому, мож-

<sup>8</sup> Загальна кількість таких фрагментів в Ольвії сягає, за приблизними підрахунками, не менше півсотні. Для порівняння — в Істрії колекція черепиці з таким декором налічує 31 фрагмент: Zimmermann 1994, S. 221.

<sup>9</sup> Детальнішу інформацію про місця знахідок подібної черепиці див: Zimmermann 1994, S. 227.



Рис. 4. П'ятикутний антефікс із зображенням Афіни в шоломі: А-2692

Fig. 4. Pentagonal antefix with the image of Athena in a helmet: A-2692

ливо, вироби з західного узбережжя Чорного моря, виходячи з їх популярності, могли імітуватися в іншому регіоні. Звісно, таке припущення потребує відповідного доказу.

Пласкі черепиці коринфського типу перекривалися, зазвичай, п'ятикутними (пентагональними) каліптерами, що закінчувалися по фасадах фігурними антефіксами з різноманітними рельєфними зображеннями. У миколаївській колекції п'ятикутний антефікс (рис. 4) містить зображення маски Афіни у шоломі. У різні боки від маски відходять гнучкі пагони-вусики, які з боків закінчуються вертикальними половинними квітами лотосів. Глина виробу неміцна, жовтувато-червоних тонів (5YR 6/6), з лакунами, з дрібними часточками вапна та піроксеном, кількість яких незначна; тильна сторона опрацьована неохайно, із слідами пальців. Лицьова та тильна поверх-

ні вкриті суцільною червоною, проте неміцною фарбою. Таке покриття може вказувати на синопське походження. Проте зараз фарбове покриття не вважається надійним індикатором синопського виробництва, оскільки перевага у вирішенні цього питання надається керамологічним аналізам (Stoyanova 2010, р. 450).

Слід зазначити, що значна кількість таких п'ятикутних антефіксів та тих, що містили інші зображення (пальмети), дістали значне поширення в Ольвії, причому вони походять в основному з розкопок житлових комплексів; зокрема миколаївський антефікс знайдено в 1927 р. під час розкопок житлових кварталів на ділянках І (И), А, Г та Д. Ідентичні антефікси було знайдено під час розкопок житлового будинку НГФ-2 в Нижньому місті (Фармаковский 1913, рис. 85) та житлового кварталу в північній час-



Рис. 5. Частина сими з зображенням маски сатира: А-2694

Fig. 5. Part of the sima with the image of a Satire mask: A-2694

тині Нижнього міста (НГС)<sup>10</sup>; такі антефікс знайдено під час розкопок північної частини римської цитаделі (Фармаковский 1908, рис. 30) будівель біля агори (Брашинский 1966, рис. 30: 3) та у північно-західній частині Верхнього міста (Крыжицкий 1993, рис. 24, 2—3). П'ятикутні антефікси з зображенням одинадцятипелюсткової пальмети та напівпальмет з боків походять з розкопок згаданого елліністичного житлового будинку на ділянці А біля Зевсового кургану (Фармаковский 1906, рис. 43); центральної частини Верхнього міста (Брашинский 1966, рис. 30, 4; 31, 1); аналогічний антефікс відкрито під час досліджень Центрального кварталу в 1955 р. під керівництвом Л. М. Славина<sup>11</sup>; антефікс з зображенням дев'ятипелюсткової пальмети з бічними вусиками-пагонами знайдено під час розкопок елліністичного культурного шару на Західному теменосі (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006б, рис. 122, 1).

Колекція Істрії також містить декілька п'ятикутних антефіксів з зображенням одинадцятипелюсткової пальмети та напівпальмет з боків (Zimmermann 2014, Abb. 18—19); антефікс з дев'ятипелюстковою пальметою походить з Аполлонії (Stoyanova, Damyanov 2019, fig. 17). П'ятикутні антефікси, в тому числі з зображенням Афіни з «патетичним», на думку автора публікації, виразом обличчя, знайдено в Месамбрії (Ognenova-Marinova 1980, p. 121—126, fig. 25—34), де їх, як і вказані вище плоскі черепиці, від-

<sup>10</sup> Зберігається в Наукових фондах НІАЗ «Ольвія» НАН України, О-86/НГС/38. Такий само фрагментований антефікс відомий в колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею, ХКМ-а-8992 (Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 8, № 2).

<sup>11</sup> Зберігається в Археологічному музеї ІА НАН України, МА 1139/5271.

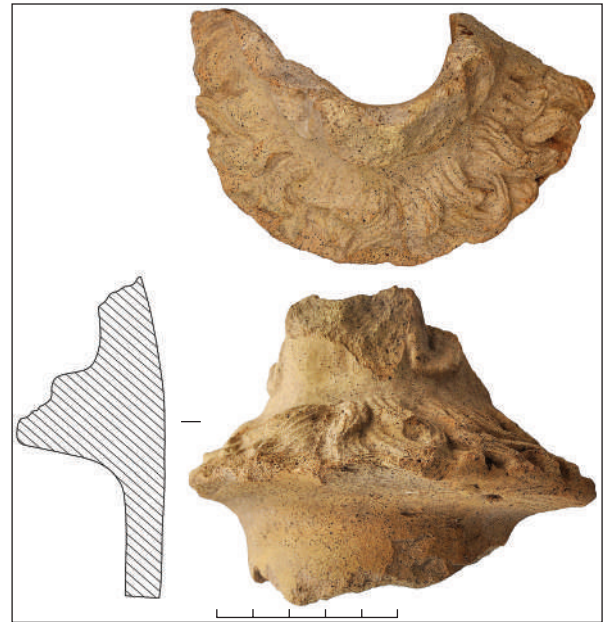


Рис. 6. Фрагментований водогін у вигляді рельєфної маски лева: А-2654

Fig. 6. Fragmented water-supply in the shape of a relief mask of a lion: A-2654

носили до місцевого керамічного виробництва. Сучасні керамологічні дослідження виробів з Месамбрії та Аполлонії не минули і ці вироби, через що їх місцеве месамбрійське виробництво також стверджується зараз з високою долею вірогідності (Kovachev et al. 2011, p. 207, 230—231; Stoyanova, Damyanov 2019, p. 199—200).

Крім черепиці, в миколаївській колекції зберігаються фрагменти керамічних водогонів. Це фрагмент жолобу з рельєфним фасадним зображенням маски сатира (рис. 5). Глина нещільна, жовтувато-коричневих тонів (7.5YR 5/6-6/6), з дрібними часточками кварцу, вапна та піроксену; лицьова сторона вкрита рідкою глиною світлого тону. Крім сатирів, в Ольвії знайдено фрагменти сим з зображенням масок Медузи (Славін 1963, рис. 22; Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006б, рис. 123, 1; Крыжицкий 1993, рис. 24, 1). Цей тип теракотових деталей дістав надзвичайно широку популярність в Месамбрії, з колекції якої походять численні як фрагментовані, так і цілі деталі (Ognenova-Marinova 1980, p. 130—145, fig. 37—64). Місцеве виробництво таких деталей було також доведено керамологічними дослідженнями (Kovachev et al. 2011, p. 230—231).

З водогонями типологічно пов'язані рельєфні маски у вигляді передніх частин голів левів з розкритими пащами. Нижня частина такої маски, що зберігається у миколаївській колекції (рис. 6), походить з розкопок ділянки А, де

досліджувалися житлові будинки елліністичного часу. Глина виробу нещільна, характерного світлого тону (10YR 6/6-7/6) із значною кількістю чорних часточок піроксену та зовсім незначними домішками часточок вапна, по поверхні вкрита обмазкою з рідкої глини. Навіть візуальні характеристики глини видають виробництво Синопи, відомого на весь Понтійський регіон центру, що спеціалізувався на виробництві та торгівлі керамічними будівельними матеріалами. Синопські водогони вже добре відомі у ольвійській керамічній колекції. Декілька фрагментів походить з розкопок 1938 р. під керівництвом Л. М. Славина<sup>12</sup>; вони знайдені на Західному теменосі (Крыжицкий, Русаева, Назарчук 2006б, рис. 123, 2). У Синопі знахідки керамічних водогонів у формі лев'ячих морд добре відомі, причому їх відтиснуто у різних формах (Billot 2010, cat. 6—12).

Завершуючи вивчення теракотових архітектурних деталей з розкопок Ольвії у другій половині 1920-х рр., незважаючи на їх обмежену кількість, можна дійти декілька важливих висновків. Всі вони мають безпосереднє відношення до актуального питання про місцеве керамічне виробництво та торгівлю керамічними будівельними матеріалами у ранньоелліністичний час. Адже традиційно, за І. Б. Брашинським, теракотові деталі (карнизи з рельєфними зображеннями, антефікси, сими з рельєфними масками) відносилися до місцевої гончарної продукції (Брашинский 1966, с. 38—40). Проте, згідно новітніх даних, виявляється, що майже всі висновки І. Б. Брашинського щодо місцевого ольвійського виробництва черепиці з архітектурним декором, мають бути відкориговані.

З огляду на значну кількість знахідок синопських клейм на черепицях, що датуються другою половиною IV — початком III ст. до н. е., зрозуміло, що Ольвія інтенсивно імпортувала будівельні матеріали з Синопи<sup>13</sup>. Тому

й імпорт теракотових архітектурних деталей з Синопи до Ольвії також відомий, принаймні йдеться про такий, що можна встановити за візуальними характеристиками глиняного тіста. Зрозуміло також, що Синопа не була єдиним центром, з якого до Ольвії імпортували будівельну кераміку. Новітні керамологічні дослідження дають змогу стверджувати, що паралельно Ольвія імпортувала значну кількість черепиці та архітектурної теракоти ще й із західнопонтійських полісів, Месамбрії та, ймовірно, Аполлонії Понтійської. Цей цікавий висновок коригує відомі дотепер уявлення про морську торгівлю в Чорноморському басейні у ранньоелліністичний час. Крім того, цей висновок вносить корективи у сучасні знання про розвиток місцевого гончарного виробництва безпосередньо в самій Ольвії, яке, на наш погляд, не виглядає настільки розвинутим, як вважалося раніше, оскільки потреби населення у будівельній кераміці покривалися за рахунок інтенсивних торговельних зв'язків з полісами Південного та Західного Понту.

- Абікулова, М. І., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею*. Херсон: Айлант.
- Брашинский, И. В. 1966. Ольвия. В: И. Б. Зеест (ред.). *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы. Свод археологических источников*, Г 1-20. Москва: Наука, с. 36-45.
- Буйских, А. В. 2020. Черепица и архитектурная терракота храма Афродиты в Ольвии. В: А. В. Буйских, Н. О. Сон (ред.). *Від античності до християнства*. Київ: ІА НАНУ, с. 45-60.
- Буйских, А. В., Чепкасова, М. И. 2010. Коллекция восточногреческой и коринфской керамики из Ольвии в собрании Николаевского областного краеведческого музея (общая характеристика). В: *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. VIII Миколаївська краєзнавча конференція*. Миколаїв, с. 81-82.
- Буйских, А. В., Чепкасова, М. И. 2019. Самоський килік із колекції Миколаївського краєзнавчого музею «Старофлотські казарми». *Археологія*, 1, с. 69-74.
- Гаркуша, Н. 2020. Камінський Феодосій Тимофійович. В: *Українські археологи крізь епохи. Дослідження Степового Побужжя*. Миколаїв, с. 158-163.
- Дложевський, С. 1928. Про археологічні розкопки в Ольвії в р.р. 1924, 1925 і 1926. *Східний світ*, 3-4, с. 289-294.
- Дложевський, С. 1930. Ольбія (Хроніка досліджень та їх наслідки), *Записки Українського Наукового Товариства*, 34. Збірник Полудневої України. Київ, с. 7-37. Інститут рукопису НБУВ, ф. Х, спр. 15293-15294, верстка.
- Карасев, А. Н. 1976. Б. В. Фармаковский и Ольвия. В: Н. И. Сокольский и др. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 13-21.
- Карасев, А. Н., Леви, Е. И. 1976. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского (1927—1970 гг.). В: Н. И. Сокольский и др. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 22-45.

<sup>12</sup> Зберігаються у Наукових фондах НІАЗ «Ольвія» НАН України, О-38/3630, О-38/3631.

<sup>13</sup> На жаль, ольвійська колекція синопських черепичних клейм (разом із амфорними) ще й досі не опублікована. Вкрай попередні порівняльні висновки можна робити, базуючись лише на власних багаторічних польових спостереженнях одного з авторів цієї статті. Лише після такої роботи можна буде порівнювати інтенсивність синопського імпорту до Ольвії з західнопонтійськими та іншими чорноморськими полісами. Проте, вже відомо, що в Месамбрії та Аполлонії синопський імпорт був лімітованим, що й підштовхнуло розвиток місцевого виробництва будівельних матеріалів у цих полісах (Stoyanova 2010, р. 453).

- Карышковский, П. О. 1956. О классификации серебряных статуров Ольвии IV в. до н.э. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 66, с. 69-77.
- Каряка, О. 2015. Діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету з організації робіт Ольвійської експедиції за часів Бориса Володимировича Фармаковського, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, с. 295-306.
- Кобылина, М. М. 1965. *Милет*. Москва: Наука.
- Крапивина, В. В. 2001. Ольвія: проблеми охорони та археологічні дослідження, *Археологія*, 4, с. 9-19.
- Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006а. Архитектурная терракота VI—V вв. В: А. И. Айбабин и др. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. МАИЭТ, Suppl. 2. Симферополь, с. 110-114.
- Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006б. Архитектурная терракота эллинистического времени. В: А. И. Айбабин и др. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. МАИЭТ, Suppl. 2. Симферополь, с. 114-116.
- Охотников, С. Б., Островерхов, А. С. 1993. *Святынище Ахилла на острове Левке (Змеином)*. Киев: Наукова думка.
- Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто Моги́л (некрополь Ольвии Понтийской)*. Київ: Знання України.
- Пуклина, О. О. 2015. Скляний посуд з Ольвії в збірці Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми». В: IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв, с. 208-210.
- Русяева, А. С. 2006. Строительные остатки храмов. В: А. И. Айбабин и др. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. МАИЭТ, Suppl. 2. Симферополь, с. 32-42.
- Славін, Л. М. 1963. Західна сторона ольвійської агори. *Археологія*, XV, с. 71-94.
- Скуднова, В. М. 1959. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 248-262.
- Фармаковский, Б. В. 1908. Раскопки в Ольвии. *Отчет Археологической комиссии за 1905 год*. СПб., с. 1-35.
- Фармаковский, Б. В. 1906. Раскопки в Ольвии в 1902—1903. *Известия Археологической комиссии*, 13. СПб.
- Фармаковский, Б. В. 1913. Раскопки в Ольвии. *Отчет Археологической комиссии за 1909—1910 гг.* СПб, с. 1-105.
- Фармаковский, Б. В. 1926. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 году. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*, I. Ленинград, с. 143-163.
- Чечуліна, І. 2020. Антична чорнолакова кераміка з експозиції Миколаївського обласного краєзнавчого музею. В: *Матеріали III Міжнародної археологічної конференції «Ольвійський форум» (до 70-річчя з дня народження В. В. Крапивіної)*. Миколаїв, с. 84-87.
- Шейко, І. 2020. Антична латерна з поселення на о. Березань. В: *Матеріали III Міжнародної археологічної конференції «Ольвійський форум» (до 70-річчя з дня народження В. В. Крапивіної)*. Миколаїв, с. 50-51.
- Шейко, І. М., Чепкасова, М. І. 2015. Античні світильники у зібранні Миколаївського обласного краєзнавчого музею. В: IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв, с. 213-216.
- Billot, M.-F. 2010. Terres cuites architecturales de Sinope de l'époque archaïque à l'époque hellénistique. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, p. 217-359.
- Bujkisch, A. 2010. *Die antiken Architekturformen im Nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen, 26. Wiesbaden: Reichert.
- Bujkikh, A., Chistov, D., 2018. Architectural Details and Monumental Buildings at Borysthene. *Caiete ARA* 9, p. 5-22.
- Harkusha, N. 2020. Kaminskii Feodosii Tymofijovich, in: *Ukraini arkeology kriz epokhy. Doslidzhennya Stepovogo Pobuzhzhya*. Mykolaiv, p. 158-163.
- Gerkan, A. V. 1925. *Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung*. Milet I, 8. Berlin.
- Damyantov, M., Stoyanova, D. 2019. Temples et autels archaïques. In: *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*. Catalogue de l'exposition. Sofia, p. 57-63.
- Hellmann, M.-Ch. 2002. *L'architecture grecque. I. Les principes de la construction*. Paris: Éd. A. et J. Picard.
- Kovachev, V., Stoyanov, T., Stanimirova, Ts., Stoyanova, D., Lozanov, I., Mladenov, V. 2011. Archaeometric Study of Hellenistic Roof Tiles and Amphorae from Apollonia and Mesambria: An Attempt at Identifying Local Production. *Pataps* II, p. 203-244.
- Ognenova-Marinova, L. 1980. Tuilles et terres cuites architecturales, in: V. Velkov (ed.), *Nessebre* 2. Sofia, p. 110-155.
- Ohnesorg, A. 2009. Die Dachterrakotten aus dem Heraion von Samos, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 124, S. 19-167.
- Stoyanova, D. 2010. The Importation of the Roof Tiles from Sinope and Heraclea Pontica to the Western Black sea Area. *ACSS* 16, p. 441-465.
- Stoyanova, D., Lozanov, I. 2011. Tiles with Englyphic Stamps from Mesambria Pontica. *Acta Musei Varnaensis* VIII-2, p. 253-266.
- Stoyanova, D., Damyanov, M. 2019. The Palmette Antefixes in the Black Sea Area: New Evidence from Apollonia Pontica. In: H. Kaba, G. Kan Şahin, B. M. Akarsu, O. Bozoğlan (eds.). *International Symposium of Sinope and Black Sea Archaeology "Ancient Sinope and the Black Sea"*, Sinop, p. 195-206.
- Zimmermann, K. 1990a. Archaische Dachterrakotten aus Histria. In: N. A. Winter (ed.). *Proceedings of the First International Conference on Archaic Greek Architectural Terracottas. December 2-4, 1988*. Hesperia 59, 1, p. 223-233.
- Zimmermann, K. 1990b. Zu den Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. In P. Alexandrescu, W. Schuller (Hrsg.). *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*. Xenia 25. Konstanz, S. 155-177.
- Zimmermann, K. 1994. Traufziegel mit Reliefmāander aus dem Schwarzmeergebiet. In N. A. Winter (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991*. Hesperia Suppl. XXVII. Princeton, N. Jersey, p. 221-251.
- Zimmermann, K. 2007. Frühe Dachterrakotten aus Milet und dem Pontosgebiet. In Ju. Cobet et al. (Hrsg.). *Frühes Ionien eine Bestandsaufnahme. Paionion-Symposium Güzeltamli 26. September — 1. Oktober 1999*, Milesische Forschungen 5. Mainz-am-Rhein, S. 631-636.
- Zimmermann K. 2014. Palmettenantefixe aus Histria. In: *Histria, histoire et archéologie en Mer Noire*. Pontica XLVII, Suppl. III. S. 113-166.

Надійшла 15.02.2021

А. В. Буйских<sup>1</sup>, Н. М. Гаркуша<sup>2</sup>, М. И. Чепкасова<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Доктор исторических наук, заместитель директора Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

<sup>2</sup> Старший научный сотрудник научно-экспозиционного отдела Николаевского областного краеведческого музея, muzejkraeznavcij@gmail.com

<sup>3</sup> Старший научный сотрудник отдела фондов Николаевского областного краеведческого музея, muzejkraeznavcij@gmail.com

## АРХИТЕКТУРНАЯ ТЕРРАКОТА ИЗ ОЛЬВИИ ПО РАСКОПКАМ 1920-х гг.

Статья посвящена введению в научный оборот коллекции терракотовых архитектурных деталей, происходящих из раскопок Верхнего города Ольвии во второй половине 1920-х гг. Археологические исследования проводились Научным советом при Всеукраинской Академии наук по плану, предложенному Б. В. Фармаковским после возобновления раскопок Ольвии в 1924 г. Две из деталей, фрагменты полихромных сим позднеархаического времени, скорее всего, имели отношение к культовым монументальным сооружениям Западного теменоса и были найдены в слое его разрушения.

Остальные детали найдены при раскопках жилых домов в центральной (раскопы А, Г, Д) и северо-восточной части города (раскоп И). Это фрагменты черепицы с фронтальными карнизами (*eaves tiles*), фасадные части которых украшены рельефными орнаментами двух вариантов — ионийским киматием с жемчужником (*Ionian cyma with pearls*) и меандром, в метопах которого размещены буквы или четырех- и восьмилепестковые пальметты в форме звезд. К категории черепицы относится лицевой пятиугольный антефикс (*pentagonal antefix*) с рельефным изображением маски Афины в шлеме и половинными цветами лотосов по бокам. Обнаружены также фрагменты водосточных желобов (симы — *simas*) — фасадная часть с маской сатира и водомет (*water-supply*), оформленный в виде головы льва с открытой пастью.

Керамические архитектурные детали, служившие украшением и являвшиеся составной частью перекрытия крыш жилых домов, получили широкое распространение в Ольвии во второй половине IV—III в. до н. э. Такие детали известны также практически во всех античных центрах Западного Причерноморья. Современные керамические исследования аналогичной архитектурной терракоты из Месамбрии и Аполлонии Понтийской определили ее местное производство. Полученные данные позволили откорректировать не только информацию о ремесленном производстве в Ольвии, поскольку такая черепица традиционно, вслед за И. Б. Брашинским, относилась к местному керамическому производству, но и предложить новое направление черноморской торговли керамическими строительными материалами. Другим важным для Ольвии направлением являлся импорт черепицы из Синопы.

*К л ю ч е в ы е с л о в а:* Ольвия, Николаевский краеведческий музей, архитектурная терракота, храм, жилой дом.

Alla V. Buiskikh<sup>1</sup>, Nataliia M. Harkusha<sup>2</sup>, Maryna I. Chepkasova<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Dr. Sc., Deputy Director of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

<sup>2</sup> Senior Researcher of the scientific-exposition department of the Mykolaiv Regional Local History Museum, muzejkraeznavcij@gmail.com

<sup>3</sup> Senior Researcher of the Funds department of the Mykolaiv Regional Local History Museum, muzejkraeznavcij@gmail.com

## ARCHITECTURAL TERRACOTTA FROM OLBIA ACCORDING TO EXCAVATIONS OF THE 1920-ies

The article is devoted to the introduction into scientific circulation of a collection of terracotta architectural details from the excavations of the Upper City of Olbia in the second half of the 1920-ies. Archaeological research was conducted by the Scientific Council of the All-Ukrainian Academy of Sciences according to the plan proposed by B. V. Farmakovskiy after the resumption of excavations in Olbia in 1924. Two of the details, fragments of polychrome simas of the Late Archaic period, most likely were related to the cult monumental structures of the Western Temenos and were found in the layer of its destruction.

The remaining details were found during excavations of residential houses in the central (excavation sites A, H, D) and north-eastern part of the city (excavation site I). These are fragments of eaves tiles, the facades of which are decorated with embossed ornaments of two variants — Ionian cyma with pearls and meander, in the metopes of which are placed letters or four- and eight-petalled palmettes. The tile category includes a pentagonal antefix with a relief image of an Athena mask in a helmet and half lotus flowers on the sides. Fragments of gutters (simas) — a facade with a Satire mask and a water-supply decorated in the shape of a lion's head with an open mouth were also found.

Ceramic architectural details, which served as decoration and were an integral part of the roof of residential buildings, became widespread in Olbia in the second half of the IV—III c. BC. Such details are also known in almost all ancient centers of the Western Black Sea coast. Modern ceramic studies of similar architectural terracotta from Messambria and Apollonia Pontica have determined its local production. The obtained data allowed correcting not only the information on handicraft production in Olbia, as such a tile is traditionally, after the opinion of I. B. Brashynskiy, belonged to the local ceramic production, but also to offer a new direction of the Black Sea trade in ceramic building materials. Another important area for Olbia was the tiles import from Sinop.

*Key words: Olbia, Mykolaiv Regional Local History Museum, architectural terracotta, temple, house.*

## References

- Abikulova, M. I., Lopushynskii, A. I., Sikoza, D. M. 2015. *Antychna koleksiia Khersonkoho kraeznavchoho muzeiu*. Kherson: Ailant.
- Brashynskii, I. B. 1996. Olvii. In: I. B. Zeest (ed.). *Keramicheskoe proizvodstvo i antichnye keramicheskie stroitelnye materialy. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-20. Moskva: Nauka, p. 36-45.
- Bujskikh, A. V. 2020. Cherepitsa i arkhitekturnaia terrakota khrama Afrodity v Olvii. In: A. V., Bujskikh, N. A., Son (eds.). *From Antiquity to Christianity*. Kyiv: IA NANU, p. 45-60.
- Bujskikh, A. V., Chepkasova, M. I. 2010. Kolletziia vostochnykh grecheskoi i korinfskoi keramiki iz Olvii v sobranii Nikolaevskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeia (obshchaia kharakteristika). In: *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia. VIII Mykolaivska kraeznavcha konferentsiia*. Mykolaiv, p. 81-82.
- Bujskikh, A. V., Chepkasova, M. I. 2019. Samoskii kylik iz koleksii Mykolaivskoho kraeznavchoho muzeiu "Staroflotski kazarmy". *Arheologia*, 1, p. 69-74.
- Dlozhevskii, S. 1928. Pro arkheolohichni pozkopy v Olbii v r.r. 1924, 1925 i 1926. *Skhidnyi svit*, 3-4, p. 289-294.
- Dlozhevskii, S. 1930. Olbii (Khronika doslidzhen ta ikh naslidky). *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva*, 34. *Zbirnyk Poludnevoi Ukrainy*. Kyiv, p. 7-37. Instytut rukopysu NBUV, f. X, spr. 15293-15294, verstka.
- Karasev, A. N. 1976. B. V. Pharmakovskii i Olvii. In: N. I., Sokolskii et al. (eds). *Khudozhesvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, p. 13-21.
- Karasev, A. N., Levi, E. I. 1976. Issledovaniia Olvii posle B. V. Pharmakovskogo (1027-1970). In: N. I., Sokolskii et al. (eds). *Khudozhesvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, p. 22-45.
- Karyshkovskii, P. O. 1956. O klassifikatsii serebrianykh staterov Olvii IV v. do n. e. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, 66, p. 69-77.
- Kariaka, O. 2015. Diialnist Vseukrainskoho Arkheolohichnogo Komitetu z orhanizatsii robit Olviiskoi ekspeditsii za chasiv Borysa Volodymyrovycha Pharmakovskoho, *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 16, p. 295-306.
- Kobylyna, M. M. 1965. *Milet*. Moskva: Nauka.
- Krapivina, V. V. 2001. Olvia: problema okhorony ta arkheolohichni doslidzhennia, *Arheologia* 4, p. 9-19.
- Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitectura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomor'ia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006a. Arkhitekturnaia terrakota VI-V vv. In: A. I., Aibabin et al. (eds). *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi. Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria*, Suppl. 2. Simferopol, p. 100-116.
- Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006b. Arkhitekturnaia terrakota ellinisticheskogo vremeni. In: A. I., Aibabin et al. (eds). *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi. Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria*, Suppl. 2. Simferopol, p. 114-116.
- Okhotnikov, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1993. *Svialishche Akhilla na ostrove Levke (Zmeinom)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto Mogyl (necropol Olvii Pontiiskoi)*. Kyiv: Znannia Ukrainy.
- Puklina, O. O. 2015. Sklianyi posud z Olvii v zbirtsi Mykolaivskoho oblastnogo kraeznavchoho muzeiu "Staroflotski kazarmy". *IX Mykolaivska oblastna kraeznavcha konferentsiia. Istoriia, Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. Mykolaiv, p. 208-210.
- Rusiaeva, A. S. 2006. Stroitelnye ostatki khramov. In: A. I., Aibabin et al. (eds). *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi. Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria*, Suppl. 2. Simferopol, p. 32-42.
- Slavin, L. M. 1963. Zakhidna storona olviiskoi ahory. *Arheologia*, XV, p. 71-94.
- Skudnova, V. M. 1959. Iz neizdannykh materialov Olvii VI-V vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia*, XXIX-XXX, p. 248-262.
- Pharmakovskii, B. V. 1906. Raskopki v Olvii v 1902-1903. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 13. Sankt-Petersburg.
- Pharmakovskii, B. V. 1908. Raskopki v Olvii. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1905 god*. Sankt-Petersburg, p. 1-35.
- Pharmakovskii, B. V. 1913. Raskopki v Olvii. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1909-1910 gg*. Sankt-Petersburg, p. 1-105.
- Pharmakovskii, B. V. 1926. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 godu. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kul'tury*, I. Leningrad, p. 143-163.
- Chechulina, I. 2020. Antychna chornolakova keramika z ekspozitsii Mykolaivskoho oblastnogo kraeznavchoho muzeiu. In: *Materialy III Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii 'Olviiskii forum' (do 70-richchia z dnia narodzhennia V. V. Krapivinoi)*. Mykolaiv, p. 84-87.
- Sheiko, I. 2020. Antychna laterna z poselennia na o. Berezan. In: *Materialy III Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii 'Olviiskii forum' (do 70-richchia z dnia narodzhennia V. V. Krapivinoi)*. Mykolaiv, p. 50-51.
- Sheiko, I. M., Chepkasova, M. I. 2015. Antychni svitylnyky u zbirtsi Mykolaivskoho oblastnogo kraeznavchoho muzeiu. In: *IX Mykolaivska oblastna kraeznavcha konferentsiia. Istoriia, Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. Mykolaiv, p. 213-216.
- Billot, M.-F. 2010. Terres cuites architecturales de Sinope de l'époque archaïque à l'époque hellénistique. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, p. 217-359.
- Bujskikh, A. 2010. *Die antiken Architekturformen im Nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen, 26. Wiesbaden: Reichert.
- Bujskikh, A., Chistov, D., 2018. Architectural Details and Monumental Buildings at Borysthene. *Caiete ARA* 9, p. 5-22.
- Harkusha, N. 2020. Kaminskii Feodosii Tymofijovich, in: *Ukrainski arkheology kriz epokhy. Doslidzhennia Stepovogo Pobuzhzhia*. Mykolaiv, p. 158-163.

- Gerkan, A. v. 1925. *Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung*. Milet I, 8. Berlin.
- Damyanov, M., Stoyanova, D. 2019. Temples et autels archaïques. In: *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*. Catalogue de l'exposition. Sofia, p. 57-63.
- Hellmann, M.-Ch. 2002. *L'architecture grecque. I. Les principes de la construction*. Paris: Éd. A. et J. Picard.
- Kovachev, V., Stoyanov, T., Stanimirova, Ts., Stoyanova, D., Lozanov, I., Mladenov, V. 2011. Archaeometric Study of Hellenistic Roof Tiles and Amphorae from Apollonia and Mesambria: An Attempt at Identifying Local Production. *Patabs* II, p. 203-244.
- Ogdenova-Marinova, L. 1980. Tuilles et terres cuites architecturales, in: V. Velkov (ed.), *Nessebre* 2. Sofia, p. 110-155.
- Ohnesorg, A. 2009. Die Dachterrakotten aus dem Heraion von Samos, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 124, S. 19-167.
- Stoyanova, D. 2010. The Importation of the Roof Tiles from Sinope and Heraclea Pontica to the Western Black sea Area. *ACSS* 16, p. 441-465.
- Stoyanova, D., Lozanov, I. 2011. Tiles with Englyphic Stamps from Mesambria Pontica. *Acta Musei Varnaensis* VIII-2, p. 253-266.
- Stoyanova, D., Damyanov, M. 2019. The Palmette Antefixes in the Black Sea Area: New Evidence from Apollonia Pontica. In: H. Kaba, G. Kan Şahin, B. M. Akarsu, O. Bozoğlan (eds.). *International Symposium of Sinope and Black Sea Archaeology "Ancient Sinope and the Black Sea"*, Sinop, p. 195-206.
- Zimmermann, K. 1990a. Archaische Dachterrakotten aus Histria. In: N. A. Winter (ed.). *Proceedings of the First International Conference on Archaic Greek Architectural Terracottas. December 2-4, 1988*. *Hesperia* 59, 1, p. 223-233.
- Zimmermann, K. 1990b. Zu den Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. In P. Alexandrescu, W. Schuller (Hrsg.). *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*. *Xenia* 25. Konstanz, S. 155-177.
- Zimmermann, K. 1994. Traufziegel mit Reliefmäander aus dem Schwarzmeergebiet. In N. A. Winter (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991*. *Hesperia* Suppl. XXVII. Princeton, N. Jersey, p. 221-251.
- Zimmermann, K. 2007. Frühe Dachterrakotten aus Milet und dem Pontosgebiet. In Ju. Cobet et al. (Hrsg.). *Frühes Ionien eine Bestandsaufnahme. Paionion-Symposion Güzelçamlı 26. September — 1. Oktober 1999*, *Milesische Forschungen* 5. Mainz-am-Rhein, S. 631-636.
- Zimmermann K. 2014. Palmettenantefixe aus Histria. In: *Histria, histoire et archéologie en Mer Noire*. Pontica XLVII, Suppl. III. S. 113-166.

Р. О. Козленко, О. О. Пукліна \*

## ТЕРАКОТИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З НИЖНЬОГО МІСТА ОЛЬВІЇ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

До наукового обігу вводяться теракоти римського часу з розкопок Нижнього міста Ольвії, що зберігаються у фондах Національного музею історії України. Серед них вирізняється серія глиняних статуеток у вигляді орлів. Їхня іконографія тотожна з теракотовим орлом, який походить із римської гарнізонної будівлі, що розташована у Верхньому місті.

**Ключові слова:** теракота, орел, римський воїн, римська залога, Ольвія, Нижнє місто.

Теракоти римського часу є рідкісною категорією знахідок для Ольвії. Кожна з них становить значний інтерес як з точки зору мистецтва коропластики, так і археологічного контексту їх виявлення. Особливо це стосується таких непересічних виробів як теракотові орли та римські воїни, адже вони пов'язуються дослідниками з римською військовою присутністю, вивчення якої є актуальною проблемою в дослідженні Ольвії.

З розкопок Ольвії та її округи походить серія теракотових, металевих та мармурових римських орлів — *Aquila Romana* (Ветштейн 1957, с. 79; Колесниченко 2017, с. 166—171; Новиченкова, Буйських 2019, с. 351—359). Одна з теракотових статуеток, висотою 25,5 та шириною 15 см, була знайдена на цитаделі Ольвії, у південному підвалі А будівлі преторію, у шарі згарища<sup>1</sup>. На думку автора розкопок, теракотовий орел уособлював значок легіону і розташовувався у військовому святилищі (Ветштейн 1957, с. 79).

Ще одна «теракотова пташина голівка» (фрагмент від теракотового орла) була знайде-

на у центральному підвалі Л цієї споруди (Ветштейн 1972, с. 173). Разом із нею було знайдено керамічний мортарій з латинським клеймом, уламок мармурового мортарію, червонолаковий та скляний посуд, а також залізні та бронзові предмети.

Серія теракотових орлів виявлена під час розкопок низки приміщень у Нижньому місті Ольвії, що досліджувалися у 1935—1938 рр. під керівництвом Л. М. Славина (Славин 1940, с. 49—78), і розташовувалися на південь від архітектурного комплексу, який можна інтерпретувати як казарми римської залози (Козленко 2020, с. 8). У приміщеннях на ділянці НГ, зокрема у казармених блоках, було знайдено велику кількість червонолакової кераміки, кухонного, скляного та металевих посуду, світильники (Славин 1940, с. 56, 59; Sheiko, Puklina 2019, р. 75—85), фрагменти теракот римських воїнів, римську військову амуніцію, фібули, денарії, римські медичні інструменти, декілька теракотових орлів, ідентичних за іконографією тому, який був знайдений у будівлі преторію, вівтарі, мармурові бази колонок з іменем центуріона І Італійського легіону тощо.

Одна з теракотових фігурок орла з ділянки НГ, розміром 7,5 × 5,8 см<sup>2</sup> (рис. 1: 1), походить із кв. 43, і знайдена у жовто-глинистому шарі на глибині 1,2—1,5 м (Худяк 1938, с. 124)<sup>3</sup>. Теракота виготовлена з глини темно-помаранчевого кольору (2.5 YR. 6/8) з чорними та білими мікродомішками. Статуетка всередині порожниста. П'єдестал, крила та шия орла були вкриті темно-червоною фарбою. Голова птаха, з невеликим нахилом, напівфас, повернута вправо. Дзьоб округлої форми. Крила розгорнуті, їх кінцівки притиснуті до п'єдесталу. На грудній частині вирізьблено пір'я. Масив-

\* КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Нижнього Побужжя НІАЗ «Ольвія» НАН України, ORCID 0000-0001-5602-7796, [rknovel@ukr.net](mailto:rknovel@ukr.net)

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна — заступник головного зберігача Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7110-1795, [o\\_puklina@ukr.net](mailto:o_puklina@ukr.net)

<sup>1</sup> Зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ.

© Р. О. КОЗЛЕНКО, О. О. ПУКЛІНА, 2021

<sup>2</sup> Інв. № 2608, 1936 р. НМІУ № БЗ-2815. Теракотові орли з розкопок ділянки НГ, із вказаними інвентарними номерами, згадуються в монографії Г. А. Цветаєвої (Цветаева 1979, с. 40).

<sup>3</sup> Інв. опис знахідок ОАЕ 1938 р., арк. 159. Інв. № 1911, НМІУ № БЗ-75.

ні лапи розташовані на рельєфному постаменті прямокутної форми<sup>4</sup>.

У приміщенні В на цій ділянці, на глибині 1,57–1,78 м, у кв. 13, у жовто-глинистому шарі, над глинистою трамбовкою були виявлені фрагменти червоноглиняної посудини з рельєфним зображенням фігури Діоніса та квітів<sup>5</sup>, мідна римська монета, залізна сокира, фрагмент мідної фібули, а також керамічна статуетка орла (рис. 1: 2), розміром 8,7 × 5,0 см. Остання була знайдена під час зачистки цеглин у двох точках підлоги камери В кв. 13 (Худяк 1936, с. 33–34), разом із кістяною ложечкою, уламками червонолакової чашечки, фрагментом буролоакової тарілки з рельєфним орнаментом, а також монетами часів імператора Марка Аврелія та монетами початку III ст. н. е. (Зограф 1940, с. 252)<sup>6</sup>.

Статуетка орла виготовлена з глини темно-сірого кольору (5 YR. 4/1), залощена, всередині — порожниста. Голова птаха відбита. Крила розгорнуті та складені зі зворотного боку. З обох сторін на крилах та на грудній частині різними техніками оформлено пір'я. Видовжені лапи розташовані на постаменті, який розміщений на широкій пласкій підставці із загнутими всередину краями.

Наступна фігурка орла (глиняне навершя у вигляді пташки)<sup>7</sup>, розміром 10,2 × 3,8 см (рис. 2), знайдена у кв. 23, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,35–1,70 м, разом із червонолаковим світильником (Sheiko, Puklina 2019, р. 78, fig. 4: 2), скляним і керамічним посудом, зокрема ручкою червонолакової посудини у вигляді голови барана (патера?); мідними римськими монетами та кістяною ложечкою, виявленими на цій глибині в суміжному квадраті.



Рис. 1. Глиняні статуетки орлів з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 1. Clay figurines of eagles from the excavations at the site NG in Olbia

Статуетка виготовлена з глини світло-жовтого кольору (2.5 Y. 8/6) із домішками шамоту. Поверхня вкрита невеликими кавернами, місцями щільно. Серед теракотових орлів з Ольвії ця статуетка вирізняється примітивністю образу. Проте голова птаха, як і в інших стилістично більш якісно виконаних теракотах, так само гордовито піднята догори. Тобто, в цілому іконографія римського орла дотримана. За допомогою невеличких заглиблень на голові передані очі. Зі зворотного боку у фігурки, перпендикулярно до тулуба, схоже, розташовувалися крила. Навершя пустотіле. Глибина порожнини складає 9,0 см. Його видовжена форма та діаметр вказують на те, що воно могло насаджуватися на деревко<sup>8</sup>.

З цієї ж ділянки походить низка світильників із зображенням орлів на постаментах (Славин 1940, с. 59, 76, рис. 56; Sheiko, Puklina 2019, р. 77–78), ідентичних за іконографією до теракотових орлів. Світильники римського часу із зображенням орла з розгорнутими крилами відомі з Пантікапею, звідкіля походять декілька теракотових орлів (Цветаєва 1979, с. 41, 78–79, 86–87), і де також засвідчено перебування римських військ (з літ. див.: Трейстер 1993, с. 50–74; Иванчик 2013, с. 62–69).

У Північному Причорномор'ї теракотові орли римського часу відомі з розкопок рим-

<sup>4</sup> Ще одна статуетка орла, яка, імовірно, походить з Ольвії або городищ її округи, знайдена у довоєнні часи, і зберігається у фондах Херсонського краєзнавчого музею (Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 46, № 312; муз. № ХКМ-а-9029). Статуетка заввишки 10 см, шириною 6,7 см, зображає орла у фас, з піднятою і оберненою головою ліворуч та розгорнутими крилами.

<sup>5</sup> Уламок теракотової голови Діоніса знайдено у перепаленому шарі заповнення підвалу Д будівлі преторію в Ольвії (Ветштейн 1966, с. 12–13).

<sup>6</sup> Дещо вище, на глибині 1,47 м, у цьому квадраті, у тому ж шарі, було знайдено ас Антоніна Пія, карбований після 156 р. н. е. (Зограф 1940, с. 249). Ще один ас цього імператора знайдений у кв. 5 (Там само, с. 223).

<sup>7</sup> Інв. опис знахідок ОАЕ 1937 р., арк. 59. Інв. № 1582, НМІУ № Б4-501. У польовому щоденнику визначена як «теракотова голова птиці» (Худяк 1937, с. 172).

<sup>8</sup> Бронзове навершя штандарту у вигляді голови орла такого розміру відоме з розкопок римської фортеці у Новах (Gencheva 2013, р. 89, no. 235).

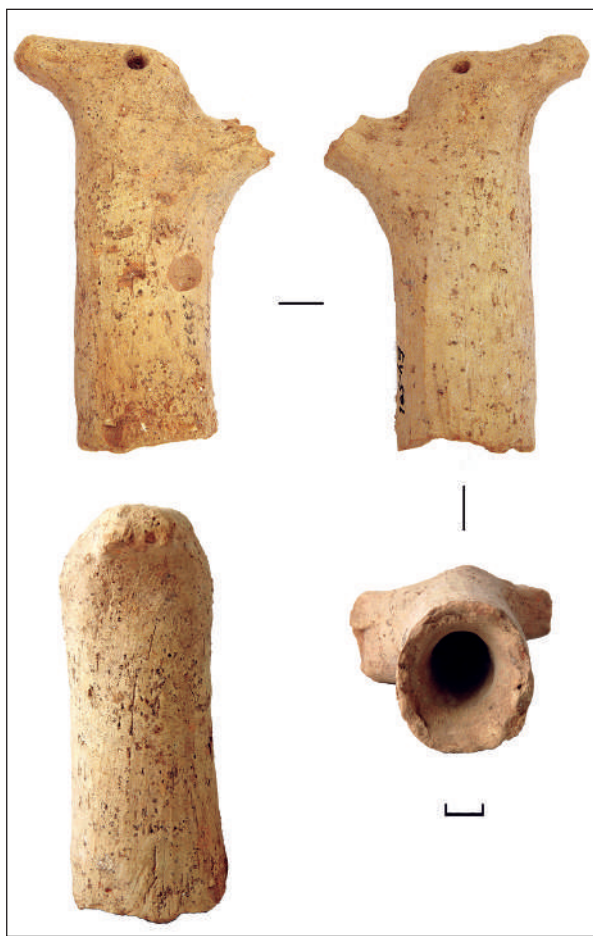


Рис. 2. Глиняне навершя у вигляді орла з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 2. Clay «standard» in the form of an eagle from the excavations at the site NG in Olbia

ської фортеці Харакс (Блаватский 1951, с. 259), Пантікапею, Михайлівки, Мірмекію і Танаїсу (Цветаева 1979, с. 41—43, рис. 11—12). Орли з Пантікапею і Танаїсу відповідають іконографії ольвійських — вони також розташовані на постаменті, у статичній позиції.

Теракотовий орел із Танаїсу, як у випадку з фігуркою орла з будівлі преторію в Ольвії, також знайдений у підвалі. Будівля, у якій було виявлено статуетку, входила до системи приміщень під захисними стінами, у яких було знайдено бронзовий світильник, набір червонолакового та скляного посуду, прямокутний кам'яний вівтар та ін.<sup>9</sup> Цілком можливо, що з цих комплексів походить теракотова статуетка римського воїна (Цветаева 1979, с. 43—44).

З території римських провінцій теракотові орли, подібні за розмірами та стилістикою

до ольвійських, відомі з Пороліссума (Gudea 1989, pl. CXI: 1), Славені (Tudor, Popilian, Bondoc, Gudea 2011, pl. XLIII: 188) та Ромули (Bondoc 2005, S. 52—53; Popilian, Bondoc 2016, р. 377, fig. 12)<sup>10</sup>. Керамічні форми для виготовлення ідентичних ольвійським теракотових орлів, зокрема на постаментах, відомі з розкопок римських міст та фортець у Ромулі (Popilian, Bondoc 2016, р. 368, fig. 3—4) та Бутово (Vladkova 2009, S. 334—339; Gencheva 2013, р. 100, no. 254).

Подібний до ольвійського орел, виконаний з обробленої кістки, знайдений у контексті з латинським почесним написом під час розкопок римської вілли у Британії, неподалік від Стенвіка, біля храмового комплексу (Neal 1989, р. 151, 165—166). Схожі бронзові та алабастрові фігурки орлів відомі з розкопок святилища Юпітера Доліхена римської залози в Дура-Европос (Rostovtzeff et al. 1952, pl. XXIII: 1; XXIV: 1—2).

У Нижньому Побужжі срібна фігурка орла походить із південно-східної частини Верхнього міста Ольвії (Новиченкова, Буйських 2019, с. 359, рис. 2: 5), а бронзова статуетка орла знайдена на о. Березань, що може бути пов'язано з римською військовою присутністю в регіоні у I ст. н. е. (Колесниченко 2017, с. 166—171). У Північному Причорномор'ї металеві орли римського часу із розгорнутими крилами походять із Пантікапею (Колобов 2004, с. 18—22) та святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло (Новиченкова 1998, с. 58—59, рис. 8). У обох випадках їхнє призначення припускається в якості деталей римського військового спорядження — а саме навершя штандартів (див. напр.: Vladkova 2009, S. 334—339; Durham 2013, р. 100), зокрема римських вексилляцій, або ж як прикрас меблів чи посуду (Трейстер 1998, с. 79).

<sup>10</sup> Теракотовий орел з Ромули (Bondoc 2005, S. 52) — найбільшого римського центру з виробництва кераміки в Олтенії (Дакія), розташованого біля римських військових таборів (Popilian 1997, р. 7—20), — за параметрами і стилістично дуже схожий на орла з Ольвії (рис. 1: 1) із приміщення на ділянці НГ, кв. 43. Він також розташований на постаменті, але, на відміну від ольвійського, у якого голова обернена ліворуч, напівфас, він дивиться догори. Ще один орел з Ромули, який розташований на п'єдесталі у такому ж ракурсі, але виготовлений з бронзи, трактується як навершя сигнума (Popilian, Bondoc 2016, р. 369, 377, fig. 13). Він схожий з ольвійським орлом із будівлі преторію. Загалом такі вироби розглядаються в якості сигнумів військових частин або декількох військових загонів (вексилляцій) у складі однієї римської залози (Popilian, Bondoc 2016, р. 369).

<sup>9</sup> Слід зауважити, що у комплексах Ольвії і Танаїсу, де були знайдені теракотові статуетки орлів, неодмінно наявні вапнякові або мармурові вівтарі.

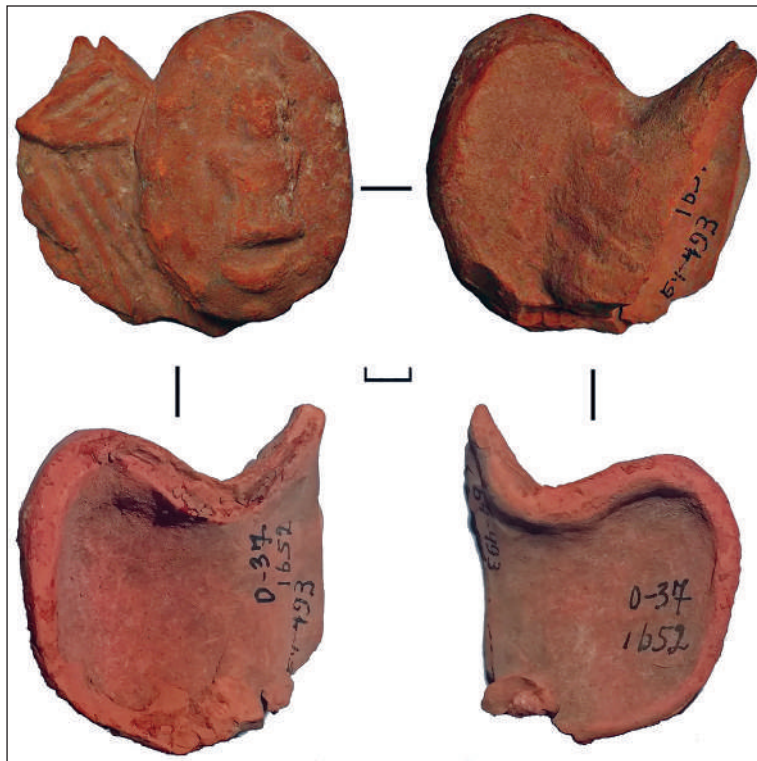


Рис. 3. Фрагмент теракоти римського воїна з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 3. Fragment of terracotta of the Roman soldier from the excavations at the site NG in Olbia

Статуетка металевого орла на штандарті була в кожній військовій частині регулярної римської армії, і саме зі встановлення знамена розпочиналася побудова римського табору (Polyb., VI, 27; Veget., III, 8). Цілком імовірно, що теракотові фігурки орлів зберігалися у казармах або військових святилищах (Цветаева 1979, с. 39; Буйских 1991, с. 44), та імітували римські військові знамена — *signa militaria*, чи розглядалися як об'єкти, пов'язані з шануванням Юпітера (Bondoc 2005, S. 51—52)<sup>11</sup>.

Незвичними є теракотові статуетки римських воїнів, знайдені на території Ольвійської держави (Леви 1970, с. 55; Бураков 1988, с. 73—75; Крапівіна 2014, рис. 103—104; Козленко 2015, с. 35—38; 2018, с. 96), оскільки вони містять важливу інформацію щодо зовнішнього вигляду, озброєння, військової амуніції та одягу військовослужбовців. Зазвичай теракоти зображують їх підперезаними римським вій-

ськовим поясом (*cingulum militare*) із прикрашеними суспензоріями, круглими ремінними накладками та бляшками. Поясна гарнітура та форма меча на цих теракотах вказують на іконографію саме римських солдатів.

Фрагмент від такої теракоти, розміром 5,8 × 5,5 см (рис. 3)<sup>12</sup>, був знайдений на ділянці НГ у кв. 23, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,7—1,9 м<sup>13</sup>. Теракота виготовлена з глини темно-помаранчевого кольору (2.5 YR. 6/8) з чорними та білими мікродомішками. Статуетка виготовлена у двох формах, складалася з двох частин, всередині — порожниста. Зображений воїн вдягнутий в римський плащ — *sagum* (див. напр.: Coulston 2014, р. 65, 69, 71), накинутий на ліву руку, яка тримає щит. Це вказує на його високий військовий ранг, на відміну від солдатів, одягнених у туніку. Лівую рукою він тримає щит округлої форми (*clipeus*), на якому зображений воїн чи божество в обладунках, над головою у якого розташовані промені. Під ним горизонтально розміщена дигма

<sup>11</sup> Кам'яні статуї та вотивні плитки із зображенням Юпітера у супроводі орлів див. напр.: Campbell 2009, р. 37; Durham 2013, р. 87, il. 4; Gencheva 2013, р. 42, no. 99; 47, no. 111. Керамічну вотивну плитку із зображенням Юпітера та орла з Бутово, звідки походять матриці для виготовлення теракотових орлів, див.: Gencheva 2013, р. 100, no. 255.

<sup>12</sup> Інв. опис знахідок ОАЕ 1937 р., арк. 61. Інв. № 1652, НМІУ № Б4-493.

<sup>13</sup> У цьому ж квадраті, у тому ж приміщенні, було знайдено глиняне навершя у вигляді орла (рис. 2).

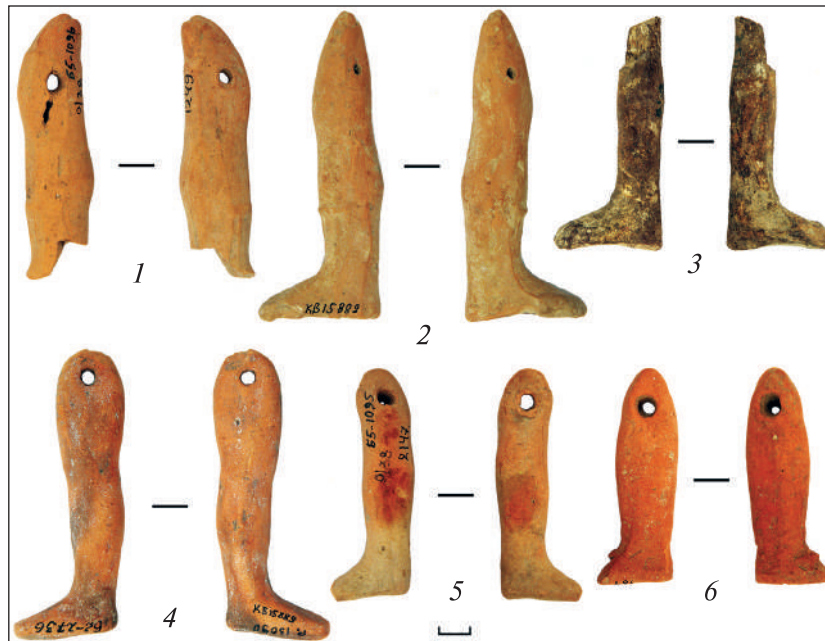


Рис. 4. Підвісні кінцівки від теракот римських воїнів з розкопок ділянки НГ в Ольвії

Fig. 4. Suspended limbs from terracottas of the Roman soldiers from the excavations at the site NG in Olbia

або місячний серп. Вдоль краю щит прикрашений тринадцятьма рельєфними колами.

З розкопок ділянки НГ походить серія підвісних ніг з отворами, зокрема від цих теракот. Одна з таких кінцівок, розміром  $8,3 \times 2,0$  см (рис. 4: 1), знайдена у кв. 35, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,5 м, серед матеріалів римського часу. Вона виготовлена з глини світло-помаранчевого кольору (7.5 YR. 7/6) з домішками шамоту. Ще одна кінцівка, розміром  $9,5 \times 2,0$  см (рис. 4: 2), знайдена у кв. 6<sup>14</sup>. Вона також виготовлена з глини світло-помаранчевого кольору. Обидві кінцівки — з вигнутими колінами, виступи на лицьових сторонах маркують верхній край взуття. Теракоти виготовлені у двох формах. Отвори використовувалися для протягування мотузки та кріплення до нижніх частин тулубів фігурок римських воїнів<sup>15</sup>.

<sup>14</sup> Інв. опис знахідок ОАЕ 1935 р., арк. 26. Інв. № 1121, НМІУ № Б2-2735.

<sup>15</sup> Теракотові підвісні кінцівки такого типу, з перехватом на гомілці та сандаліями, походять з римських шарів ділянок Р-25 (Крапивина, Буйських, Крутилов 2005, табл. 75, № 2443), та Т-4 (Козленко 2019, с. 46; Шевченко 2020, с. 32—34). Оскільки вони знайдені переважно серед матеріалів римського часу, є підстави вважати їх деталями статуеток саме римських воїнів. На ділянці Р-25 така кінцівка знайдена разом із теракотовою жіночою голівкою (Крапивина, Буйських, Крутилов 2005, табл. 75, № 2442), однак із ними виявлено щит від теракотового римського вої-

Ще дві кінцівки від теракот римських воїнів знайдені на ділянці НГ, у римському шарі, у кв. 6. Одна з них, розміром  $8,7 \times 1,6$  см (рис. 4: 4), виготовлена з глини темно-помаранчевого кольору (7.5 YR. 6/8) з домішками шамоту<sup>16</sup>. Інша, розміром  $7,0 \times 1,7$  см (рис. 4: 5), виготовлена з глини світло-коричневого кольору (7.5 YR. 6/6) з домішками шамоту<sup>17</sup>. У кв. 33—34, у глинистому-золистому шарі, на глибині 1,5 м, серед матеріалів римського часу, зокрема поруч з монетами кінця II — початку III ст. н. е., знайдена теракотова нога, розміром  $6,7 \times 1,3$  см (рис. 4: 3)<sup>18</sup>. Вона виготовлена з глини світлого кольору, на поверхні присутні сліди горіння. Ще одна кінцівка, розміром  $6,5 \times 2,0$  см (рис. 4: 6), виявлена у кв. 53—54<sup>19</sup>, у жовто-глинистому

на (Крапивина, Буйських, Крутилов 2005, табл. 75, № 3656). Проте, гостроконечна форма її верхньої частини не схожа на інші, округлі форми кінцівки від теракотових солдатів. Суттєва різниця полягає й у складі глини. З розкопок Ольвії схожі кінцівки мають теракотові фігурки-ляльки раннього часу (Guldager Bilde 2010, р. 457, pl. 343, P-160). Тож, для остаточного висновку щодо їх приналежності потрібна знахідка цілої комплектуваної фігурки з надійно датованого комплексу.

<sup>16</sup> Інв. опис знахідок ОАЕ 1935 р., арк. 25. Інв. № 1103, НМІУ № Б2-2736.

<sup>17</sup> 1938 р. НМІУ № Б5-1095.

<sup>18</sup> Інв. опис знахідок ОАЕ 1938 р., арк. 15-16. Інв. № 1132, НМІУ № Б5-1097.

<sup>19</sup> Інв. № 1096, 1940 р. НМІУ № Б7-484.

шарі, на глибині 2,3—3 м. Вона виготовлена з глини помаранчевого кольору (5 YR. 6/8) з домішками шамоту. У кв. 1—2, на глибині 2,92 м, у золисто-глинистому шарі також знайдена теракотова голова від статуетки римського воїна (Худяк 1940, с. 97—98, рис. 82)<sup>20</sup>.

А. В. Бураков припускав місцеве виробництво цих теракот (Бураков 1988, с. 73), однак вони відомі і в інших містах Північно-Західного Причорномор'я (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 54, рис. 25: 1, 3; 74—75; Савельєва, Савельєв 2012, с. 42—47), де, судячи зі стилістичних особливостей, їх також могли виготовляти<sup>21</sup>. У зв'язку з цим викликає інтерес теракота з розкопок римської фортеці Картал, яку ідентифікують із зображенням римського воїна (Савельєва 2018, с. 482, рис. 1). Однак стилістично вона відрізняється від запропонованої групи теракот, та, імовірно, подібна до нижньодунайських зразків. Значна кількість теракот воїнів з Ольвії та домішки місцевої глини на деяких фрагментах, підтверджують їх імовірне місцеве виробництво.

Ще одна статуетка, начебто римського воїна, походить із розкопок західного некрополя Херсонесу (з літ.: Дорошко 2019, с. 87). Теракота римського воїна відома також із розкопок Танаїсу (Цветаева 1979, с. 44). Загалом, місця знахідок теракотових воїнів маркують пункти дислокацій римських гарнізонів у Північному Причорномор'ї. Вони зображують або військовослужбовців допоміжних військ римської армії — *auxilia*, або, зважаючи на нестандартну форму їхніх щитів, — моряків Мезійського флоту (*milites classarii*).

Уособлення воїнів-шанувальників божества Мітри у коропластиці є унікальною тра-

дицією, що виникає в містах Північного Причорномор'я в результаті римської військової присутності. Ці теракоти з підвісними кінцівками могли слугувати вотивами в обрядових діях (див. напр.: Шевченко 2010, с. 100—101), пов'язаних із поширеним у цей час у солдатській спільноті культом Мітри (Русяева 1992, с. 154).

Отже, теракоти римського часу з розкопок ділянки Нижнє місто становлять значний інтерес, та безпосередньо пов'язані з розташуванням в Ольвії римської залоги. Підтвердженням цьому слугують контекст їхнього виявлення та аналогії з розкопок римських фортець уздовж лімесу. Загалом їх можна датувати другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. — періодом стаціонарного розташування в Ольвії римських військ.

Абікулова, М. Й., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею: каталог*. Херсон: Айлант.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. 1935. *Ольвійська археологічна експедиція 1935 р. Опис знахідок Ольвійської археологічної експедиції 1935 р. від № 1-2757*. Ольвія. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 17, 1935/72.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. 1937. *Ольвійська археологічна експедиція 1937 р. Опис знахідок Ольвійської археологічної експедиції 1937 р. від № 1-2088*. Ольвія. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 7, 1937/90, 90 а.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. 1938. *Ольвійська археологічна експедиція 1938 р. Розкопи И та НГ. Інвентарний опис знахідок на окремих аркушах № 1-1994*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 17, 1938/132 а.

Блаватский, В. Д. 1951. Харакс. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 19, с. 250-291.

Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: СМІЛ.

Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г., Новиченкова, М. В., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. 2015. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2015/9.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.

Буйских, С. Б. 2006. Фигурные сосуды дионисийского круга из Золотого Мыса. Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. *Труды Государственного исторического музея*, 159, с. 206-230.

Бураков, А. В. 1976. *Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Бураков, А. В. 1988. Теракота воїна з поселення Козирка. *Археологія*, 63, с. 73-75.

Ветштейн, Р. И. 1957. Раскопки на римской цитадели Ольвии. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, 7, с. 78-80.

Ветштейн, Р. И. 1967. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии в 1956—1966 гг. *Археологические исследования на Украине*, 1, с. 134-137.

Ветштейн, Р. И. 1972. Розкопки римської цитаделі в Ольвії в 1969 р. *Археологічні дослідження на Україні*, 4, с. 171-174.

<sup>20</sup> Цей фрагмент отримав хибну інтерпретацію. Безумовно, це голова від теракоти римського воїна (напр.: Савельєва, Савельєв 2012, с. 45, рис. 3: 1).

<sup>21</sup> Ноги з отворами для підвішування до тулуба теракот, подібні до аналогічних від статуеток римських воїнів, відомі в колекціях з розкопок Дуросторуму (Băltăc, Ștrîmbulescu 2017, pl. X: 72, 79) та Ромулі (Bondoc 2005, S. 84, no. 70; 2005 a, p. 29, no. 20), звідки походять теракотові орли та фігурні посудини у вигляді голови негра (Bondoc 2005, S. 64—65, no. 52), на кшталт тих, які відомі з розкопок римських казарм у Нижньому місті (Худяк 1940, с. 95—96, рис. 76), ділянки Р-25 (Крапивина, Буйских 2008, с. 75, табл. 375, № 1743), північної оборонної стіни римської цитаделі Ольвії (Журавлев, Хмелевский 2018, с. 198—214) та Козирського городища (Бураков 1976, с. 106—107, рис. 38). Фігурні посудини у вигляді Діоніса та голови коня відомі з розкопок преторію в Ольвії (Ветштейн 1966, с. 12—13; 1967, с. 137; 1972, с. 174; Крапивина 2014, рис. 146, 147) та городища Золотий Мис (Буйских 2006, с. 206—230).

- Дорошко, В. В. 2019. *Военная политика Рима в Северо-Западном Причерноморье и Юго-Западной Таврике в I — середине III в. н. э.* Диссертация к. и. н. Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова.
- Журавлев, Д. В., Хмелевский, Д. Н. 2018. Фигурный сосуд в форме головы африканца из Ольвии. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 198-214.
- Зограф, А. Н. 1940. Монеты из раскопок Ольвии в 1935—1936 гг. *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УРСР, с. 211-258.
- Иванчик, А. И. 2013. Новые данные о римском военном присутствии на Боспоре. *Вестник древней истории*, 1, с. 59-77.
- Козленко, Р. О. 2015. Теракота римського воїна з території хори Ольвії. *Eminak*, 3 (11), с. 35-38.
- Козленко, Р. О. 2018. Фрагменти теракот римських воїнів з Ольвії. *Eminak*, 1 (25), Forum Olbicum II. Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), с. 96.
- Козленко, Р. А. 2019. Терракотовые статуэтки воинов, клеймо С • PINN / EROTIS, железные изделия с участка Т-4. В: Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2018 г.* Науковий архів ІА НАНУ, с. 46-47.
- Козленко, Р. О. 2020. *Римська військова присутність в Ольвії (I—III ст. н. е.)*. Автореферат дис. канд. іст. наук. Київ: ІА НАНУ.
- Колесниченко, А. Н. 2017. Бронзовая статуэтка орла из раскопок на о. Березань в 1902 году. *Записки відділу нумізматики і торевастики Одеського археологічного музею*, 3, с. 166-171.
- Колобов, А. В. 2004. Статуэтка бронзовой птицы из коллекции Музея истории Пермского Университета: деталь римского воинского снаряжения? *Новый Гиперборей: межвуз. сб. науч. тр.* Пермь, с. 18-22.
- Крапівіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтіїська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: О. Філюк.
- Крапівина, В. В., Буйских, А. В., Крутилов, В. В. 2005. *Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2004 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф. е. 2004/168.
- Крапівина, В. В., Буйских, А. В. 2008. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2008 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф. е. 2008/97.
- Леви, Е. А. 1970. Терракоты из Ольвии. Терракоты Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*, 37, с. 33-56.
- Новиченкова, Н. Г. 1998. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 51-56.
- Новиченкова, М. В., Буйських, А. В. 2019. Аквіли з Ольвії. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ, с. 351-359.
- Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Савельева, Е. С. 2018. Терракотовая статуэтка римского воина из Картала. *Стародавнє Причорномор'я*, 12, с. 481-484.
- Савельева, К. С., Савельев, О. К. 2012. Теракотові статуэтки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 42-47.
- Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УРСР, с. 9-84.
- Трейстер, М. Ю. 1993. Римляне в Пантикапее. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-74.
- Трейстер, М. Ю. 1998. К находке бронзовых и серебряных статуэток в святилище у перевала Гурзуфское седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 68-80.
- Худяк, М. М. 1936. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1936 р.* НГ. Кв. 13 в і 14 в. *Щоденник розкопів*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф. е. 1936/17, № 82.
- Худяк, М. М. 1937. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1937 р.* Раскоп НГ. Кв. 13 и 14, 23 и 24. *Щоденник розкопів № 1*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф. е. 1937/17, № 108.
- Худяк, М. М. 1938. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1938 р.* Раскоп НГ. Кв. 33 и 34, 32С, 42С, 43 и 44. *Щоденник розкопів № 2*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, ф. е. /17, № 127.
- Худяк, М. М. 1940. Терракоты. *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УРСР, с. 85-103.
- Цветаева, Г. А. 1979. *Боспор и Рим*. Москва: Наука.
- Шевченко, Т. М. 2010. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 94-104.
- Шевченко Т. М. 2020. Каталог теракот, знайдених у 2018 і 2019 рр. на ділянці Т-4 в Ольвії. В: Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Козленко, Р. А., Чечулина, И. А. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2019 г.* Науковий архів ІА НАНУ, с. 28-46.
- Băltăc, A., Ștrăbulescu, C. 2017. Teracote din Așezarea Civilă Romană de la Ostrov (Durostorum), Județul Constanța (III). *Cercetări Arheologice*, XXIV, pp. 151-186.
- Bondoc, D. 2005. *Tipare și Figurine Ceramice Romane. Muzeul Romana Țiului Caracal (Figurine Ceramice Romane de la Romula)*. Craiova: Editura Sitech.
- Bondoc, D. 2005 a. *Figurine Ceramice Romane. Muzeul Olteniei Craiova*. Craiova: Editura Sitech.
- Campbell, D. 2009. Eagles, Flags and Little Boars. The Cult of the Standarts in the Roman Army. *Ancient Warfare Magazine* III, 6, p. 34-39.
- Coulston, J. C. N. 2014. Monumentalizing Military Service: Soldiers in Romano-British Sculpture. In: Collins, R., McIntosh, F. (eds.). *Life in the Limes: Studies of the People and Objects of the Roman Frontiers*. Oxford: Oxbow Books, p. 65-78.
- Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, p. 78-105.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gudea, N. 1989. Porolissvm. Un complex archeologic dacoroman de la marginea de nord a Imperiului roman. I. *Acta Museum Porolissensis*, XIII. Zalău.
- Guldager Bilde, P. 2010. Terracotas. In: Lejpunskaia, N. A., Guldager Bilde, P., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Vol. 1: Text. Aarhus: Aarhus University Press, p. 439-463.
- Neal, D. S. 1989. The Stanwick Villa, Northants: An Interim Report on the Excavations of 1984-88. *Britannia*, XX, p. 149-168.
- Popilian, G. 1997. Les centres de production ceramique d'Oltenie. In: Teodor, S., et al (ed.). *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mesie inferieure*. Timișoara: Tipografia Universității din Timișoara, pp. 7-20.
- Popilian, G., Bondoc, D. 2016. A Ceramic Mould from Romula. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.). *Moesica et Christiana: Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*. Brăila, 2016, p. 367-378.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary*

*Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum.* New Haven.

Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Археологія*, 2, с. 74-94.

Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca: Mega.

Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Bearers (According to Date from the Province Moesia Inferior). In: Vladimirova-Aladhova, D. (ed.). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia, s. 334-339.

Надійшла 01.11.2020

Р. А. Козленко<sup>1</sup>, О. А. Пуклина<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии Нижнего Побужья НИИЗ «Ольвия» НАН Украины, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

<sup>2</sup> Заместитель главного хранителя Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7110-1795, o\_puklina@ukr.net

## ТЕРРАКОТЫ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ НИЖНЕГО ГОРОДА ОЛЬВИИ В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В научный оборот вводятся глиняные статуэтки орлов и фрагменты терракот римских воинов, которые были найдены при раскопках Нижнего города Ольвии в 1930—1940 гг., и хранятся в Национальном музее истории Украины. Иконография орлов схожа с терракотовой статуэткой орла, обнаруженного в здании претория в Верхнем городе Ольвии. Серия помещений, в которых были найдены статуэтки орлов, относится к римским гарнизонным сооружениям, которые располагались в припортовой части города. Терракотовые фигурки орлов могли храниться в казармах и военных святилищах, олицетворяя римские военные знамена, или же рассматривались как объекты, связанные с почитанием Юпитера. Аналогии этим изделиям известны из римских крепостей на Дунае и в провинции Дакия. Фрагмент терракоты со щитом происходит от статуэтки римского воина с подвесными конечностями, серия которых обнаружена на данном участке. Воин изображен в римском офицерском плаще (*sagum*). Это указывает на его более высокий ранг, в отличие от солдат, одетых в туники. Левой рукой он держит щит (*clipeus*), на котором изображено божество в доспехах, над головой у которого расположены лучи. Терракоты изображают воинов, вооруженных гладиусом, и подпоясанных римским военным поясом (*cingulum militare*). Они изображают или военнотружущих вспомогательных войск римской армии — *auxilia*, или, учитывая нестандартную форму их щитов, — моряков Мезийского флота (*milites classarii*), подразделения которых дислоцировались в Ольвии, о чем известно благодаря эпиграфическим данным. Места их находок в Северном Причерноморье маркируют пункты дислокаций римских войск. Эти терракоты могли служить вотивами в обрядовых действиях, связанных с культом Митры, который появляется в Ольвии в результате пребывания в городе во второй половине II — первой половине III вв. н. э. римского гарнизона.

**К л ю ч е в ы е с л о в а:** терракота, орлы, римский воин, римский гарнизон, Ольвия, Нижний город.

Roman O. Kozlenko<sup>1</sup>, Olha O. Puklina<sup>2</sup>

<sup>1</sup> PhD in History, Junior Research Fellow of the Lower Buh region Archaeology Department of the National Historical-Archaeological reserve «Olbia» of NAS of Ukraine, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

<sup>2</sup> Deputy Chief Collections Curator in the National Museum of the History of Ukraine, ORCID 0000-0002-7110-1795, o\_puklina@ukr.net

## ROMAN TERRACOTTAS FROM THE LOWER CITY OF OLBIA FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE

The article introduces clay figurines of eagles and terracotta of a Roman soldier, which were found during excavations at the Lower City of Olbia in the 1930—1940-ies, and are kept in the National Museum of the History of Ukraine. The iconography of the eagles is similar to the terracotta statuette of an eagle found in the praetorium building in the Upper City of Olbia. The series of rooms, in which the eagle figurines were found, belong to the Roman garrison structures, which were located in the port area of the city. Terracotta eagle figurines could be used in military sanctuaries, and imitate Roman military standards, or be associated with the worship of Jupiter. Analogies to these products are known from the Roman fortresses on the Danube and in Dacia province. The fragment of terracotta with a shield was a part of a Roman soldier figurine with hanging limbs. The warrior was depicted wearing a Roman military cloak (*sagum*). This indicates his higher rank, in contrast to the soldiers dressed in tunics. In his left hand he holds a shield (*clipeus*), which depicts a deity in armor, with rays above his head. The terracotta depicts warriors armed with gladius, and belted with a Roman military belt (*cingulum militare*). They depict the servicemen of the auxiliary troops of the Roman army — *auxilia*, or, given the non-standard shape of their shields, the sailors of the Moesian fleet (*milites classarii*), whose units were stationed in Olbia, as is known from the epigraphic finds. The places of their finds mark the points of deployment of the Roman troops in the Northern Black Sea region. These terracottas could serve as votives in ritual rites associated with the cult of Mithras, which appears in Olbia as a result of the Roman garrison deployment in the city during the second half of the 2<sup>nd</sup> — first half of the 3<sup>rd</sup> c. AD.

**К е y w o r d s:** terracotta, eagles, Roman soldier, Roman garrison, Olbia, Lower City.

## References

- Abikulova, M. Yi., Lopushynskiy, A. I., Sikoza, D. M. 2015. *Antychna kolektsiia Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu: katalog*. Kherson: Ailant.
- Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii. 1935. *Olviiska arkheolohichna ekspeditsiia 1935 r. Opys znakhidok Olviiskoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1935 r. vid No. 1-2757*. Olviia. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 17, 1935/72.
- Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii. 1937. *Olviiska arkheolohichna ekspeditsiia 1937 r. Opys znakhidok Olviiskoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1937 r. vid No. 1-2088*. Olviia. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 7, 1937/90, 90 a.
- Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii. 1938. *Olviiska arkheolohichna ekspeditsiia 1938 r. Rozkopy I ta NH. Inventarnyi opys znakhidok na okremykh arkushakh No. 1-1994*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 17, 1938/132 a.
- Blavatskii, V. D. 1951. Kharaks. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 19, p. 250-291.
- Bruiaiko, I. V., Dzegovskii, A. N., Sekerskaia, N. M. 2008. *Nikonii rimskoi epokhi*. Odessa: SMIL.
- Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A. G., Novichenkova, M. V., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. 2015. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2014 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f. e. 2015/9.
- Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Buiskikh, S. B. 2006. Figurnye sosudy dionisiiskogo kruga iz Zolotogo Mysa. Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekovia. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*, 159, p. 206-230.
- Burakov, A. V. 1976. *Kozyrskoe gorodishche rubezha i pervykh stoletii nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Burakov, A. V. 1988. Terakota voyna z poselennia Kozyrka. *Arheologia*, 63, p. 73-75.
- Vetshtein, R. I. 1957. Raskopki na rimskoi tsitadeli Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Akademii nauk SSSR*, 7, p. 78-80.
- Vetshtein, R. I. 1967. Raskopki v tsentre rimskoi tsitadeli Olvii v 1956-1966 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine*, 1, p. 134-137.
- Vetshtein, R. Y. 1972. Rozkopy rimskoi tsytadeli v Olvii v 1969 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini*, 4, p. 171-174.
- Doroshko, V. V. 2019. *Voennaia politika Rima v Severo-Zapadnom Prichernomore i Iugo-Zapadnoi Tavrike v I - seredine III v. n. e.* Dissertatsiia k. i. n. Moskovskii Gosudarstvennyi universitet im. M. V. Lomonosova.
- Zhuravlev, D. V., Khmelevskii, D. N. 2018. Figurnyi sosud v forme golovy afrikantsa iz Olvii. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, s. 198-214.
- Zograf, A. N. 1940. Monety iz raskopok Olvii v 1935-1936 gg. *Olviia*. T. 1. Kyiv: AN URSR, p. 211-258.
- Ivanchik, A. I. 2013. Novye dannye o rimskom voennom prisutstvii na Bospore. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 59-77.
- Kozlenko, R. O. 2015. Terakota rimskoho voyna z terytorii khory Olvii. *Eminak*, 3 (11), p. 35-38.
- Kozlenko, R. O. 2018. Frahmenty terakot rimskykh voyniv z Olvii. *Eminak*, 1 (25), Forum Olbicum II. Pam'iaty V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii), p. 96.
- Kozlenko, R. A. 2019. Terrakotove statuetki voynov, kleimo C • PINN / EROTIS, jeleznye izdeliya s uchastka T-4. In: Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. (eds.) *Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2018 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, p. 46-47.
- Kozlenko, R. O. 2020. *Rymska viiskova prysutnist v Olvii (I-III st. n. e.)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NANU.
- Kolesnichenko, A. N. 2017. Bronzovaia statuetka orla iz raskopok na o. Berezan v 1902 godu. *Zapysky viddilu numizmatyky i torevyky Odeskoho arkheolohichnogo muzeiu*, 3, p. 166-171.
- Kolobov, A. B. 2004. Statuetka bronzovoi ptitsy iz kollektsii Muzeia istorii Permskogo Universiteta: detal rimskogo voynskogo snariazheniia? *Novyi Giperborei: mezhvuz. sb. nauch. tr.* Perm, s 8-22.
- Krapivina, V. V. 2014. *Olviia Pontys'ka. Greko-rymskii ta pizdnioantichnyi periody*. Kyiv: O. Filyk.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V., Krutikov, V. V. 2005. *Otchet o raskopkakh na uchastke R-25 v Olvii v 2004 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f. e. 2004/168.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V. 2008. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2008 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f. e. 2008/97.
- Levi, E. A. 1970. Terrakoty iz Olvii. Terrakoty Severnogo Prichernomoria. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, 37, p. 33-56.
- Novichenkova, N. G. 1998. Rimskoe voennoe snariazhenie iz sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 51-56.
- Novichenkova, M. V., Buiskikh, A. V. 2019. Akvily z Olvii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskiiy arheologichnyi z'ezd: materialy roboty*. Kyiv, p. 351-359.
- Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kulty antichnoi Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Saveleva, E. S. 2018. Terrakotovaia statuetka rimskoho voyna iz Kartala. *Starodavnie Prychornomoria*, 12, p. 481-484.
- Savelieva, K. S., Saveliev, O. K. 2012. Terakotovi statuetky rimskykh voyniv z Pivnichno-Zakhidnogo Prychornomor'ia. *Arheologia*, 1, p. 42-47.
- Slavin, L. M. 1940. *Otchet o raskopkakh Olvii v 1935-1936 gg. Olviia*. T. 1. Kyiv: AN URSR, p. 9-84.
- Treister, M. Yu. 1993. Rimliane v Pantikapee. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 50-74.
- Treister, M. Yu. 1998. K nakhodke bronzovykh i serebrianykh statuetok u sviatilishche u perevala Gurzufskoe sedlo. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 68-80.
- Khudiak, M. M. 1936. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii 1936 r. NH. Kv. 13 v y 14 v. Shchodennyk rozkopiv*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f.e. 1936/17, No. 82.
- Khudiak, M. M. 1937. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii 1937 r. Raskop NH. Kv. 13 y 14, 23 y 24. Shchodennyk rozkopiv No. 1*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f.e. 1937/17, No. 108.

- Khudiak, M. M. 1938. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Olvii 1938 r. Raskop NH. Kv. 33 y 34, 32C, 42C, 43 y 44. Shchodennyk rozkopiv No. 2*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f 64, f.e. /17, No. 127.
- Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. *Olvii*. T. 1. Kyiv: AN URSR, p. 85-103.
- Tsvetaeva, G. A. 1979. *Bospor i Rim*. Moskva: Nauka.
- Shevchenko, T. M. 2010. Pidvisni terakoty z Olvii ta yikh vykorystannia v kultovii praktytsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, p. 94-104.
- Shevchenko, T. M. 2020. Katalog terrakot, znaydenykh u 2018 i 2019 rr. na dilyanci T-4 v Olvii. In: Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Sheiko, I. N., Kozlenko, R. A., Chechylina, I. A. (eds.) *Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2019 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, p. 28-46.
- Băltăc, A., Ștribulescu, C. 2017. Teracote din Așezarea Civilă Romană de la Ostrov (Durostorum), Județul Constanța (III). *Cercetări Arheologice*, XXIV, p. 151-186.
- Bondoc, D. 2005. *Tipare și Figurine Ceramice Romane. Muzeul Romana Țiului Caracal (Figurine Ceramice Romane de la Romula)*. Craiova: Editura Sitech.
- Bondoc, D. 2005 a. *Figurine Ceramice Romane. Muzeul Olteniei Craiova*. Craiova: Editura Sitech.
- Campbell, D. 2009. Eagles, Flags and Little Boars. The Cult of the Standarts in the Roman Army. *Ancient Warfare Magazine* III, 6, p. 34-39.
- Coulston, J. C. N. 2014. Monumentalizing Military Service: Soldiers in Romano-British Sculpture. In: Collins, R., McIntosh, F. (eds.). *Life in the Limes: Studies of the people and objects of the Roman frontiers*. Oxford: Oxbow Books, p. 65-78.
- Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, p. 78-105.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gudea, N. 1989. Porolissvm. Un complex archeologic daco-roman de la marginea de nord a Imperiului roman. I. *Acta Museum Porolissensis*, XIII. Zalru.
- Guldager Bilde, P. 2010. Terracotas. In: Lejpunskaja, N. A., Guldager Bilde, P., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6<sup>th</sup> Century BC to the 4<sup>th</sup> Century AD*. Vol. 1: Text. Aarhus: Aarhus University Press, p. 439-463.
- Neal, D. S. 1989. The Stanwick Villa, Northants: An Interim Report on the Excavations of 1984-88. *Britannia*, XX, p. 149-168.
- Popilian, G. 1997. Les centres de production ceramique d'Oltenie. In: Teodor, S., et al (ed.). *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mesie inferieure*. Timișoara: Tipografia Universității din Timișoara, p. 7-20.
- Popilian, G., Bondoc, D. 2016. A Ceramic Mould from Romula. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.). *Moesica et Christiana: Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*. Brăila, 2016, p. 367-378.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum*. New Haven.
- Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Arheologia*, 2, p. 74-94.
- Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca: Mega.
- Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Bearers (According to Date from the Province Moesia Inferior). In: Vladimirova-Aladhova, D. (ed.). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia, p. 334-339.

Н. О. Гаврилюк \*

## ПОЧАТОК ВИВЧЕННЯ ПАЛЕОЕКОНОМІКИ В УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ

(до 100-річчя від дня народження Б. А. Шрамка)



*На прикладі наукової біографії видатного українського вченого, доктора історичних наук, Бориса Андрійовича Шрамка розглядається зародження палеоекономічного напрямку у сучасній археологічній науці. Висвітлюються основні проблеми, що були розглянуті і вирішені дослідником. Показані переваги комплексного археологічного дослідження поселенських структур та нові методи природничих наук, вперше застосовані Б. А. Шрамком. Відстоюються пріоритети української археології у дослідженні палеоекономіки давніх суспільств.*

*Ключові слова:* палеоекономіка, господарство, галузі палеоекономіки, методи природничих наук, Більське городище.

Економіка давніх суспільств (у подальшому — палеоекономіка) залишається однією з найскладніших проблем давньої історії. Вона є бівалентною науковою дисципліною і потребує професійної кваліфікації та знань з одного боку історичних, з іншого — економічних. Історія, як наука про розвиток людства, має охоплювати всі сторони життя суспільства, використовуючи безліч (за деякими оцінками понад 30) спеціальних та суміжних дисциплін. Економіка, як наука про виробництво, розподіл та споживання товарів та послуг, вивчає у діахронічному контексті таке:

— Типи економічних систем (традиційна, ринкова, змішана і т. п.);

— Функції господарств (теоретичні, практичні, прогностичні, методологічні і таке ін.);

— Об'єктні галузі, що класифікуються за масштабами досліджень — мікроекономіку (діяльність домогосподарств, відособлених ви-

робництв або інших соціальних об'єднань); макроекономіку (вивчення господарства у цілому у межах однієї держави);

— Для сучасності і, як не дивно, давнини, актуальною стає вивчення наноекономіки (економіки індивідуальних економічних суб'єктів (наприклад, окремого ергастерія, керамічної майстерні чи кузні); мезоекономіки (наприклад, полісна економіка, поселенська) інтереекономіка (наприклад, мир-система) чи мегаекономіка (світова).

Для вивчення економічних систем давнини придатні майже всі модельні напрямки палеоекономічного дослідження, котрі використовувалися представниками світової економічної науки впродовж століть. Докладніше про основні напрямки розвитку світової економічної науки у дослідженні давніх суспільств писалося мною не раз (Гаврилюк 1999; 2013; 2015).

В останній роботі досить докладно показана роль дослідників — економістів, які зацікавилися археологією. Як згадував П. Темін, підкреслюючи складність підходу до вивчення палеоекономіки, вранці за сніданком його сварили економісти, а за вечерею — археологи (Temin 2001, p. 169—181). Однак, це на завадило йому, скориставшись інструментами сучасної економічної науки, передусім регресивним методом, дослідити економічну систему Римської імперії і зробити висновок про її ринковий характер (Temin 2013.)

Складніше встановлювалися міждисциплінарні зв'язки між археологією та економічною наукою. Цей напрямок зароджується у вітчизняній науці взагалі, і в археології, точніше, класичній ще на початку XX ст. (Ростовцев 1941), однак, з відомих причин він був перерваний і відроджується лише у 1960-х рр., коли С. М. Бібіков використав терміни «господарсько-

\* ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2369-5701, [gavrylyuk-na@ukr.net](mailto:gavrylyuk-na@ukr.net)

економічний тип» та «економіка» (Бібіков 1965). Однак, у його роботах цей напрямок не набув подальшого розвитку.

Першим археологом, який в українській науці застосував новий господарський (читай економічний) підхід, у якому фахівець-археолог, розуміючи завдання археологічного дослідження починає використовувати вигоди економічного знання для дослідження давніх суспільств був Борис Андрійович Шрамко (рис. 1), якому 17 січня 2021 р. виповнилося б 100 років.

Простежити процес формування палеоекономічних знань на базі археології на прикладі біографії вченого — відомого українського археолога, доктора історичних наук, фундатора харківської наукової школи з вивчення українського Лісостепу раннього залізного віку Бориса Андрійовича Шрамка, завдання цієї роботи.

Передусім, Б. А. Шрамко відомий широкому науковому загалу як дослідник проблем раннього залізного віку. Ще молодого людиною, після демобілізації у 1946 р. (рис. 2) він зацікавився проблемами, пов'язаними з цією археологічною епохою, та ще до війни, будучи студентом історичного факультету разом з І. Н. Луцкевичем, якого вважав своїм першим наставником в археології, приймав участь у розкопках кургану скіфського часу на Харківщині (Скорий 2014, с. 103). Слід підкреслити, що зацікавленість питаннями виготовлення виробів із заліза та розуміння використання отриманих результатів для характеристики рівня виробництва та соціально-економічних питань давніх суспільств проявилась також ще в роки навчання в університеті та зафіксовано в тезах його доповіді на V курсі (Шрамко 1949, с. 124).

Починаючи розвідувальні роботи на Більському городищі у 1954 р., (Шрамко 1955, с. 9—10), він розумів, що для всебічного вивчення такого величезного поселення, необхідні значні зусилля і час та відповідна спрямованість науково-дослідної роботи. А вже через чотири роки, у 1958 р. він керував Скіфською археологічною експедицією Харківського університету, котру очолював до 1995 р., а з 1992 р. був науковим консультантом спільної Українсько-німецької експедиції ІА НАН України. Отже, все життя Б. А. Шрамка було зосереджене, в першу чергу, на польових археологічних дослідженнях. Саме під час щорічних археологічних розкопок, проведених під його керівництвом на багатьох поселеннях та курганах могильників різних археологічних періодів та культур на території



Рис. 1. Борис Андрійович Шрамко у домашньому кабінеті, 1976 р. Харків

Fig. 1. Borys Andriyovych Shramko at home office. 1976. Kharkiv

Дніпровського Лівобережжя, серед яких найбільш складним виявився Більський археологічний комплекс, була підготовлена ціла когорта вдумливих, вмілих, відданих археології дослідників (рис. 3), яких впевнено можна вважати представниками харківської археологічної школи (Лесков 2019, с. 490), яку навіть розглядають як регіональну, Лівобережну (Скорий, Алексеев, Яблонский 2011, с. 186; Скорий 2014, с. 108) та створена база для подальших палеоекономічних відкриттів.

Більське городище — найбільше в Європі укріплене поселення доби раннього заліза, стало основним для подальших економічних побудов вченого. Майже за три десятиріччя розкопок на цій пам'ятці під керівництвом вченого було розкрито площу у понад 50 тис. м<sup>2</sup>, а також досліджено десятки курганів поблизу городища.

Відповідно до сучасних теоретичних засад, об'єктною галуззю досліджень Бориса Андрійовича було вивчення мікроекономіки певного регіону, що мав величезне значення для Лісостепової зони Північного Причорномор'я. Саме тут, на межі Степу і Лісостепу, стикалися дві історико-географічні зони, а серед археологічних складових були представлені і поселенські, і фортифікаційні, і поховальні пам'ятки.

Тому закономірним підсумком наполегливого і систематичного дослідження археологічних пам'яток Лісостепової Скіфії та нових матеріалів розкопок Більського городи-

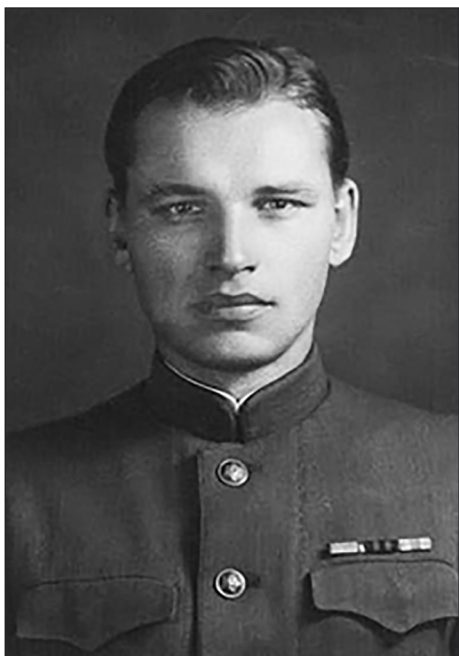


Рис. 2. Борис Андрійович Шрамко, 1948  
Fig. 2. Borys Andriiovych Shramko, 1948

ща і його округи стала докторська дисертація «Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху», що була захищена Б. А. Шрамком у 1966 р. та, по суті, мала всі ознаки повноцінного палеоекономічного дослідження. У 1971 р. головні підсумки цієї роботи вийшли друком (Шрамко 1971а, с. 53—61). Разом з величезною кількістю статей палеоекономічної спрямованості, ця робота є першим в Україні фундаментальним дослідженням господарства лісостепової зони Північного Причорномор'я.

Доречним буде докладніше зупинитися на тих питаннях, проблемах, методиках, котрі вирішував та використовував автор впродовж своєї наукової діяльності. Вивчення історії господарства раннього залізного віку племен лісостепової зони здійснювалося у відповідності з тією економічною системою, що вимальовувалася на основі його постійних археологічних досліджень.

Ретельно вивченому у «полі» землеробству присвячено не тільки підрозділ у згаданій докторській роботі, але й чотири узагальнюючі статті, більшість з яких вийшла у загальносоюзному журналі. Відомо, що автор накопичував матеріали з історії цієї галузі з самого початку роботи на Більському городищі та інших лісостепових поселеннях. Висвітлювалася ця проблема комплексно. Тут і питання про техніку землеробства (Шрамко, 1961, с. 73—90; 1964, с. 84—100), і зародження орного земле-

робства у Східній Європі за найдавніших часів (Шрамко 1972, с. 25—35). Важливим підтвердженням думок автора стали рідкісні знахідки глиняних моделей рала та ярма у складі культового комплексу предметів глиняної пластики VI—V ст. до н. е. із Східного укріплення Більського городища. Уперше на археологічному матеріалі було надано інтерпретацію будови ярма архаїчного типу, що використовувалася лісостеповим населенням скіфського часу (Шрамко 1984а, с. 251—255; 1987, с. 88—89). Не дивно, що Б. А. Шрамко входив до Комітету з вивчення історії землеробства та землеобробних знарядь (Данія), мав переписку з видавництвом відомого журналу «Tools and Tillage», в якому висвітлювались актуальні питання знарядь та методів обробки ґрунтів, були надруковані дві його статті (Shramko 1971; 1992).

Ще з 1950-х рр. дослідник займався вивчення палеоботанічних залишок: обгорілого зерна з господарських споруд, відбитків зернівок на кераміці, культових предметах (Шрамко 1957, с. 189—194). Спираючись на матеріали розкопок багатьох поселень, та зокрема Більського городища, дослідник звернув увагу на те, що серед культур, які вирощувалися місцевим населенням переважали ярові, проте могли бути і озимі, на що вказували деякі види бур'яну, виявлені під час дослідження (Shramko 1973, р. 158; Шрамко 1987, с. 84—86). Висловив думка про те, що система землеробства у місцевого населення могла бути лише переложною (Шрамко 1975, с. 78; 1987, с. 84). Підсумком цього дослідження стала блискуча робота у співавторстві з палеоботаніком З. В. Янушевич, де автори впевнено твердять, що хлібом, який споживали мешканці Більського городища та городищ Ворсклинського регіону (Коломацьке, Полкова Микитівка та ін.), була плівчаста пшениця (полба-двозернянка), а на експорт вирощувалася м'яка карликова голозерна пшениця. Виникнення землеробства у Лісостепу під впливом греків дослідником аргументовано заперечується (Шрамко, Янушевич 1985, с. 60—62).

На прикладі *скотарства* населення Більського городища Б. А. Шрамко розглядав особливості цієї галузі. Зазначав особливості свиначарства, розведення дрібної рогатої худоби (Шрамко 1987, с. 314—315). У іншій роботі він вдало порівняв придомне скотарство Лісостепу (Шрамко 1971б, с. 53—61) із кочовим та напівкочовим скотарством Степу (Шрамко 1971а, с. 92—102). Як підсумок — знахідка майстерні з обробки кістки, ретельно, з фіксацією най-

дрібніших деталей розкопана і задокументована (Шрамко, Радзівська 1980, с. 181—187).

Докладно аналізуючи матеріали розкопок Більського городища, вчений намагався розкрити різні сторони господарства місцевого населення, висловлював сміливі, проте обґрунтовані версії, будував наукові гіпотези. Так, наприклад, несподіваною, але досить переконливою стала інтерпретація ним одного з різвидів кістяних предметів, знайдених на Східному укріпленні, як деталей управління оленом, що дозволило припустити можливість їх використання для полювання з оленями-манщиками (Шрамко 1988). Для обґрунтування власної думки науковець навів приклади з етнографії та довів, що запропонована ним версія має право на існування. Подібні вироби з металів, на думку інших дослідників, також пов'язані з вуздечкою, проте вже для управління конем (Вальчак 2005).

Але основним і улюбленим напрямком Б. А. Шрамка у дослідженні палеоекономіки стало вивчення *ремесел* племен Лісостепової Скіфії. Найбільш виразні знахідки (набір залізних інструментів для обробки заліза, кістки, дерева, бронзи, ковадла, ливарні форми, заготовки, лячки, браковані вироби, зливки, шлаки та ін.), а також різноманітні виробничі комплекси, серед яких гончарний та бронзоливарний горни, кузня, кісткорізна майстерня, виявлені на території Дніпро-Донецького лісостепу, переважно пов'язані саме з Більським городищем. Безумовно, загальну картину розвитку ремесел доповнювали матеріали розкопок інших городищ (Люботинське, Полкова Микитівка, Коломацьке, Циркунівське та ін.) та поселень скіфського часу. Цій тематиці, крім відповідних глав у монографіях, присвячено низку статей.

Б. А. Шрамко першим в українській археології почав проводити матеріалознавчі дослідження металів із використанням металографічного, спектрального, хімічного, рентгеноструктурного методів дослідження — 24 роботи різного рівня були присвячені вивченню металів: залізу (13), кольоровим металам (8) і золоту (3). Звісно, Борис Андрійович залучив до вивчення металів фахівців з природничих наук, підтримуючи тривалі наукові зв'язки з різними науково-дослідними лабораторіями університету та інших вишів Харкова. Вже на початку 1960-х рр. виходить його перша спільна стаття з металознавцями, присвячена вивченню залізних виробів з Донецького городища (Шрамко та ін. 1961). У зв'язку з необхідністю вивчення значної колекції бронзових



Рис. 3. Роботи на Східному укріпленні Більського городища разом з Олександром Григоровичем Дяченком, 1977

Fig. 3. Works on the Eastern fortification of the Bils'k hill-fort (with O.H. Diachenko)

виробів, у 1972 р. при історичному факультеті Харківського університету було створено Лабораторію спектрального аналізу, якою багато років керувала Л. П. Грубник-Буйнова.

У 1960-х рр. Б. А. Шрамком було поставлено питання про появу і освоєння заліза на території Східної Європи (Шрамко 1962, с. 72—77; 1965, с. 219—227), що поступово перетворилося на окрему наукову проблему в археологічній науці. У 1965 р. з'явилася стаття у співавторстві з Л. А. Солнцевим та Л. Д. Фомінін, присвячена першій на території Східної Європи і поки що єдиній знахідці виробу з метеоритного заліза (Шрамко 1965, с. 199—204).

В усіх роботах характеристика виробництва заліза наводилася відповідно до принципів матеріалознавства, тобто спочатку йшлося про техніку обробки заліза (Шрамко, Солнцев, Фомин 1964, с. 36—57), потім — представлялися знаряддя для обробки заліза (Шрамко 1969, с. 53—70) і тільки потім — вироби із заліза — залізні ножі (Шрамко 1965, с. 137—155), зброя (Шрамко та ін. 1974, с. 181—190) або інші металеві вироби. Така ж схема повторювалась у вивченні кольорових металів: бронзи (Шрамко 1999, с. 318—324) або золота (Шрамко 1970, с. 217—221).

Під час вивчення металургії заліза і ковальської справи у Скіфії Б. А. Шрамком відкрито використання місцевими металургами флюсів (Шрамко 1962, с. 76; 1987, с. 115—116), звернено увагу на простоту конструкції залізо-плавильних горнів (Шрамко 2003, с. 87—88; Шрамко Б., Шрамко І. 1995, с. 58—59), а також встановлено використання додаткових технологічних прийомів: цементації залізних заготовок та готових виробів, застосування технологічного зварювання, передумисної

термообробки/гартування. Наукові розробки цього напрямку досліджень були продовжені І. Б. Шрамко, яка присвятила проблемі вивчення ковальської справи племен басейну Ворскли низку статей та дисертаційну роботу (Шрамко І. 1994а; 1994б; 1994в).

У спільній статті з Л. П. Грубник-Буйною були підведені головні підсумки вивчення бронзоліварного виробництва на Більському городищі. За результатами спектрального аналізу 159 зразків, науковцям вдалося виділити сім металургійних груп, встановити, що основним сплавом, який використовували місцеві ремісники були олов'янисто-свинцеві бронзи, а також визначити особливості сировини, що потрапляла на поселення в різні хронологічні періоди (Шрамко, Грубник-Буйнова 1990, с. 104—106).

Отже, не випадково Б. А. Шрамко з 1967 р. став постійним членом Міжнародного комітету ЮНЕСКО з вивчення металургії заліза, приймав участь у міжнародних конференціях з цієї проблеми. Одним із важливих слід вважати його виступ 1990 р. у Бельфорі (Франція) з доповіддю, в якій були надані результати дослідження унікальної знахідки — виробу з кричного заліза (катакомбна культура), знайденого біля с. Герасимівка (басейн Сіверського Дінця) (Schramko 1995).

Значне місце у палеоекономічних дослідженнях вченого займали дослідження *домашніх промислів*: рибальства (Шрамко, Цепкин 1963, с. 74—84), виробництва кераміки (Шрамко 1983а, с. 72—92); житлового будівництва (Шрамко 2000, с. 28—30) прядіння, ткацтва та виготовлення шкіряних виробів (Шрамко 1984, с. 142—156; 1987, с. 315—332).

Цікаві спостереження були зроблені під час вивчення керамічних виробів. Застосування методу петрографічного аналізу (О. Ю. Круг) надало змогу виявити деякі особливості виготовлення посуду (температурний режим випалу, склад формувальної маси, застосування ангобу). За результатами петрографії було встановлено відмінності в структурі кераміки Більського городища та пам'яток басейну Сіверського Дінця, що дозволило довести наявність декількох виробничих майстерень в Дніпровському Лівобережному лісостепу, уперше було визначено, що керамічний посуд був предметом обміну між різними районами Лісостепу (Шрамко 1966, с. 81). Величезна колекція керамічного посуду, що була сформована за тривалий період багаторічних розкопок дослідника на території Дніпровського лісо-

степового Лівобережжя, була в останні роки ретельно оброблена та систематизована одним з представників Харківської археологічної школи К. Ю. Пеляшенком, долучена до його дисертаційної роботи та монографічного дослідження (Пеляшенко 2020).

В окремій статті Борис Андрійович також звернув увагу на проблему шкіряного виробництва у лісостепових племен скіфського часу (Шрамко 1984б), яка окремо не розглядалася науковцями. Аналізуючи матеріали поселень та поховань на території Лісостепу, враховуючи дані розкопок Більського городища, вчений з'ясував засоби обробки шкіри та визначив асортимент інструментів для роботи з цим матеріалом (Там само).

Дослідження торгівельних зв'язків населення Більського городища та його античними центрами, започатковане Б. А. Шрамком (Шрамко 1987, с. 121—125), який за визначеннями зразків античної кераміки зі спеціалістами-антикознавцями (Й. Б. Брашинський, Н. О. Онайко, І. Б. Зеєст та ін.) склав представницьку базу даних про античний імпорт на Більському городищі (Шрамко 1987, с. 179), першим висловив думку про можливість функціонування ще за скіфських часів сухопутного торговельного напрямку — Муравського Шляху з відгалудженнями (Шрамко 1987, с. 20—24), продовжується його послідовниками. Так, завдяки сучасним розробкам вчених Харківського державного університету ім. В. Н. Каразіна ми маємо повністю опрацьовану колекцію грецького керамічного імпорту Більського городища, який залишається основним хроноіндикатором, показником інтенсивності напрямків торговельних зв'язків, а також пріоритетів місцевого населення у виборі імпоротної продукції (Задніков 2014).

Отже, фактично Б. А. Шрамко здійснив дослідження палеоекономіки за типами наноекономічного (вивчення роботи індивідуальних економічних суб'єктів — окремих майстерень); мезоекономічного (дослідження поселенської структури — Більського городища та його оточення) та інтер-економічного (з огляду на широкі торговельні зв'язки населення Більського регіону) економічних досліджень. Більш того, можна говорити, що Б. А. Шрамко довів участь досліджуваного ним регіону у мир-системних структурах, що склалися у ранньому залізному віці.

Таким чином, ще у 1960—1970-х рр. на основі археологічного матеріалу, накопиченого впродовж десятиріч Б. А. Шрамко провів по-

вноцінне палеоекономічне дослідження. Натомість у англомовній науковій літературі до археологічних матеріалів дослідники палеоекономіки звернулися лише у 1990-х рр. (напр.: Hopkins 1983; Greene 1986). Тобто, можна говорити про пріоритети палеоекономічних досліджень з використанням повноцінних археологічних джерел саме в Україні.

Биби́ков, С. Н. 1965. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья. *Советская археология*, 4, с. 48-63.

Вальчак, С. Б. 2005. Редкая деталь скифской уздечки Восточной Европы. *Древности 2005*. Харьков, с. 322-325.

Гаврилюк, Н. А. 1999. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. Киев. ИА НАНУ.

Гаврилюк, Н. А. 2013. Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э. Киев: Видавець Олег Філюк.

Гаврилюк, Н. А. 2015. К истории экономики Ольвии — историография проблемы. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.) *OLBIO. In memoriam V.V. Krapivina. Археологія і давня історія України*. Київ, 1 (14), с. 394-414.

Задніков, С. А. 2014. *Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ. Київ.

Лесков, А. М. 2019. *Записки археолога*. Москва: «Клио».

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».

Скорый, С. А. 2014. *О скифологах: учителях и коллегах*. Киев: Видавець Олег Філюк.

Скорый, С. А., Алексеев, А. Ю., Яблонский, Л. Т. 2011. К юбилею Бориса Андреевича Шрамко. *Российская археология*, 3, с. 185-187.

Шрамко, Б. А. 1949. Орудия производства и оружие салтовской культуры. В: Гельфенбейн, Л. Л. (отв. за вып.). *Пятая студенческая научная конференция. Тезисы докладов, 3—7 апр.* Харьков, с. 124-126.

Шрамко, Б. А. 1955. *Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г.* Харьков, *Науковий архів ІА НАН України*. 1954/14.

Шрамко, Б. А. 1954. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*. Москва, 5, с. 105-115.

Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северского Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178-198.

Шрамко, Б. А. 1961. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе. *Советская археология*, 1, с. 73-90.

Шрамко, Б. А. 1962. Новые данные о добычи железа в Скифии. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 91, с. 72-77.

Шрамко, Б. А. 1964. Древнейший деревянный плуг из Сергеевского торфяника: (В связи с проблемой возникновения пашенного земледелия в Восточной Европе). *Советская археология*, 4, с. 84-100.

Шрамко, Б. А. 1965. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі). В: Шрамко, Б. А. (ред.) *Питання історії народів СРСР*. Харків. 1, с. 137-152.

Шрамко, Б. А. 1965. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. *Дисс. ... док. ист. наук*. Киев, *НА ИА НАНУ*, № 21-801.

Шрамко, Б. А. 1966. Нові данні про господарство скіфської епохи. *Вісник Харківського університету*, 17, 1. Харків, с. 73-82.

Шрамко, Б. А. 1969. Орудия скифской эпохи для обработки железа. *Советская археология*, 3, с. 53-70.

Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология*, 2, с. 217-221.

Шрамко, Б. А. 1971а. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии. Материалы и исследования по археологии СССР*, 177. Москва, с. 92-103.

Шрамко, Б. А. 1971б. Господарство лісостепових племен на території України. (VII—III ст. до н. е.). *Український історичний журнал*, 1, с. 53-61.

Шрамко, Б. А. 1972. Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи. *Археологія*, 7, с. 25-35.

Шрамко, Б. А. 1975. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема. *Советская археология*, 1, с. 65-85.

Шрамко, Б. А. 1983а. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Ленинград, 23, с. 72-92.

Шрамко, Б. А. 1983б. Новые находки в городе Гелоне. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1981 года*. Москва: Наука, с. 334-335.

Шрамко, Б. А. 1984а. Модель бычьей упряжи скифского времени. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 251-255.

Шрамко, Б. А. 1984б. Обработка кожи в Скифии. В: Ковалева, И. Ф. (ред.) *Проблемы археологии Поднепровья в III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск, с. 142-156.

Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47-64.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Київ. Наук. Думка.

Шрамко, Б. А. 1988. Детали оленей упряжи в Скифии. *Советская археология*, 2, с. 233-237.

Шрамко, Б. А. 1999. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва, с. 318-324.

Шрамко, Б. А. 2000. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии. В: Крыжицкий, С. Д. (отв. ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*: Тез. докл. науч. практич. конф. Донецк, с. 28-30.

Шрамко, Б. А. 2003. Добыча железа в Гелоне. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/2002 — 1/2003, с. 84-90.

Шрамко, Б. А., Грубник-Буйнова, Л. П. 1990. Крупный центр бронзолитейного ремесла в Скифии VII—III вв. до н. э. В: Дьяченко, А. Г. (отв. ред.). *Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII пятилетке: тезисы докладов и сообщений*. Белгород, с. 104-106.

Шрамко, Б. А., Радзиевская, В. Е. 1980. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище. *Советская археология*, 4, с. 181-189.

Шрамко, Б. А., Петриченко, О. М., Солнцев, Л. О., Фомин, Л. Д. 1961. Дослідження староруських залізних виробів Донецького городища. *Нариси з історії техніки*, 7, с. 74-87.

Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1964. Техника обработки железа в лесостепной Скифии. *Советская археология*, 4, с. 36-57.

- Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Фомин, Л. Д. 1965. Первая находка изделия из метеоритного железа в Восточной Европе. *Советская археология*, 4, с. 199-204.
- Шрамко, Б. А., Солнцев, Л. А., Степанская, Р. Б., Фомин, Л. Д. 1974. К вопросу о технике изготовления сарматских мечей и кинжалов. *Советская археология*, 1, с. 181-190.
- Шрамко, Б. А., Цепкин, Е. А. 1963. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. *Советская археология*, 2, с. 74-85.
- Шрамко, Б. А., Шрамко, И. Б. 1995. Ямные сыродутные горны в Скифии. В: Кадеєв, В. І. (відп. ред.). *Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України. Тез доповіді: 1—3 марта 1995 г.* Харьков, с. 58-59.
- Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47-64.
- Шрамко, И. Б. 1994а. *Кузнечное ремесло у населения скифского времени в бассейнах Ворсклы и Псла*. Дисс. ... канд. ист. наук, Науковий архів Інститута археології НАН України. Київ, ф. 12/752.
- Шрамко, И. Б. 1994б. *Ковальське ремесло у населення скифського часу в басейнах Ворскли та Псла*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ.
- Шрамко, И. Б. 1994в. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. *Древности* 1994. с. 43-57.
- Greene, K. 1986. *The Archaeology of the Roman Economy*. Berkeley and Los Angeles.
- Hopkins, K. 1983. Introduction. In: *Trade in the Ancient Economy*. Eds. Peter Garnsey, Keith Hopkins, C.R. Whittaker. Berkeley, p. IX-XXV. (<http://www.thefreedictionary.com/horsepower>; <http://www.thefreedictionary.com/manpower/>)
- Rostovtsev, M. I. 1941. *Social and Economic History of the Hellenistic World*. Oxford.
- Temin, P. 2013. *The Roman market economy*. Princeton: NJ.
- Temin, P. A. 2001. Market Economy in the Early Roman Empire. *Journal of Roman Studies*, 91, p. 169-181.
- Shramko, B. A. 1971. Der Hakenpflug der Bronzezeit in der Ukraine (A Bronze Age Ard in the Ukraine). *Tools and Tillage*. Copenhagen, 1, 4, p. 223-224.
- Shramko, B.A. 1973. Der Askerbau bei den Stämmen Skythieus in 7—3 Jahrhundert v.u.z. *Slovenska archeologia*, 21, 1, Bratislava, s. 147-166.
- Schramko, B. A. 1992. Tilling Implements of South Eastern Europe in the Bronze Age and Early Iron Age. *Tools and Tillage*. Copenhagen, VII, I, p. 48-64.
- Schramko, B. A. 1995. Eine Studie zum eisernen Dolch der Fruans dem grabnugel bei Gerasimovka. In: *Paleometallurgie du fer et cultures. — Actes du Symposium international du Comité pour la Siderurgie ancienne de l'Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques. Belfort—Sevanans. Institut Polytechnique de Sevanans. 1—3 novembre 1990*. Belfort; Sevanans, s. 475-480.

Надійшла 23.12.2020

Н. А. Гаврилюк

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2369-5701, [gavrylyuk-na@ukr.net](mailto:gavrylyuk-na@ukr.net)

## НАЧАЛО ИЗУЧЕНИЯ ПАЛЕОЭКОНОМИКИ В УКРАИНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

(к 100-летию со дня рождения Б. А. Шрамко)

Для изучения экономических систем древности пригодны почти все модели палеоэкономического исследования, которые использовались представителями мировой экономической науки. Весьма продуктивными представляются междисциплинарные исследования, в которых сочетаются приемы и методы исследований экономики и археологии. Это направление в англоязычной литературе фиксируется лишь с 1990-х гг. В украинской археологии это направление зародилось гораздо раньше. На примере научной биографии Бориса Андреевича Шрамко, доктора исторических наук, создателя харьковской археологической школы, которому в январе 2021 г. исполнилось бы 100 лет, прослеживается формирование палеоэкономического направления. Показаны основные проблемы, которые были поставлены и решены исследователем. Отмечено, что вся деятельность ученого имела «адресный» характер, т. е. перед началом раскопок комплекса археологических памятников округа Бельского городища — крупнейшей в Восточной Европе поселенческой структуры, Б. А. Шрамко ставил перед собой задачу изучения экономической системы региона. Показаны достижения ученого в изучении земледелия, скотоводства, ремесел, домашних промыслов, строительства. Для изучения этих отраслей хозяйства широко использовались методы естественных наук, т. е. исследования Б. А. Шрамка, начиная с 1960-х гг. имели междисциплинарный характер. Делается вывод о том, что Б. А. Шрамко первый в Украине провел системное исследование палеоэкономики по методике экономических исследований. Более того, можно говорить, что Б. А. Шрамко доказал участие исследуемого им региона в мир-системных структурах, которые сложились в раннем железном веке.

*К л ю ч е в ы е с л о в а:* палеоэкономика, хозяйство, отрасли палеоэкономики, методы естественных наук, Бельское городище.

Nadia A. Gavrylyuk

DSc, Leading Researcher at the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-2369-5701, [gavrylyuk-na@ukr.net](mailto:gavrylyuk-na@ukr.net)

## THE BEGINNING OF THE PALAEOECONOMICS STUDY IN UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

(To the 100<sup>th</sup> Anniversary of B. A. Shramko's Birth)

Almost all models of the palaeoeconomical researches used by representatives of the world economic science are suitable for studying the economic systems of antiquity. Interdisciplinary research, which combines the techniques and methods

of research in economics and archaeology, seems to be very productive. This trend in the English language literature has been recorded only since 1990-ies. In Ukrainian archaeology it originated much earlier. On the example of the scientific biography of Borys Andriiovych Shramko, Doctor of Historical Sciences, the founder of the Kharkiv Archaeological school, who would have turned 100 in January 2021, the formation of the palaeoeconomic direction can be traced. The main problems that were posed and solved by the researcher are shown. It is noted that all the activities of the scientist were «targeted» in nature, i.e. before the start of excavations of the complex of the archaeological monuments in the vicinity of the Bilsk hill-fort, the largest settlement structure in Eastern Europe, B. A. Shramko set himself the task of studying the economic system of the region. The achievements of the scientist in the study of agriculture, cattle breeding, crafts, domestic crafts, construction are shown. To study these branches of the economy, the methods of natural sciences were widely used, i.e. research by B. A. Shramko, since 1960-ies have had an interdisciplinary character.

It is concluded that B. A. Shramko was the first in Ukraine who conducted a study of the palaeoeconomics using the method of economic research. Moreover, it can be noted that B. A. Shramko proved the participation of the region he studied in the world-system structures that developed in the early Iron Age.

*Key words: palaeoeconomics, economy, branches of palaeoeconomy, methods of natural sciences, Bilsk hill-fort.*

## References

- Bibikov, S. N. 1965. Khoziaistvenno-ekonomicheskii kompleks razvitogo tripolia. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 48-63.
- Valchak, S. B. 2005. Redkaia detal skifskoi uzdechki Vostochnoi Evropy. *Drevnosti 2005*. Kharkov, p. 322-325.
- Gavryliuk, N. A. 1999. *Istoriia ekonomiki Stepnoi Skifii VI-III vv. do n. e.* Kyiv. IA NANU.
- Gavryliuk, N. A. 2013. *Ekonomika Stepnoi Skifii VI-III vv. do n. e.* Kyiv: Vydavets Oleg Filiuk.
- Gavryliuk, N. A. 2015. K istorii ekonomiki Olvii - istoriografiia problemy. In: Kryzhytskii, S. D. (ed.) *OLBIO. In memoriam V. V. Krapivina. Arkheologiya i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 1 (14), p. 394-414.
- Zadnikov, S. A. 2014. Antychnyi keramichnyi import na Bilskom gorodyschi skifskogo chasu. *Avtoreferat dysertatsii k. i. n.* IA NANU. Kyiv.
- Leskov, A. M. 2019. *Zapiski arkheologa*. Moskva: Klio.
- Pelyashenko, K. Yu. 2020. Liplenyi posud skifskogo chasu naselennia Dnipro-Donetskogo Lisostepu. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy, IKZ Bilsk.
- Skoryi, S. A. 2014. *O skifologakh: uchiteliakh i kollegakh*. Kyiv: Vydavets Oleg Filyuk.
- Skoryi, S. A., Alekseev, A. Yu., Yablonskyi, L. T. 2011. K yubileyu Borisa Andreevicha Shramko. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, p. 185-187.
- Shramko, B. A. 1949. Orudiia proizvodstva i oruzhie saltovskoi kultury. In: Gelfenbejn, L. L. (otv. za vyp.) *Piataia studencheskaia nauchnaia konferentsiia. Tezisy dokladov, 3-7 apr.* Kharkov, p. 124-126.
- Shramko, B. A. 1955. Arkheologicheskie issledovaniia Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v Kharkovskoi i Poltavskoi oblastiakh v 1954 g. Kharkov, *Naukovii arkhiv IA NAN Ukraini*. 1954/14.
- Shramko, B. A. 1954. Novye poseleniia i zhilishcha skifskogo vremeni v basseine Severskogo Donsa. *Kratkie soobshcheniya instituta istorii materialnoi kultury*. Moskva, 5, p. 105-115.
- Shramko, B. A. 1957. Sledy zemledelcheskogo kulta u lesostepnykh plemen Severskogo Prichernomoria v rannem zheleznom veke. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 178-198.
- Shramko, B. A. 1961. K voprosu o tekhnike zemledeliia u plemen skifskogo vremeni v Vostochnoi Evrope. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 73-90.
- Shramko, B. A. 1962. Novye dannye o dobychi zheleza v Skifii. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR*, 91, p. 72-77.
- Shramko, B. A. 1964. Drevneishii dereviannyi plug iz Sergeevskogo torfianika: V svyazi s problemoi vozniknoveniia pashennogo zemledeliia v Vostochnoi Evrope. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 84-100.
- Shramko, B. A. 1965. Metalevi znariaddia vyrobnytstva lisostepovoi Skifii (nozhi). In: Shramko, B. A. (ed.) *Pitannia istorii narodiv SRSR*. Kharkiv. 1, p. 137-152.
- Shramko, B. A. 1965. Khoziaistvo lesostepnykh plemen Vostochnoi Evropy v skifskuyu epokhu. *Diss. ... dok. ist. nauk*. Kyiv, NA IA NANU, p. 21-801.
- Shramko, B. A. 1966. Novi dannii pro gospodarstvo skifskoi epokhi. *Visnik Kharkivskogo universitetu*, 17, 1. Kharkiv, p. 73-82.
- Shramko, B. A. 1969. Orudiia skifskoi epokhi dlia obrabotki zheleza. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 53-70.
- Shramko, B. A. 1970. Ob izgotovlenii zolotykh ukrashenii remeslennikami Skifii. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 217-221.
- Shramko, B. A. 1971a. K voprosu o znachenii kulturno-khoziaistvennykh osobennosti stepnoi i lesostepnoi Skifii. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177. Moskva, p. 92-103.
- Shramko, B. A. 1971b. Gospodarstvo lisostepovykh plemen na terytorii Ukrainy (VII-III st. do n. e.). *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 1, p. 53-61.
- Shramko, B. A. 1972. Pro chas poiavi ornoho zemlerobstva na pivdni Skhidnoi Eevropy. *Arheologia*, 7, p. 25-35.
- Shramko, B. A. 1975. Nekotorye itogi raskopok Belskogo gorodishcha i gelono-budinskaia problema. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 65-85.
- Shramko, B. A. 1983a. Arkhaicheskaiia keramika Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha i problema proiskhozhdeniia ego obitatelei. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad, 23, p. 72-92.
- Shramko, B. A. 1983b. Novye nakhodki v gorode Gelone. In: Rybakov, B. A. (ex. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*. Moskva: Nauka, p. 334-335.

- Shramko, B. A. 1984a. Model bychei upriazhi skifskogo vremeni. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, p. 251-255.
- Shramko, B. A. 1984b. Obrabotka kozhi v Skifii. In: Kovaleva, I. F. (ed.) *Problemy arkheologii Podneprov'ia v III-I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk, p. 142-156.
- Shramko, B. A., Ianushevich, Z. V. 1985. Kulturnye rasteniia Skifii. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 47-64.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv. Nauk. Dumka.
- Shramko, B. A. 1988. Detali olenei upriazhi v Skifii. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 233-237.
- Shramko, B. A. 1999. K voprosu o bronzoliteinom proizvodstve v Skifii. In: Gul'iev, V. I. (ed.). *Evrazijskie drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arkhivnye materialy, publikatsii, statii*. Moskva, p. 318-324.
- Shramko, B. A. 2000. Nekotorye voprosy razvitiia stroitelstva v Lesostepnoi Skifii. In: Krizhiczki, S. D. (ex. ed.). *Arkheologiya i drevniaia arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy i smezhnykh territorii: Tez. dokl. nauch. praktich. konf.* Doneczk, p. 28-30.
- Shramko, B. A. 2003. Dobycha zheleza v Gelone. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 2/2002 - 1/2003, p. 84-90.
- Shramko, B. A., Grubnik-Buinova, L. P. 1990. Krupnyi centr bronzoliteinogo remesla v Skifii VII-III vv. do n. e. In: Diachenko, A. G. (ex. ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Centralnom Chernozeme v XII piatiletke: tezisy dokladov i soobshchenii*. Belgorod, p. 104-106.
- Shramko, B. A., Radzievskaia, V. E. 1980. Usadba s kostoreznoi masterskoi na Belskom gorodishhe. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 181-189.
- Shramko, B. A., Petrichenko, O. M., Solntsev, L. O., Fomin, L. D. 1961. Doslidzhennia staroruskikh zaliznykh virobiv Donetskogo gorodishcha. *Narysy z istorii tekhniki*, 7, p. 74-87.
- Shramko, B. A., Solntsev, L. A., Fomin, L. D. 1964. Tekhnika obrabotki zheleza v lesostepnoi Skifii. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 36-57.
- Shramko, B. A., Solntsev, L. A., Fomin, L. D. 1965. Pervaia nakhodka izdeliia iz meteoritnogo zheleza v Vostochnoi Evrope. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 199-204.
- Shramko, B. A., Solntsev, L. A., Stepanskaia, R. B., Fomin, L. D. 1974. K voprosu o tekhnike izgotovleniia sarmatskikh mechei i kinzhalov. *Sovetskaia arkheologia*, 1, p. 181-190.
- Shramko, B. A., Tsepkin, E. A. 1963. Rybolovstvo u zhitel'ei Donetskogo gorodishha v VIII-XIII vv. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, p. 74-85.
- Shramko, B. A., Shramko, I. B. 1995 Yamnye syrodutnye gorny v Skifii. In: Kadiev, V. I. (ex. ed.). *Problemy arkheologii, drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy. Tez dokladov: 1-3 marta 1995 g.* Kharkov, p. 58-59.
- Shramko, B. A., Ianushevich, Z. V. 1985. Kulturnye rasteniia Skifii. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 47-64.
- Shramko, I. B. 1994a. Kuznechnoe remeslo u naseleniia skifskogo vremeni v basseinaх Vorskly i Psla. *Diss. ... kand. ist. nauk, Naukovii arkhiv Instituta arkheologiyi NAN Ukrainy*. Kyiv, f. 12/752.
- Shramko, I. B. 1994b. Kovalske remeslo u naselennia skifskoho chasu v baseinaх Vorskly ta Psla. *Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk*. Kyiv.
- Shramko, I. B. 1994v. Razvitie kuznechnogo remesla u plemen basseinov Vorskly i Psla v skifskuiu epokhu. *Drevnosti 1994*. p. 43-57.
- Greene, K. 1986. *The Archaeology of the Roman Economy*. Berkeley and Los Angeles.
- Hopkins, K. 1983. Introduction. In: *Trade in the Ancient Economy*. Eds. Peter Garnsey, Keith Hopkins, C.R. Whittaker. Berkeley, p. IX-XXV. (<http://www.thefreedictionary.com/horsepower>; <http://www.thefreedictionary.com/manpower/>)
- Rostovtsev, M. I. 1941. *Social and Economic History of the Hellenistic World*. Oxford.
- Temin, P. 2013. *The Roman market economy*. Princeton: NJ.
- Temin, P. A. 2001. Market Economy in the Early Roman Empire. *Journal of Roman Studies*, 91, p. 169-181.
- Shramko, B. A. 1971. Der Hakenpflug der Bronzezeit in der Ukraine (A Bronze Age Ard in the Ukraine). *Tools and Tillage*. Copenhagen, I, 4, p. 223-224.
- Shramko, B. A. 1973. Der Askerbau bei den Stammen Skythieus in 7-3 Jahrhundert v.u.z. *Slovenska archeologia*, 21, 1, Bratislava, s. 147-166.
- Schramko, B. A. 1992. Tilling Implements of South Eastern Europe in the Bronze Age and Early Iron Age. *Tools and Tillage*. Copenhagen, VII, I, p. 48-64.
- Schramko, B. A. 1995. Eine Studie zum eisernen Dolch der Fruans dem grabnugel bei Gerasimovka. In: *Paleometallurgie du fer et cultures. - Actes du Symposium international du Comité pour la Siderurgie ancienne de l'Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques. Belfort-Sevanans. Institut Polytechnique de Sevanans. 1-3 novembre 1990*. Belfort; Sevanans, s. 475-480.

О. Козак, І. Потехіна,  
Т. Слободян, В. Гупало  
**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ  
З ПОЛЬОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**



Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2019, 108 с.

За ініціативи Науково-дослідного центру «Рятівна наукова служба» Інституту археології НАН України у 2019 р. була започаткована наукова серія «Археологічні методи (АрхеМет)».

Першою книгою серії став методичний посібник, що створила група антропологів відділу біоархеології ІА НАНУ, до складу якої увійшли к. і. н. О. Д. Козак, к. і. н. І. Д. Потехіна, к. і. н. Т. І. Слободян. До роботи над посібником була також запрошена фахівець у галузі церковної фунеральної археології, д. і. н. В. Д. Гупало (Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України).

З археологічних розкопок, переважно могильників, походять, окрім решток предметів матеріальної культури, рештки людських кістяків. Вони є джерельною базою для палеоантропології, але несуть цінну інформацію не тільки для антропологічної науки, але й для археології, історії, краєзнавства. Для того, щоб зберегти максимум інформації, яка може бути надалі піддана аналізу та послужити основою для наукових інтерпретацій, дуже важливо запобігти можливим інформаційним втратам на кожному етапі роботи з кістковим матеріалом. На першому (польовому) етапі цієї роботи важливо розчистити кістяк, частину кістяка або кремацію з мінімальними для них втратами, максимально чітко зафіксувати, почистити або помити, просушити, коректно упакувати та доставити до лабораторії, де цей матеріал надалі буде досліджуватися. Помилки або не-



дбалість під час виконання цих, здається, простих операцій може призвести до значного наукового знецінення матеріалу. Саме цьому першому, але інколи вирішальному, етапу роботи з палеоантропологічним матеріалом і присвячена рецензована книга «*Методичні рекомендації з польової антропології*». Вона покликана зробити все, щоб цей перший етап дослідження антропологічного матеріалу не став і останнім, допомогти дослідникам у роботі та застерегти від прикрих помилок, які можуть звести нанівець їх кропітку працю.

Необхідність появи нових методичних рекомендацій з польової антропології останнім часом стала досить гостро. Попередня подібна робота побачила світ в Україні майже 30 років тому: «Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях» вийшла друком у Києві 1988 р., під авторством археолога Ю. М. Мале-

\* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ, ORCID 0000-002-3396-504X, [rudich@iananu.org.ua](mailto:rudich@iananu.org.ua)

ева та антрополога С. П. Сегеди. Методичний посібник призначався для студентів історичного факультету та був підготовлений на кафедрі археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. На жаль, в антропологічній частині посібника головна увага приділялася вже лабораторній обробці матеріалів, а розділ присвячений польовій роботі був більш ніж лаконічний. Зрозуміло також, що за тридцять років антропологія пройшла значний шлях розвитку. У 1980 рр. істотно переважали роботи, в яких кістковий антропологічний матеріал опрацьовувався за низкою класичних програм (краніологічної, остеологічної, одонтологічної) та здійснювалися демографічні побудови. Останніми роками більше уваги стало приділятися палеопатологічним дослідженням, палеодіетам, збільшився інтерес до теми людина—довкілля. Почали більш широко використовуватися ізотопний аналіз та залучатися інформація з ДНК. Усе це вимагало змін у роботі з антропологічним матеріалом на першому етапі досліджень, починаючи від підйому та відбору матеріалів у полі. Ці зміни та нові вимоги і знайшли своє віддзеркалення у посібнику «Методичні рекомендації з польової антропології», який нещодавно побачив світ.

Книга базується на значних напрацюваннях у галузі польової антропології та археології вітчизняних та закордонних колег, а також на великому власному польовому досвіді авторів. Структура роботи є добре продуманою, вона спрямована на те, щоб чіткіше донести рекомендації авторів читачеві. Текст є лаконічним, як і вимагає формат методичного посібника. Форма подачі легка та доступна. Поодинокі повтори, що трапляються в посібнику, цілком виправдані. По-перше, окремі рекомендації авторів є чинними та важливими для роботи з різними типами поховань, а по-друге, повтори виконують не зайву функцію «контрольного пострілу».

Посібник складається з вступу та чотирьох частин.

**Вступ.** У вступі чітко сформульовані мета, головні напрями досліджень людських скелетів з давніх поховань, перелічені завдання, для вирішення яких кісткові рештки людини є джерельною базою.

В юридичному розділі (автор І. Д. Потехіна) наведені загальні принципи правового регулювання дослідження давніх поховань на базі законів України. Варто підкреслити, що вони наводяться вперше у вітчизняній антропологічній роботі.

Окремий розділ присвячено етичним нормам роботи з такою дуже делікатною групою матеріалу, як людські кістяки. Це є також новим для вітчизняних антропологічних праць, бо раніше в публікаціях етичному аспекту роботи з антропологічним матеріалом уваги практично не приділялося, хоча неписані правила поводження з кістковими останками формувалися. Під час створення розділу його автор І. Д. Потехіна спиралася переважно на досвід країн Європи та США. Сучасні етичні норми поводження з кістковими рештками, які використовуються в наукових цілях, поєднують етичні традиції медиків, анатомів, а також сформульованих біоетикою.

У тексті розділу викладені і базові принципи наукової антропологічної етики.

У вступі міститься також коротка інформація стосовно інструментів та матеріалів, які використовуються під час роботи в полі для розчистки поховань, очищення та просушки кісток.

Новими та обов'язковими є рекомендації стосовно техніки безпеки під час роботи з кістками, особливо з тими, що походять із закритих приміщень (склепів, крипт), є матеріалом з поховань ХХ ст., поховань жертв епідемій. Останнім часом накопичився значний матеріал стосовно світу недружніх людині бактерій, мікроорганізмів, грибків та їх взаємодію з людським організмом. Тому ці рекомендації, що проходять червоною ниткою через усю роботу, є життєво необхідними.

**Перша частина книги** містить інформацію стосовно загальних правил відкриття та розчистки поховань. Зрозуміло, що рекомендації відносно розчистки поховань займають важливе місце і в методичних посібниках з польової археології, але пріоритети під час розчистки давніх поховань в археологів та антропологів дещо різняться. Існує старий жарт: *«Якщо під час розчистки поховання Вам заважають дрібні кістки, то Ви — археолог. Якщо ж під час розчистки поховання Вам заважає дрібний бісер, то Ви — антрополог»*. У кожному жарті є доля жарту. В цій роботі, ми бачимо процес розчистки поховання очима антрополога. Саме тому, як і варто було очікувати, головні акценти робляться на розчищенні кістяка та звертається увага на найбільш традиційні помилки у роботі з кістковим матеріалом. Вдалим є те, що чітко вказані місця, де найбільш часто пропускаються та втрачаються дрібні кістки (кісті рук, стопи, шия, колінна чашечка), вказані також зони, де кістка може бути більш крихкою вна-

слідок окремих захворювань, звертається увага на можливу присутність дуже дрібних кісток плоду в районі жіночого тазу. Приділяється увага розчищенню дитячих поховань, в яких невеличкі кістки дитини інколи приймають за кістки степових гризунів, а також можуть втрачатися епіфізи, які ще не приросли до трубчастій частини кісток.

Вказані місця відбору ґрунту в похованні для виявлення наявності можливих паразитів, жовчних, ниркових каменів, нетипових окостенінь, а також пилково-спорового аналізу. Подано також поради стосовно зберігання цих зразків.

Досить ретельно розписаний процес зняття кісток скелета, з урахуванням ступеню вологості ґрунтів.

Окремий блок присвячено випадкам, коли череп або весь кістяк береться монолітом, описано техніку цієї процедури. Попри традиційні уявлення, не завжди взяття матеріалів монолітом сприяє кращій збереженості кісток, інколи в процесі транспортування, особливо через невдалу упаковку та відсутність засобів амортизації, череп зазнає значних руйнацій. До руйнації призводить, як засвідчує досвід, і пакування вогкого моноліту в синтетичну плівку. Автори посібника застерігають дослідників від цих найбільш типових помилок, які призводять до знищення матеріалів.

Застерігається від використання під час фіксації кістяка клеїв та лаків. Ця практика була досить поширеною в 1970—1980 рр., але на сьогодні від неї відмовилися.

У розділі, присвяченому первинній камеральній обробці, чітко прописані рекомендації стосовно кожного етапу обробки і знову вказані найбільш поширені помилки, що робляться під час очистки; миття, яке може призвести до серйозної втрати матеріалу; під час сушіння; шифрування; пакування матеріалів; передачі антропологічного матеріалу на дослідження та перепоховання.

**Друга частина книги** присвячена роботі з різними видами поховань. В ній автори викладають послідовність та методи роботи з кістковими рештками з основних типів поховань, які найчастіше трапляються на землях України. З огляду на те, що робота з кожним видом поховань має свою специфіку, то спеціальні рекомендації подані для різних груп поховань. Окремі групи склали — одиночні інгумації, колективні інгумації з варіантом, коли кістяки не перекривають один одного та варіантом, коли скелети перекривають один одного; зруйно-

вані та пограбовані поховання; масові захоронення; випадкові поховання, розрізнені кістки; поховання в криптах та склепах; кремації.

Особливо варто відзначити розділ, що присвячений масовим захороненням, які частіше за все бувають наслідком військових дій, масових розстрілів, катастроф (автор розділу О. Д. Козак). Масові поховання періодично, але не надто часто, досліджувалися українськими археологами. Дуже рідко на таких об'єктах працювали антропологи, а до лабораторій потрапляли лише окремі черепи або кістки з явними слідами травм. Насправді масові поховання є по своєму унікальними вибірками, бо вони несуть інформацію про населення означеної території за доволі короткий період. Вони можуть бути джерелом для демографічних, морфологічних реконструкцій. Стационарні (регулярні) некрополі дають, як правило, антропологічний матеріал більш широкого хронологічного зрізу.

Роботі з антропологічним матеріалом масових поховань, особливо пов'язаних з веденням бойових дій, значну увагу приділяли наші колеги із Західної Європи. Ними накопичено значний досвід, який останнім часом вдало використовується нашими вітчизняними дослідниками. На рахунку українських антропологів є дуже вдалі приклади роботи на таких об'єктах, як, наприклад, відкриття санітарної ями на Замковій горі в Чигирині у 2017—2018 рр.

У розділі акцент робиться на особливостях розчистки і фіксації кістяків, а також окремих частин скелета. Вдала фіксація може істотно допомогти під час реконструкції обставин масової загибелі або поховання людей.

Вдалим рішенням авторського колективу було присвятити окремий розділ похованням у храмових спорудах. Якщо дослідження внутрішньохрамових ґрунтових поховань, а особливо поховання у саркофагах, мають досить довгу історію, то вивчення поховань у склепах та криптах пізньосередньовічного та модерного часу в Україні довгої традиції не мають. Раніше вони носили епізодичний характер, але останнім часом необхідність фахового підходу до цієї групи поховань постала досить гостро, бо кількість таких досліджень збільшилася, головним чином, за рахунок роботи в західних регіонах України.

Рекомендації В. Д. Гупало, яка має значний досвід роботи з цією групою об'єктів, є чіткими, процес роботи розписаний послідовно: підготовчі заходи в приміщеннях, розкопки, відбір кісткового матеріалу, відбір ботанічного

матеріалу, відбір речового матеріалу для аналізів та консервації, впорядкування поховань. Важливий акцент автором зроблено на техніці особистої безпеки на всіх етапах роботи (від підготовки до передачі в лабораторію). Безпечовий момент під час дослідження антропологічних матеріалів, які репрезентують населення України останніх декількох століть, є особливо актуальним.

Окремий підрозділ присвячений правилам відкриття та первинної обробки кремацій (автор Т. І. Слободян). Він є надзвичайно актуальним. Тривалий час, якщо під час відкриття могильника з тілоспаленнями був відсутній антрополог, до антропологічних лабораторій переважно потрапляли або найбільш крупні фрагменти кісток, що були вибрані з кремації, або дуже невелика частка кісткового матеріалу з них, яка могла складати всього декілька грамів. Така ситуація дуже обмежувала можливість дослідників-антропологів, що надалі працювали з цим матеріалом. У кращому випадку можна було розмежувати кістки людей та тварин, визначити, чи проходили кістки тварин через вогонь; інколи визначити стать та вік померлого, з'ясувати кількість індивідів та температуру кремації.

Але в останні десятиріччя наші західноєвропейські та американські колеги досить активно працювали з масовим матеріалом кремацій. Ними було зроблено багато для розробки методик дослідження різних типів поховань. Це дозволило давати більш розлогу інформацію для можливих реконструкцій поховального обряду.

В цій роботі, базуючись на розробках наших закордонних колег та на власному польовому досвіді, автор надає рекомендації стосовно роботи з «кремаціями на місці», «кремаціями на стороні», урновими похованнями, похованнями у ямах, змішаними урно-ямними. Саме врахування специфіки поховань дозволяє запобігти інформаційним втратам.

Акцентується також увага на особливостях чистки та миття матеріалу саме кремацій.

**У третій частині** методичного посібника надані детальні інструкції для підготовки антропологічного звіту. Раніше антропологічні звіти, які додавалися до археологічних, носили довільний за формою характер, сучасні вимоги чітко окреслюють обов'язковий мінімум поданої антропологічної інформації. Вимоги до змісту та оформлення звіту були прийняті та затверджені засіданням відділу біоархеології Інституту археології НАН України від 21 березня 2017 р. та узгоджені на засіданні По-

льового комітету Інституту археології. Вони є обов'язковими до виконання.

У розділі надається також обов'язковий зразок акту-передачі антропологічного матеріалу на опрацювання та зберігання, а також зразок акту про перепоховання, якщо останки були перепоховані після опрацювання, згідно з правилами перепоховання антропологічного матеріалу.

У розділі надано зразки облікової картки (бланку) на поховання, яка містить антропологічну та археологічну інформацію. В обліковій картці подані дані стосовно назви пам'ятки, культурної приналежності поховання, номеру поховання, року розкопок, автора археологічних розкопок. Окрема картка розроблена для поховань за обрядом інгунації і окрема — для кремації. Картка містить, в першу чергу, інформацію про наявність кісток різних відділів скелету, яка подана у графічній формі, стан збереженості кісток, їх колір, сліди мінеральних субстанцій, органічні рештки. До облікової картки додається також коротка археологічна інформація щодо типу поховальної споруди, розмірів ями, типу поховання, пози похованої людини (випростано на спині, боці, животі, скорчено), фіксується наявність тваринних решток, жертвовної їжі, інвентарю (кераміка, вироби з глини, вироби з металів, зброя, вироби зі скла та ін.). Все це істотно полегшує роботу антропологам, коли в них виникає необхідність провести кореляцію статі, віку, антропологічного типу похованої людини з типом поховальної споруди та інвентарем. На нашу думку, варто було б додати дані стосовно орієнтації кістяка відносно сторін світу, а також дані про положення кистей рук померлого. Перше в низці випадків може давати високий відсоток кореляції з антропологічним типом або статтю. В тих групах, де існувала традиція чіткої орієнтації померлого за сторонами світу, відхилення можуть допомогти виявити сезонні періоди найбільшої смертності. Попри це, облікова картка скомпонована вдало та є досить зручною для роботи. Запровадження в свій час краніологічних, остеологічних, одонтологічних бланків в антропології дуже полегшило працю дослідників та істотно заощадило час під час створення електронної бази даних.

**Четверта частина** методичних рекомендацій становить альбом рисунків кісток скелета. Альбом складається із 15 таблиць. Вдалим є рішення розмістити в альбомі як малюнки кісток дорослої людини, так і кісток дітей різного

віку (немовляти та дитини 6—14 років). Дрібні кістки маленьких дітей інколи, особливо в зруйнованих похованнях, приймають за кістки дрібних степових тварин, і вони не потрапляють до антропологічної лабораторії. Це стосується і окремих дрібних кісток черепа, які періодично може спіткати така сама доля.

Методичні рекомендації, як правило, характеризуються лаконізмом, але як говорить східна мудрість: *«Не можна знати все, але треба знати головне»*. Саме цим керувалися автори роботи. Однак посібник містить список рекомендованої літератури за окремими розділами, що допоможе читачам, які зацікавляться в більш розширеній якісній інформації, отримати її.

Посібник добре проілюстровано (47 ілюстрацій). Спектр ілюстрацій є досить широким, від дуже вдало відібраних кольорових фо-

тографій, польових креслень технічних рисунків і до авторських малюнків О. Д. Козак.

Методичний посібник стане в пригоді археологам, антропологам, краєзнавцям, студентам історичних факультетів українських вузів.

Можна привітати колектив авторів з професійно виконаною та конче потрібною роботою, якою відділ біоархеології ІА НАНУ може пишатися. Робота акумулює великий досвід польових робіт української групи палеоантропологів, сучасні розробки наших закордонних колег, та цілком відповідає духу часу.

Нагадаємо, що посібник є першим у серії «Архе Мет». Цей перший досвід, на нашу думку, виявився вдалим, тож будемо очікувати появу нових методичних робіт у цій серії. Маємо надію, що представники братньої антропологам науки археології не забаряться з цим, а ми побажаємо їм творчих успіхів.

---

**А. В. Симоненко**

## **САРМАТСКИЕ ВСАДНИКИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ**

*2-е изд. Киев: Видавець Олег Філюк, 2015, 466 с.; илл.*

---

У військовій археології та військовій історії досить рідко видаються комплексні монографії, які здатні закрити певну проблему на тривалий час — принаймні до часу відкриття нового масиву джерел і виникнення необхідності їх нового комплексного опрацювання. В радянські часи зразками таких досліджень можна назвати, зокрема, працю Г. Мелюкової про скіфське озброєння (Мелюкова 1964) (щоправда, доповнену Є. Черненком в окремих монографіях, присвячених обладункам та лукам скіфів: Черненко 1968; Černenko 2004) чи тритомне видання А. Кірпи́чнікова про давньоруське озброєння (Кирпичников 1966—1971) (продовжене ним хронологічно в окремому виданні: Кирпичников 1976). В сарматській тематиці на таку комплексну працю в СРСР могла б претендувати монографія А. Хазанова (Хазанов 1971), якби не дві обставини: характер праці (нарис) і пізніша еміграція автора, що поставила дослідження фактично у нелегальний статус. Так сталося, що ані мені, якому ще в дитинстві пощастило бути знайомим з книжкою А. Хазанова з шикарної батькової домашньої бібліотеки, ані автору рецензованої праці тривалий час не було відомо про цю заборону. Про останній факт Олександр Симоненко згадав у післямові до сучасного перевидання дослідження А. Хазанова, що вийшло у 2008 р. (Симоненко 2008, с. 239). Проте, оскільки археологія є дуже динамічною наукою, вже на момент свого перевидання праця А. Хазанова, на жаль, застаріла. За десятиліття, що минули з моменту її першої публікації, вітчизняними і закордонними сарматологами було переглянуто сарматську хронологію та зроблено безліч нових відкриттів, що поставили перед наукою необхідність нового комплексно-

го дослідження сарматського озброєння. Саме про нього і піде мова в даній рецензії.

Монографія «Сарматские всадники Северного Причерноморья» присвячена військовій справі сарматів II ст. до Р. Х. — IV ст. від Р. Х. на території України і Молдови. Проблема вирішується автором шляхом розгляду окремих типів озброєння (мечів і кінджалів, списів і дротиків, луків і стріл, натільного обладунку і шоломів, а також щитів), кінського спорядження, комплексу озброєння і головних принципів військової справи. Основною географією дослідження виступають землі Причорномор'я і Приазов'я (від гирла Дунаю до гирла Дону), проте при розгляді важливих, а подекуди і спірних питань походження, хронології і атрибуції пам'яток сарматського часу автор справедливо виходить за ці межі, торкаючись, наприклад, захисного озброєння чи кінського спорядження населення Північного Кавказу чи басейнів Дону і Волги.

Замість переказу основного змісту роботи у рецензії хотілося б зупинитися на важливих, на мою думку, моментах цього дослідження. Так, у своїй монографії О. Симоненко використав власну класифікацію наконечників списів, що відображає специфіку цих знахідок з Північного Причорномор'я, на відміну від класифікації А. Хазанова. Остання також не враховує деякі наконечники, знайдені археологами після публікації «Очерков». Також автор приділив чимало уваги питанням довжини і способам бойового використання сарматських списів. Щодо першого, О. Симоненко справедливо відмічає неможливість при наявному стані джерел вирішити питання однозначно: сарматський спосіб покладення списів у могили, відсутність підтоків у сарматських списів і умовність іконографії не залишають іншої альтернативи, ніж припускати існування списів довжиною 2,5—3,0 м. У другому випадку автор відзначив складність (а в деяких варіантах і неможливість) практичного втілення т. зв. «сарматської посадки» вершника з довгим списом. Її О. Симоненко вважає лише іконографічним каноном, а єдиним нововве-

---

\* ПАПАКІН Артем Георгійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ORCID 0000-0001-7251-2388, [artempapakin@knu.ua](mailto:artempapakin@knu.ua)

денням сарматів у кавалерійську справу — масове використання в бою списоносців.

Систематизація даних щодо панцирів сарматського часу на великій території Східної Європи (на жаль, українські і молдовські археологічні комплекси бідні на залишки обладунків) дозволила автору зробити ряд важливих висновків. Так, автор зробив аргументоване припущення щодо конструкції бронзового панцира з Грушевського могильника (Ростовська область, Росія): він міг захищати лише передню частину торса воїна, при цьому п'ятикутні лусочки покривали його верхню, а довгі прямокутні пластини — нижню частину обладунку. Також О. Симоненко вказує на аналогії деталям лускатих обладунків, знайдених у похованнях біля Зубова Хутора, Воздвиженської, Височино і Нікольське, і робить висновок, що вони належали до римських комбінованих панцирів *lorica plumata*. За автором, обладунки з перших двох згаданих пам'яток могли потрапити до союзників Фарнака сіраків під час римсько-боспорської війни у 48—47 рр. до Р. Х., а з інших двох — також у цей само час, проте довго використовувалися, перш ніж потрапити в могили у другій половині I ст. від Р. Х. Далі, О. Симоненко виділяє інший тип комбінованого панцира сарматів: одна частина його складалася з нашитих на основу дрібних лусочок зі сферичними опуклостями, друга була покрита великими прямокутними пластинами, третя — вузькими дугоподібними пластинами. В цьому випадку автор також запропонував свою, обґрунтовану реконструкцію обладунку: груди захищалися лускатим набором, нижче якого розміщувалися великі пластини, а дугоподібні обрамляли отвори для рук. У кольоровій вклейці до книги вміщена авторська художня реконструкція, що показує воїна в такому обладунку. Щоправда, наявність на реконструкції під таким обладунком кольчужної сорочки виглядає сумнівною: кольчужні фрагменти й окремі кільця зі станиці Тифліська, опубліковані Е. Ленцом (Ленц 1902, с. 123—124)<sup>1</sup>, не мають чіткої прив'язки до згаданого комбінованого панцира (як припускає О. Симоненко, з кургану 40 між станицями Казанська і Тифліська). Сама можливість використання сарматами подвійного обладунку, або ж кольчужного подолу та рукавів на комбінованому панцирі, якщо було зображено їх, на жаль,

<sup>1</sup> Судячи з конструкції шматків кольчуги (ряди цільних і клепанних кілець) і розмірів кілець (4,0—6,0 мм у діаметрі, 1,0—1,5 мм товщиною), вони можуть походити від римських обладунків *lorica hamata*, що мали подібні характеристики.

не обговорюється автором на сторінках рецензованої монографії.

Чи не найбільшу увагу з-посеред інших видів озброєння автор приділив східноєвропейським шоломам сарматського часу. Частина з описаних у монографії знахідок була раніше введена у науковий обіг самим автором, але більшість, вперше опублікована іншими археологами переважно у промальовках, отримали в монографії О. Симоненка детальні описи, ілюстровані якісними фотографіями. Зайвим буде зазначити, що автор детально розглядає проблеми хронології та культурної атрибуції кожного з цих екземплярів.

Загалом вражає розмах проблем хронології й атрибуції сарматських пам'яток, які ставить (і обґрунтовано вирішує) О. Симоненко. Серед них: походження клинків з серпоподібним наверхшам прохоровського типу; час появи кинджалів і мечів з кільцевими наверхшами; способи носіння мечів у піхвах з нефритовими скобами; час появи у сарматів кольчуги; час і шляхи потрапляння у Північне Причорномор'я псевдоаттичних шоломів, шоломів типів Монтефортіно та Пілос (Конос), а також варварських шоломів сарматського часу; хронологія вудил з хрестоподібними насадками і псалій; місце розміщення блях на кінській вузді; вигляд і конструкція сарматських сідел, не представлених в археологічному матеріалі.

Безперечним достоїнством видання є те, що автор чітко висловлює свою позицію в спірних питаннях атрибуції і датування артефактів — а їх у вітчизняній археології сарматів чимало. Серед таких проблемних аспектів сарматознавства в рецензії слід згадати в першу чергу датування і культурну атрибуцію шоломів типу Монтефортіно. У фаховій літературі існує дискусія з приводу часу і шляхів їх потрапляння до Причорномор'я. Також немає одностайної думки, хто міг носити шоломи типу Монтефортіно в цьому регіоні: кельти-бритолаги, сармати чи пізні скіфи (Шілов 1978, с. 109—111; Treister 1991, р. 77; Раєв, Симоненко, Трейстер 1990, с. 128; Трейстер 1992, с. 37—50; Зайцев 2007, с. 101—108; Казакевич 2009, с. 19—25). О. Симоненко підкреслює в своїй монографії, що найближчі аналоги причорноморським знахідкам з Іспанії датуються III—I ст. до Р. Х., проте їхнє потрапляння у досліджуваний регіон пов'язане з Мітрідатовими війнами. Типологічна близькість як шоломів з Північного Причорномор'я між собою, так і іспанським знахідкам, змусила автора монографії прийти до висновку, що шоломи Монтефортіно могли бути привезені іспанськими союзниками Мітрідата і

подаровані чи продані сарматам. У новішій статті, присвяченій близькосхідним виробам у сарматів, О. Симоненко повторив цю версію, однак додав до ймовірних одержувачів подарунків чи товарів, крім сарматів, ще й галатів (Симоненко 2016, с. 166).

У своїй монографії О. Симоненко уточнив датування і таких відомих знахідок, як бронзові пластини з Нікополя. Налобники з округлим верхом і низом у формі півмісяця, а також бронзові пластини трапецієподібної форми з фігурним краєм тривалий час залишалися датованими VI ст. до Р. Х. і розглядалися в якості кінського обладунку. Є. Черненко, зокрема, використав ці знахідки для обґрунтування існування у скіфів важкої кавалерії — праобразу катафрактаріїв (Черненко 1971, с. 37). Водночас О. Симоненко, порівнявши ці артефакти з подібними знахідками в Криму і на Північному Кавказі, встановив, що такі кінські налобники і нагрудники в кочовиків з'явилися, скоріше за все, лише у III ст. і побутували до кінця II ст. до Р. Х.

Звертається автор і до проблемного питання атрибуції так званих «клинків з виїмками» — специфічної зброї, поширеної на Північному Кавказі, в Криму, Подніпров'ї та у сусідніх регіонах. В науковій літературі немає одностайності щодо походження цих клинків, їхнього призначення та функцій вирізів біля п'яти клинка. О. Симоненко наводить основні положення наукової дискусії з цих питань та підкреслює спостереження, які він вважає найбільш обґрунтованими. Такими автору рецензованої монографії видаються, зокрема, реконструкція М. Левадою дерев'яного руків'я зі шкіряним ремнем (яку О. Симоненко уточнює деякими деталями) та спосіб розміщення цієї зброї на перев'язу на грудях, запропонований І. Гарбузом. Щодо призначення клинків, О. Симоненко вважає їх «звичайними кинджалами». На жаль, у монографії не розглядається версія інтерпретації клинків у якості універсальних, придатних для фіксації як на деревку, так і на короткому руків'ї. Ця версія була розвинута в останній час М. Казанським (Казанский 2014, с. 108—109) та Я. Лебединським (Lebedynsky 2014, р. 123—124) і обґрунтовується як різною орієнтацією клинків у похованнях, так і етнографічними аналогіями причорноморським «клинкам з вирізами» — т. зв. «beavertail daggers» корінного населення Північної Америки. Клинки, які продавали їм європейські колоністи, використовувалися в якості як кинджалів, так і наконечників списів. Цікавим і, ймовірно, перспективним для вирішення призначення клинків є дані І. Храпунова про

можливі залишки дерев'яного древка довжиною 0,55 м в похованні біля с. Лимарівка (Храпунов 2010, с. 541). Якщо інтерпретація залишків дерева як древка такої довжини правильна, то до двох можливостей вирішення функцій «клинків з вирізами» (кинджали чи списи) можна додати ще одну — короткі списи, які також мають етнографічні паралелі, проте не в північноамериканському, а в південноафриканському матеріалі (наприклад, короткі списи африканських зулусів з черешковими наконечниками). Важливим для вирішення проблеми походження цієї зброї є спостереження О. Радюша — усі досліджені ним «клинки з вирізами» з території Подніпров'я, Північного Причорномор'я і Північного Кавказу він вважає уламками довгих мечів: на це вказують і різні розміри цієї зброї, і різна форма січення клинків, і збережена заточка на утворених вирізами біля п'яти клинка зубця (Радюш 2014, с. 236, 242). На жаль, стаття О. Радюша вийшла майже одночасно з рецензованим дослідженням О. Симоненка, тому останнє цю версію не враховує.

У завершальній главі книжки О. Симоненко узагальнює викладений вище аналіз археологічних знахідок та даних інших джерел, викладаючи своє бачення військової справи сарматів Північного Причорномор'я. Досконала обізнаність з археологічним матеріалом дозволила автору дійти обґрунтованих висновків щодо комплексу озброєння сарматів у різні історичні періоди, складу війська і тактики сарматів. Одним із них став висновок про проблемність виділення катафрактаріїв серед сарматських вершників: по-перше, немає підстав вважати, що сармати використовували списи, довші за 3 м, і в реальності (а не лише в іконографії) користувалися спеціальною «сарматською» посадкою; по-друге, археологічні матеріали не дають підстав говорити про широке поширення у сарматів обладунків — вони потрапляли до сарматів нерегулярно, а для деяких історичних періодів (пізньосарматського часу) їх не виявлено взагалі; нарешті, Тацит і Павсаній пишуть про обладунки у сарматських вершників, але не про сарматських катафрактаріїв.

О. Симоненко — найбільший фахівець в сарматській археології — зміг узагальнити інформацію про предмети сарматського озброєння і кінського спорядження як ніхто інший. Загалом, рецензована монографія є настільки важливою позицією вітчизняної історіографії, що без використання її положень не може обійтися жодне дослідження пам'яток сарматського часу не лише в Україні, а й у сусідніх державах. Важ-

ко уявити, що настільки якісне і комплексне дослідження зможе замінити якась інша робота принаймні найближчі кілька десятиліть.

- Зайцев, Ю. П. 2007. Шоломи типу Монтефортіно і галатський некрополь у Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології. *Археологія*, 3, с. 101-108.
- Казакевич, Г. М. 2009. Про етрусько-італійські та кельтські шоломи у північному Причорномор'ї. *Археологія*, 3, с. 19-25.
- Казанський, М. 2014. Гелон с косой: о древковом оружии эпохи переселения народов. *Stratum Plus*, 6, с. 105-111.
- Кирпичников, А. Н. 1966-1971. *Древнерусское оружие*. Вып. 1-3. Москва, Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1976. *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* Ленинград: Наука.
- Ленц, Э. Э. 1902. Описание оружия, найденного в 1901 г. в Кубанской области. В: *Известия Императорской археологической комиссии*. Вып. 4. Санкт-Петербург, с. 120-131.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука.
- Раев, Б. А., Симоненко, А. В., Трейстер, М. Ю. 1990. Этруско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе. В: Ждановский, А. М., Марченко, И. И. (ред.). *Древние памятники Кубани*. Краснодар, с. 117-135.
- Радюш, О. 2014. О северной границе распространения так называемых «кинжалов с вырезами». *Stratum Plus*, 4, с. 231-245.
- Симоненко, А. В. 2008. Тридцать лет спустя. Послесловие-комментарий. В: Хазанов, А. М. *Избранные научные*

- труды: Очерки военного дела сарматов*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 238-286.
- Симоненко, О. В. 2016. Вироби з Близького Сходу у сарматів Північного Причорномор'я. *Археологія та давня історія України*, 2 (19), сс. 165-173.
- Трейстер, М. Ю. 1992. Кельти в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 2, с. 37-50.
- Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.
- Храпунов, И. Н. 2010. Оружие из могильника Нейзац. In: Urbaniak, A. et al. (eds.) *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Łódź; Warszawa, s. 535-555.
- Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.
- Черненко, Е. В. 1971. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии. В: Либеров, П. Д., Гуляев, В. И. (ред.) *Проблемы скифской археологии*. Москва: Наука, с. 35-38.
- Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.
- Шилов, В. П. 1978. «Кельтские» бронзовые шлемы в степях Восточной Европы. В: Кропоткин, В. В., Матюшин, Г. Н., Петерс, Б. Г. (ред.) *Проблемы советской археологии*. Москва: Наука, с. 109-112.
- Černenko, E. V. 2004. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lebedynsky, I. 2017. From Sarmatia to Gaul: three presumably Alan "notched blades" found in France. In: Toichkin, S. (ed.) *History of Antique Arms. Researches 2016*. Vol. 1. Kyiv, p. 123-124.
- Treister, M. 1991. Etruscan objects in the North Pontic Area and the ways of their penetration. *Studi Etruschi*, LVII, p. 71-79.

## References

- Zaitszev, Yu. P. 2007. Sholomy typu Montefortino i halatskyi nekropol u Bohazkeyi: o dyn kazus u vitchizniani sarmatolohii. *Arheologia*, 3, p. 101-108.
- Kazakevych, H. M. 2009. Pro etrusko-italiiski ta keltski sholomy u pivnichnomu Prychornomorii. *Arheologia*, 3, p. 19-25.
- Kazanski, M. 2014. Gelon s kosoy: o drevkovom oruzhii epokhi pereseleniia narodov. *Stratum Plus*, 6, p. 105-111.
- Kirpichnikov, A. N. 1966-1971. *Drevnerusskoie oruzhiie*. V. 1-3. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1976. *Voiennoie delo na Rusi v XIII-XV vv.* Leningrad: Nauka.
- Lenz, E. E. 1902. Opisaniie oruzhiia, naidennogo v 1901 g. v Kubanskoi oblasti. In: *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*. V. 4. Sankt-Peterburg, p. 120-131.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzheniie skifov*. Moskva: Nauka.
- Raiev, B. A., Simonenko, A. V., Treister, M. Yu. 1990. Etrusko-italiiskiie i keltskiie shlemy v Vostochnoi Evrope. In: Zhdanovskii, A. M., Marchenko, I. I. (eds.). *Drevniie pamiatniki Kubani*. Krasnodar, p. 117-135.
- Radiush, O. 2014. O severnoi granitse rasprostraneniia tak nazyvaiemykh "kindzhalov s vyrezami". *Stratum Plus*, 4, p. 231-245.
- Simonenko, O. V. 2008. Tridtsat let spustia. Poslesloviie-kommentarii. In: Khazanov, A. M. *Izbrannyye nauchnyie trudy: Ocherki voennogo dela sarmatov*. Sankt-Peterburg: SPbGU, p. 238-286.
- Simonenko, O. V. 2016. Vyroby z Blyzkoho Skhodu u sarmativ Pivnichnoho Prychornomoria. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), p. 165-173.
- Treister, M. Yu. 1992. Kelti v Pivnichnomu Prychornomorii. *Arheologia*, 2, p. 37-50.
- Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.
- Khrapunov, I. 2010. Oruzhyie iz mogilnika Neizats. In: Urbaniak, A. et al. (eds.) *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Łódź; Warszawa, p. 535-555.
- Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospek*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chernenko, E. V. 1971. O vremeni i meste poiavleniia tiazheloi konnitsy v stepiakh Evrazii. In: Liberov, P. D., Guliaiev, V. I. (ed.) *Problemy skifskoi arkheologii*. Moskva: Nauka, p. 35-38.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskiie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shylov, V. P. 1978. "Keltskiye" bronzovyye shlemy v spepiakh Vostochnoi Evropy. In: Kropotkin, V. V., Matiushyn, G. N., Peters, B. G. (eds.) *Problemy sovetskoi arkheologii*. Moskva: Nauka, p. 109-112.
- Černenko, E. V. 2004. *Die Schutzwaffen der Skythen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lebedynsky, I. 2017. From Sarmatia to Gaul: three presumably Alan "notched blades" found in France. In: Toichkin, S. (ed.) *History of Antique Arms. Researches 2016*. Vol. 1. Kyiv, p. 123-124.
- Treister, M. 1991. Etruscan objects in the North Pontic Area and the ways of their penetration. *Studi Etruschi*, LVII, p. 71-79.



### ДО 70-річчя ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА

Корифею української археології, педагогу, досліднику кам'яної доби, проблем україногенези та індоєвропеїстики Леоніду Львовичу Залізняка виповнилося 70 років. 50 з них ювіляр плідно працює у відділі кам'яної доби Інституту археології НАН України. Його подвижницьке служіння науці та державі має бути згадане й на сторінках «Археології» — науки, якій професор присвятив своє динамічне, насичене відкриттями та подіями життя.

Л. Л. Залізник народився 19 січня 1951 р. в Києві в сім'ї репресованих. Його батька, Залізняка Левка Митрофановича, заарештовували тричі, за статтями сталінського Кримінального кодексу 54-10 ч. II та 54-11 (антирадянська діяльність), але з різними формулюваннями — відповідно до колізій історичного моменту. У 1927 р. він був заарештований за популярний тоді троцькізм; у 1937—1946 рр. — за звинуваченням у націоналістичній пропаганді серед студентів Київського університету; у 1950—1957 — за інкриміноване членство в ОУН і вербування терористів для націоналістичного підпілля (Залізник 2020а, с. 30—70).

Останній арешт батька стався за кілька місяців до народження сина. Кілька місяців по тому до 3-х років трудових таборів була засуджена мати майбутнього ювіляра, як дружини ворога народу. Тому впродовж перших семи років життя Л. Залізняка виховувала його тітка Оксана, яка мешкала в м. Амвросіївка на Донбасі.

Після повернення батьків з ув'язнення та їх реабілітацію «у зв'язку з відсутністю складу злочину» у 1957 р. сім'я воз'єдналася у Києві, а Л. Залізник пішов до школи. Вже у першому класі він захопився аматорською нумізматиною, яка через низку шкільних гуртків, врешті решт, привела його до археології. Першим вчителем ювіляра був керівник археологічного гуртка Київського палацу піонерів відомий

палеолітик В. М. Гладилін. Він і познайомив допитливого випускника школи з наступним вчителем — Д. Я. Телегіним, у відділі якого майбутній ювіляр опинився після повернення з армії. Лаборантура у Д. Я. Телегіна стала суворою школою життя, що розтяглася на 10 років, з перервою на дійсну військову службу. Цей етап завершився переконливим захистом кандидатської дисертації в 28 років.

Тему «Мезоліт Київського Полісся» запропонував своєму кращому учневі Дмитро Якович у 1972 р. Спочатку ювіляр мандрував Поліссям сам, а далі запрошував друзів і нарешті, аби мати постійних помічників, організував гурток юних археологів при відділі первісної археології Інституту. Саме з цього гуртка почали своє археологічне сходження школярі, а нині знані дослідники кам'яної доби В. Степанчук, Д. Нужний, С. Балакін. У 1970 рр. Л. Залізник очолив гурток палацу піонерів, звідки у свій час сам розпочав археологічний поступ. Школу цього гуртка пройшли археологикаменярі Д. Гаскевич, Д. Ступак, П. Шидловський, медієвіст В. Козюба та ін.

Л. Залізник захистив кандидатську дисертацію за рік після закінчення КДУ ім. Т. Шевченка на добутих особисто ним за допомогою гуртківців матеріалах з мезолітичних стоянок Полісся. Вже як молодший науковий співробітник та кандидат історичних наук дослідник з подвоєною енергією поринув у вивчення мезоліту всього Українського Полісся — від Десни до Західного Бугу.

До пошукових робіт Л. Залізняка фінальний палеоліт і мезоліт Українського Полісся фактично були terra incognita на археологічній мапі України. Впродовж 1980 рр. молодий дослідник щорічно місяцями працював на чолі Поліської експедиції, відкриваючи та розкопуючи нові стоянки. В ході суцільних обстежень

долин поліських річок Тетерів, Здвиж, Уж, Десна, Случ, Горинь, Стир, Верхня Прип'ять Л. Залізняк практично створив нову джерельну базу мезоліту Українського Полісся, збільшивши її у декілька разів. Своєю енергійною діяльністю на півночі України ювіляр ліквідував велику білу пляму на мапі мезолітичної Європи.

Стаціонарні польові роботи невтомний дослідник поєднує з написанням численних статей та монографій (1984, 1986, 1989, 1991), в яких не лише вводить до наукового обігу добуті ним матеріали з мезоліту Полісся, але й інтерпретує їх на широкому тлі мезоліту Центрально-Східної Європи.

Енергійний науковець докорінно переглянув етно-культурну карту мезоліту Полісся, дійшовши висновку, що давні генетичні зв'язки останнього пов'язані не з мезолітом Надчорномор'я, як на той час вважалося, а з середнім кам'яним віком Південної Балтії — басейнів Німану, Вісли, Одеру. Спираючись на створену ним нову джерельну базу, Л. Залізняк запропонував власну схему культурно-хронологічного поділу мезоліту усієї Поліської низовини та прилеглих до неї регіонів Східної Європи.

Паралельно з масштабними роботами на просторах Українського Полісся впродовж 1980 рр. Л. Залізняк активно розробляв методику реконструкції способу життя первісних суспільств на основі етно-археологічного моделювання. Застосувавши власні методичні напрацювання із залученням даних етнографії, він реконструював спосіб життя, господарський уклад, побут, річний господарчий цикл і соціальні відносини суспільств первісних мисливців на північного оленя кінця льодовикової доби та лісових мисливців мезолітичної Європи. Ці реконструкції, а також підсумки багатолітнього вивчення фінального палеоліту та мезоліту Полісся, втілені в монографіях (1989, 1991, 1995, 1997). Вони ж лягли в основу докторської дисертації «Населення Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті», блискуче захищеної 1989 р.

Отримавши вчений ступінь доктора наук, а невдовзі й посаду провідного наукового співробітника відділу кам'яної доби тоді ще ІА АН УРСР, науковець ставить перед собою нове масштабне завдання — розробити схему періодизації та культурної диференціації фінального палеоліту й мезоліту України загалом. Ця наукова тема стала провідною для дослідника на межі тисячоліть. Власне бачення проблеми, викладене в десятках написаних за цей період



Фото 1. Леонід Залізняк — молодий кандидат наук, 1979 р.

статей, він узагальнює в чотирьох змістовних монографіях (1998, 1999б, 2005б, 2009).

Над фундаментальними проблемами періодизації кам'яної доби Л. Залізняк продовжив працювати й надалі, спрямувавши свою увагу на верхній палеоліт та проблеми неолітизації України. Результатом цих багаторічних досліджень в галузі періодизації кам'яної доби України став цикл статей та дві підсумкові монографії, видані українською та англійською мовами 2020 р.

Займаючись теоретичними проблемами кам'яної доби України, Л. Залізняк не полишає польові дослідження пам'ток у різних регіонах України. На початку ХХІ ст. ювіляр переносить основні пошукові роботи на кордон Черкащини та Кропиниччини — у басейн річки Велика Вись. Створивши Археологічну експедицію на базі НаУКМА, він упродовж 2001—2006 рр. досліджує групу мезолітичних — ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянки на Черкащині. Свою наступну експедицію НаУКМА він спрямував на масштабні розкопки вузла різноманітних палеолітичних стоянок поблизу м. Новомиргород на Кропивниччині (2006—2017). Результатом цих досліджень стала колективна монографія «Найдавніше минуле Новомиргородщини» (2013).

Не полишаючи основної роботи в Інституті археології НАНУ, ювіляр упродовж 10 років (1993—2004) працював науковим спів-



Фото 2. Леонід Залізняк — доктор наук з 30-літнім досвідом, 2020 р.

робітником створеного тоді при КНУ ім. Тараса Шевченка Інституту українознавства. Він активно розробляє тему україногенезу та націогенезу, обґрунтовуючи новими аргументами та фактами правдивість задекларованої ще понад 100 років тому М. Грушевським ранньосередньовічної версії походження українців.

Новим важливим напрямком наукової діяльності Л. Залізняка стають питання витоків українського народу, становлення української державності, творення української нації. Результатом його наполегливої праці в царині подолання спотворення української національної історії стали численні статті та низка книжок (1994а, 1994б, 1996, 1997, 1999а, 2001, 2004, 2008, 2011, 2012, 2014, 2019). Витримані в наукових рамках екскурси Л. Залізняка в палеоетнологію, проблему україногенезу, ранньослов'янського минулого, добу Київської Русі, проблему цивілізаційного вибору України отримали схвальні відгуки фахівців. Завдяки доступному, популярному стилю викладу, ці праці користуються попитом у широкого кола читачів, зокрема студентів. Водночас із розвінчанням імперських міфів радянської доби, Л. Залізняк гостро критикує численних творців новітніх міфів про трипільське чи ж “арійське” походження українців.

Хвилює маститого науковця й «вічна» проблема індоєвропейстики, де він запропонував власне бачення мезолітичного підґрунтя індоєвропейської сім'ї народів. На його думку, остання почала формуватися на базі культурно-доісторичної єдності, яка ще в ме-

золіті VII—V тис. до н. е. охоплювала величезний простір від Ютландії на заході до Середнього Дніпра та Сіверського Дінця на сході

Активно розробляє Л. Залізняк також питання цивілізаційної ідентифікації країн Центрально-Східної Європи. Провідна думка, яку невтомно обстоює вчений у своїх працях цього спрямування — Україна, як органічна частина Європи, не має альтернативи європейському вибору.

Ювіляр усе своє свідоме життя був пов'язаний не лише з археологією, але й з педагогічною діяльністю на її ниві. Спочатку школярем він відвідував гуртки юних археологів, потім упродовж двох десятиліть сам керував гуртками школярів і, нарешті, вже 27 років викладає археологію та давню історію в різних вишах, перш за все в НаУКМА. Не забував він при тому й про школярів, очолюючи конкурсну комісію з археології на щорічних олімпіадах МАН України майже 20 років.

Чверть сторіччя тому у 1994 р. ще молодого доктора історичних наук Л. Залізняка запросили читати лекції з археології та стародавньої історії до відродженої Києво-Могилянської академії. А 2000 р. невтомний організатор нашої науки заснував першу в Україні магістерську програму з підготовки фахових археологів. У 2013 р. МП трансформувалася в кафедру археології НаУКМА, де професор Залізняк продовжує викладати й по-сьогодні.

Дітище ювіляра Магістерська Програма, а останні роки кафедра археології НаУКМА підготувала нове, сучасне покоління археологів України. Впродовж 20-ти років її існування чотири десятки випускників програми поповнили науковий колектив ІА НАНУ, тим самим подолавши хронічну для НАНУ проблему неблаганного старіння кадрів.

У 2020 р. відбувся дев'ятнадцятий випуск її вихованців, більшість з яких стали археологами. Понад 15 % від усіх діючих фахових археологів України є випускниками цієї програми, 34 з них уже захистили чи проходять процедуру захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю «Археологія». Такого коефіцієнту корисної дії не демонструє жодна інша магістерська програма НаУКМА.

Захистивши у 28 років кандидатську дисертацію, енергійний дослідник за десять років став наймолодшим доктором наук за всю історію Інституту археології НАНУ. Шалений, враховуючи специфіку нашої науки, темп зіграв з ним злий жарт. Уражені його успіхами заздрісники шипіли: «Це — докторська, написана

лаборантом». Але ж Рада по захистам ІА АН УРСР її підтримала, а радянська ВАК СРСР в Москві освятила дипломом.

Такий стрімкий науковий поступ не на жарт занепокоїв громадськість Інституту. Підстави були досить вагомі. Окрім потужної пошукової діяльності з вагомими відкриттями та новаторським підходом до їхньої інтерпретації, Л. Залізник фактично переписав чимало сторінок праісторії України. Його фантастична продуктивність у руйнуванні усталених стереотипів в науці та шлейф сина реабілітованого ворога народу ще й сьогодні сприймаються неоднозначно. А в той час, коли залишив посаду завідувача відділу кам'яної доби учитель ювіляра професор Телегін, призначити на його місце наймолодшого в установі доктора історичних наук, здавалося б, сам Бог велів. Та колектив вирішив інакше, поставивши на відділ морально зламану системою людину, яка відсиділа на цій посаді 13 років і в 60, ніби за дзвоником, подала заяву на пенсіон.

Так ювіляр отримав додаткові 13 років свободи від виконання нелюбих його серцю адміністративних обов'язків. А свій креативний потенціал він спрямував на підготовку фундаментальних монографій, лекційну роботу, розбудову археологічної структури в НаУКМА, розробку проблем україногенези та індевропеїстики, за сумісництвом, з потужною працею в галузі кам'яної археології. Зірки нарешті склалися й справедливості торжествувала в знаковому для наукової долі визначного науковця 2000-му році. На межі тисячоліть йому присвоєне академічне звання професора археології, його нарешті призначено на посаду завідувача відділу археології кам'яної доби, ним започатковано першу в Україні спеціалізовану магістерську програму з підготовки фахових археологів у НаУКМА.

Загалом, пошук та виховання археологічно налаштованої юні проходить червоною ниткою крізь життя ювіляра. Мабуть ніхто в Україні не зробив у цьому напрямку більше за Леоніда Львовича. Він пройшов усі щаблі археологічного поступу від шкільного профільного гуртка до одного з провідних мезолітиків Європи сам і повів цією звивистою стежкою сотні інших наступників, спраглих до наукового пізнання світу. На всіх етапах цього сходження (школа, міський гурток, Мала академія наук, виш, магістерська програма, аспірантура, захист) професор працював із закоханими в давнину ентузіастами, виводячи їх на рівень професіоналів вищої кваліфікації. Чи не половину

нинішнього Відділу кам'яної доби складають його колишні гуртківці, а нині кандидати та доктори історичних наук.

Важливо, що його учні не лише проходять перевірку на придатність до науки полем (а витримують її далеко не всі), але й здобувають заряд патріотичного виховання. Останнє починається з ключової настанови: «Говорімо українською!» — маркерного гасла Л. Залізняка, яке останні 20 років прикрашає аудиторії кафедри археології НаУКМА і табори університетської експедиції, де під проводом професора проходять археологічну практику студенти НаУКМА. І професор таки добивається реалізації проголошених гасел на всіх рівнях, жахаючи українофобів своєю послідовністю.

Л. Залізником багато зроблено для успішного та продуктивного функціонування в Інституті археології НАНУ відділу археології кам'яної доби, очолюваного ним ось уже двадцять років. На базі відділу або за його участі проведено чимало наукових конференцій у Києві та інших містах України. У 2001 р. зусиллями завідувача відділу був заснований щорічник «Кам'яна доба України», двадцять перший випуск якого нині виходить у світ.

Загалом у творчому доробку професора Л. Залізняка понад 400 наукових праць, з яких 36 монографій (25 індивідуальних, 11 колективних), навчальних посібників для університетів, науково-популярних книжок. Це без урахування доброї сотні науково-популярних і «на злобу дня» статей в журналах і газетах, кількох авторських програм на радіо, через які учений доносить до широкого загалу доступною мовою власну компетентну думку та величезний багаж знань.

Поза тим, Леонід Львович — член спеціалізованих учених рад по захисту докторських дисертацій Інституту археології НАНУ та КНУ ім. Тараса Шевченка, науковий керівник 14-ти кандидатів наук, член редколегій низки авторитетних наукових журналів та серійних видань. Його наукові погляди й концепції добре відомі далеко за межами держави, зокрема, чотири монографії, присвячені верхньому палеоліту і мезоліту України, видано англійською мовою в Берліні (1995), Оксфорді (1997; 2020) та Києві (2021).

Нещодавно ювіляр здивував колег ще одним рекордом — за останні 1,5 роки у нього вийшло друком шість особистих та колективних монографій загальним обсягом понад 125 др. арк. Не кожен археолог видає стільки за все своє життя.

Один з провідних археологів-«каменярів» України Л. Залізняк ніколи не лишався осторонь буремних подій кінця XX — початку XXI ст. Переконаний прибічник української незалежності, він веде велику освітню та просвітницьку роботу з розвінчання як старих імперських, так і новітніх квазінаукових міфів відносно минулого України. Крім активної наукової діяльності в галузі первісної археології дослідник пише публіцистичні статті з історичної тематики, виступає з доповідями на конференціях, з лекціями перед студентами та військовими, готує цикли передач на Українському радіо.

Тож зичу Леонідові Львовичу міцного здоров'я, творчої наснаги, нових наукових звершень та вдячних учнів на додаток!

- Залізняк, Л. Л. 1984. *Мезолит Юго-Восточного Полесья*. К.: Наук. думка.
- Залізняк, Л. Л. 1986. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. К.: Наук. думка.
- Залізняк, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*. К.: Наук. думка.
- Залізняк, Л. Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. К.: Наукова думка.
- Залізняк, Л. Л. 1994 а. *Нариси стародавньої історії України*. К.: Абрис.
- Залізняк, Л. Л. 1994 б. *Україна в Російській імперії*. К.: Бібл. українця.
- Залізняк, Л. Л. 1996. *Походження українського народу*. К.: Бібл. українця.
- Залізняк, Л. Л. 1997, 2004. *Від склавинів до української нації*. (Навчальний посібник). К.: Бібл. укр.
- Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X — V тис. до н.е.* К.: Бібл. українця.
- Залізняк, Л. Л. 1999 а. *Первісна історія України*. (Навчальний посібник). К.: Вища школа.
- Залізняк, Л. Л. 1999 б. *Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи*. К.: Вид-во НАУКМА.
- Залізняк, Л. Л. 2001. *Україна в колі світових цивілізацій*. Київ: Тов. «Знання України».
- Залізняк, Л. Л. 2005а. *Археологія України*. Курс лекцій. К.: Либідь, (у співавторстві з В. Отрощенко, К. Буня-тян, В. Зубарем, Р. Терпиловським, О. Моцею).
- Залізняк, Л. Л. 2005 б. *Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. Кам'яна доба України*, вип. 8. К.: Шлях.
- Залізняк, 2008. Л. Л. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2009. *Мезоліт заходу Східної Європи. Кам'яна доба України*, вип. 12. К.: Шлях.
- Залізняк, Л. Л. 2011. *Українці: витоки та історичні долі*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2012. *Стародавня історія України*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю.В. т він. 2013. Найдавніше минуле Новомиргородщини. *Кам'яна доба України*, вип. 15. Луганськ: Шлях. (кол. моногр., авторський внесок 15 д. а.).
- Залізняк, Л. Л. 2014. *Україна між Сходом і Заходом*. К.: Видавництво Олег Філюк.
- Залізняк, Л. Л. 2019. *Стародавня історія України*. К.: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2020 а. *Моя археологія*. Київ: Темпора.
- Залізняк, Л. Л. 2020 б. Від пізніх неандертальців до ранніх індоевропейців. *Кам'яна доба України*, вип. 19, К.: Видавництво Олег Філюк.
- Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe*. Berlin: Beiver & Beran, 212 p.
- Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukraine Polessya*. Oxford: Tempus Reparatum, 140 p.
- Zaliznyak, L. L. 2020. The Upper Paleolithic. Landscape change, human-landscape interaction and social development in the Mesolithic period. In: M. Lilly and I. Potekhina (ed.) *Prehistoric Ukraine. From the first hunter to the first farmers*. Oxford & Philadelphia, Oxbow books, p. 63-110.
- Zaliznyak, L. L. 2021. Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine. *Stone Age of Ukraine*, vol. 20, Kyiv, 280 p.

В. В. ОТРОЩЕНКО  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України